

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 106

*Серія «Філологічні науки»
№ 20*

Ніжин
2022

УДК 80:008
ББК 81+83
Л64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 5 від 02.12.2021 р.

Рішенням Всеукраїнської атестаційної колегії та наказом МОН України від 21 грудня 2015 р. № 1328 збірник перереєстрований і включений до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата філологічних наук

ISSN 2520-6966

ISSN Online 2618-0022

Збірник засновано у 1990 р. проф. Г. В. Самойленком

Збірник з 2013 року виходить двома серіями: «Історичні науки», «Філологічні науки»

Редакційна колегія наукового збірника «Література та культура Полісся» серії «Філологічні науки»:

відповідальний редактор і упорядник – Самойленко Григорій Васильович, доктор філологічних наук, професор кафедри літератури, методики її навчання, історії культури та журналістики Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, заслужений діяч науки і техніки України;

відповідальний секретар – Бондаренко Алла Іванівна, доктор філологічних наук, в.о. професора кафедри української мови, методики її навчання та перекладу Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Члени редколегії:

Блохин Доріана (Німеччина, Мюнхен), доктор філософії, професор, почесний академік АН ВШ України, член-кор. ВУАН у Нью-Йорку, президент «Німецько-українського національного об'єднання ім. проф. Юрія Бойка-Блохина

Бойко Надія Іванівна, доктор філологічних наук, професор, зав. кафедри української мови, методики її навчання та перекладу Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Джуліані Ріта (Італія, Рим), професор російської мови та літератури Римського університету Ла Сапієнца;

Жиленко Ірина Рудольфівна, доктор філологічних наук, доцент кафедри журналістики та філології Сумського державного університету;

Миросніченко Лілія Ярославівна, доктор філологічних наук, професор, зав. кафедри зарубіжної літератури Інституту філології Київського державного університету імені Тараса Шевченка;

Серебрянська Ірина Миколаївна, доктор філологічних наук, професор кафедри прикладної лінгвістики Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Семашко Тетяна Федорівна, доктор філологічних наук, в.о. професора Київського університету біоресурсів та природокористування України;

Федорук Олександр Олександрович, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України;

Хархун Валентина Петрівна, доктор філологічних наук, професор кафедри літератури, методики її навчання, історії культури та журналістики Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Л64 **Література** та культура Полісся. Вип. 106. Серія «Філологічні науки». № 20 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2022. 239 с.

УДК 80:008
ББК 81+83

© Г. В. Самойленко, упорядкування, 2022
© НДУ ім. М. Гоголя, 2022

Nizhyn Mykola Gogol State University

LITERATURE AND CULTURE OF POLISSYA

COLLECTION OF RESEARCH PAPERS

Volume 106

*Series «Philology Research»
№ 20*

Nizhyn
2022

UDC 80:008
LBC 81+83
L64

Collection of research papers is approved by
Scientific Board of Nizhyn Mykola Gogol State University
(NDU named after M. Gogol)
Record № 5 of 02 December, 2021

According to Resolution of Ukrainian Higher Attestation Board and order of Ministry of Education of Ukraine of 21 December 2015 N 1328 this collection of research papers is re-registered and listed among the scientific periodicals appropriate for publishing the results of theses by applicants for Degrees of Candidate and Doctor of Sciences in Philology

ISSN 2520-6966

ISSN Online 2618-0022

This periodical was founded in 1990 by Prof. H. V. Samoylenko

Since 2013 the periodical has been published in two series: «History Research», «Philology Research»

Editorial board of the scientific collection "Literature and Culture of Polissya": Editor-in-Chief and compiler – Samoylenko Hryhoriy Vasyliovych, Doctor of Philology, Professor of the Department of Literature, Methods of Teaching, History of Culture and Journalism of Nizhyn State University named after Mykola Gogol, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine. Executive Secretary: Bondarenko Alla Ivanivna, Doctor of Philology, Acting Professor of the Department of Ukrainian Language, Methods of Teaching and Translation of Mykola Gogol Nizhyn State University.

members of the editorial board of the «Philology Research» series:

Blokhyn Doriana (Germany, Munich), Doctor of Philosophy, Professor, Honorary Academician of the Academy of Sciences of Ukraine, Corresponding Member of AUAS in New York, President of the German-Ukrainian National Association named after prof. Yuri Boyko-Blokhyn;

Boyko Nadiya Ivanivna, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Ukrainian Language, Methods of Teaching and Translation of Mykola Gogol Nizhyn State University;

Juliani Rita (Italy, Rome), Professor of Russian Language and Literature at the Sapienza University of Rome;

Zhylenko Iryna Rudolfivna, Doctor of Philology, Associate Professor of the Department of Journalism and Philology, Sumy State University;

Myroshnichenko Lilia Yaroslavivna, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Foreign Literature at Institute of Philology, Taras Shevchenko State University of Kyiv;

Serebryanska Iryna Mykolayivna, Doctor of Philology, Professor of the Department of Applied Linguistics, Mykola Gogol Nizhyn State University;

Semashko Tetyana Fedorivna, Doctor of Philology, Acting Professor of Kyiv University of Life and Environmental Sciences of Ukraine;

Fedoruk Oleksandr Oleksandrovych, Doctor of Philology, Senior Researcher at Taras Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Kharkhun Valentyna Petrivna, Doctor of Philology, Professor of the Department of Literature, Methods of Teaching, History of Culture and Journalism of Mykola Gogol Nizhyn State University.

L64 **Literature** and Culture of Polissya. Vol. 106. Series «Philology Research». № 20 / editor-in-chief H. V. Samoylenko. Nizhyn: NDU named after M. Gogol, 2022. 239 p.

UDC 80:008
LBC 81+83

© H. V. Samoylenko, arrangement, 2022
© NDU named after M. Gogol, 2022

Вельмишановна Надіє Іванівно!

Ректорат і профком Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя щиро й сердечно вітають Вас зі славним ювілеєм – 70-річчям!

Цього сонячного дня прийміть наші найщиріші привітання, найкращі побажання добра, радості, здоров'я, благополуччя, подальших плідних літ улюбленої роботи.

Ваш життєвий шлях і професійна діяльність – від лаборанта Вороньківської середньої школи до доктора філологічних наук, професора, завідувача кафедри української мови, методики її навчання та перекладу – це свідчення наполегливості, цілеспрямованості й вірності своєму покликанню. Ви завжди викликали й викликаєте повагу та любов колег, студентів, людей, які Вас оточують.

Ви плідно працюєте на освітянській ниві, якісно готуючи висококваліфікованих спеціалістів, майбутніх учителів. Залюблена в експресивну лексику, Ви прищеплюєте студентам трепетне ставлення до художнього слова, до його різнобарвності й образності.

Ваша натхненна праця, наукова й навчальна робота відзначені нагрудними знаками «Відмінник освіти України», «Петро Могила», «Заслужений працівник Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя», медаллю «Ушинський К. Д.», Грамотою Верховної Ради України, Почесними грамотами нашого вузу.

Тож нехай Ваш життєвий і творчий досвід та жіноча мудрість ще довго сприяють професійному становленню студентів, співробітників і колег.

Душевної Вам молодості, бадьорості, енергії, невичерпних сил, родинного благополуччя, радості від життя!

За плечима багато пройдених доріг, але пам'ятайте, що попереду їх не менше!

З повагою,
ректор університету

О. Г. Самойленко

голова профкому

О. О. Лейберов

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2'04 (092)

DOI 10.31654/2520-6966–2022–20F-106–7–31

Г. В. Самойленко

доктор філологічних наук, професор кафедри літератури, методики її навчання, історії культури та журналістики Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя

Художня своєрідність малої прози Ганни Барвінок

У статті аналізується творча спадщина Ганни Барвінок (Олександри Білозерської-Куліш), яка увійшла в українську літературу у 50-х роках XIX ст. і поруч з Марко Вовчок стояла у джерел жіночої прози. Широкої читацькій аудиторії її твори стали відомі завдяки Пантелеймону Кулішу, який сприяв їх публікації у своїх виданнях, але ніколи їх не редагував.

У статті виокремлені основні етапи творчості письменниці, які визначаються її часом проживання на хуторі Мотронівка: до її повернення на хутір і періодом проживання Ганни Барвінок у ньому разом з П. Кулішем.

У вступній частині подана інформація про основні публікації оповідань Ганни Барвінок та їх оцінку прижиттєвою критикою XIX – поч. XX ст., зокрема українськими діячами літератури Омеляном Огоновським, Борисом Грінченком, Іваном Франком, Олександром Грушевським, Миколою Вороним та багатьма іншими. Але автор статті, враховуючи ці оцінки, йде далі і зосереджує свою увагу на художній специфіці оповідань Ганни Барвінок, особливості її мови, майстерності розкриття різних жіночих долі та відмінності її творчості від письменників, які писали про сільських жінок у XIX ст.

Ключові слова: Ганна Барвінок, Пантелеймон Куліш, народні оповідання, специфіка мови, жіночі долі, пісенна творчість, етнографічно-побутова школа.

Постановка проблеми. Творчість Ганни Барвінок займає в українській літературі своєрідне місце серед жіночої прози етнографічно-побутової школи, виділяється широтою проблематики й майстерністю її розкриття, на що звертали увагу критики її часу: Пантелеймон Куліш, Омелян Огоновський, Борис Грінченко, Олександр Грушевський, Анатоль Вахнянин, Микита Шаповал та інші [1].

Мета статті. На жаль, творчість Ганни Барвінок протягом майже усього XX століття не вивчалася і не аналізувалася, була забута. І лише в час незалежності України з'явилося в періодиці декілька

статей, а до її 200-ліття від дня народження вийшов збірник її творів. Мета нашої статті розкрити художню своєрідність оповідань письменниці, їх мовну специфіку та її майстерність розкривати жіночі долі. Творчий шлях Ганни Барвінок означений двома основними періодами, коли вона входила в український літературний процес, друкуючи свої твори в альманасі «Хата» та журналі «Основа» і в мотронівський період, коли вона проживала на хуторі з П. Кулішем у кінці 80-х-90-х років та без нього у 900-х роках початку ХХ ст.

Початкові свої твори Олександра Білозерська-Куліш підписувала псевдонімом А. Нечуй-Вітер, поки П. Куліш не порадив їй змінити на Ганна Барвінок.

У 1860 р. в друкарні П. Куліша та альманасі «Хата» були надруковані оповідання «Восени літо», «Лихо не без добра», а також в 1861–1862 рр. журналі «Основа»: «С Волини», «С дороги», «Не було змалку – не буде й до станку», «Стрітський жаль», «Хатне лихо», «Жизнь в одном селе», «Наш дід і піп». Всі вони надруковані під рубрикою «З народних уст», що свідчило, що їх авторка опиралася на те, що бачила і чула у народному середовищі. Але це не стенографічні записи. Ганна Барвінок, як художник слова, обробляє його і робить типовим для сільського сімейного життя з його позитивними і негативними персонажами. Авторка не виходить за його межі, не торкається широко соціального життя, а зосереджує свою увагу на складних сімейних відносинах, на житті жінок, їх бідванні та хвиликах радості. Б. Грінченко у своїй праці «Поет жіночого горя» підкреслював: «... оповідання Г. Барвінок можна студіювати, як вельми коштовний і правдивий матеріал задля характеристики нашого народного життя. Ще й тим сі невеличкі малюночки мають велику ціну, що авторка придивлялась до народного життя і малювала його за довгий період – років сорок: почавши ще за кріпацтва та аж до сього часу» [2].

Перший твір Олександри Білозерської-Куліш позначений 1857 роком, зокрема оповіданням «Лихо не без добра», а останній «Лапкові думки» (1910) за рік до її відходу у потойбічний світ. Хоча, як зазначала вона в нарисі «Епізод із нашого життя на користь самостійності України», вступ її в літературу був значно раніше – 1847 р.: «не гаючи часу чоловік мій дав мені олівця і папір в руки і всяко заохочував, щоб я записувала все, що побачу і почую. Страшенно мене це пригнічувало, невпевненість у собі, не розуміючи, що саме потрібно записувати... нова сфера діяльності обтяжувала мене. Але... наполегливість того, перед ким я завжди прагнула бути гідною уваги,

примусила мене підкоритися». Тож не випадково, що деякі оповідання позначені як дорожні записи.

Відряджаючи перше її оповідання широкому читачеві альманаха «Хата» (1860), П. Куліш у вступному слові від видавця наголошував на тому, що твір Ганни Барвінок має свої коріння у народному житті, бо «писана словесність, яка б вона не була розкішна, або мізерна, виростає не з якого іншого ґрунту, тільки з того самого народу, котрого широке слово взяли собі писателі за поїканне до своєї мислі... Чим же, скажіть на милість, чом же це вряди-годи хіба появить хто-небудь таке друкованне з записаних речей людських, що читається з уподобою, наче слухаєш найкращі речі найкращих селян і селянок? Тим то й ба, панове, що не всяке з письмених вибере до дружньої розмови красномовну просту людину, не всяке й до себе принадить по-братерські, бо до того потрібні не ласкаві словця, не гроші, або подарунки; до того перва й одна річ – щоб так любити, як добрий брат любить брата. Спитайте ж кожен у себе, як він до того почувается? Що ж сього мало: треба ще віміти вибрати, що записати з яких річей, а що й одкинути. Не кожен бо з тих красномовних простих людей слово до слова, як чисте золото, сипле. Треба зробити гарний вибір, – тоді й буде пшениця без полови й куколю. От воно, чом, уряди-годи хіба й появить хто-нехто таке друкованне з записаних речей людських, щоб читалось з уподобою наче слухаєш найкращі речі найкращих селян й селянок» [3, с. 370–371]. Саме ці слова відносяться і до творчості Ганни Барвінок, яка зуміла «із народних вуст» взяти те, що безмежно хвилює читача, дає йому можливість відчутти і сприйняти до болю ті переживання, страждання, з якими пов'язана доля героїв оповідань Ганни Барвінок, сповнених мрій і надій на здобуття справжнього щастя. Саме виходячи з цього Пантелеймон Куліш слушно зауважив про характер відбору матеріалу для збірника і, зокрема оповідань та нарисів Ганни Барвінок: «От на такі дивись ескізи і такої шукай простої драми в щоденному житті людському, коли хочеш народ свій показати в повісті чи в поемі, як у чистому зеркалі! Тим то даємо ми в своїй «Хаті» не малу вагу таким коротеньким оповіданням, як отсе «Лихо не без добра»... коштовна штука, котра виявляє поетичну натуру і людскість нашого селянина іншим способом, аніж кому б ні було з наших писателів приходилось і досі її виявляти Для творчества бо художницького то була б аж надто смілая задача – засіяти восени літом» [5, с. 373], а Ганні Барвінок це вдалося.

В 60-х рр. спостерігається передрук в Львівській періодиці оповідання «Восени літо» та друк оповідання «Домонтар» в газеті

«Правда». І це все, що зазначено в бібліографії творів Ганни Барвінок за цей час. У 1877 р. в Буковинському альманасі «Руська хата на рік 1877», який видавав Данило Млака, були надруковані два оповідання Ганни Барвінок «Трудящий шукає долі, а доля трудячого», «Чорт у кріпацтві» під рубрикою «Записала з народних уст».

Після цього різні життєві перепони не давали Ганні Барвінок зосередитися на власній творчості.

Другий період починається з часу прожиття Ганни Барвінок і Пантелеймона Куліша на хуторі Мотронівка. В цей час були написані її кращі твори, які знайшли своє місце в багатьох альманахах, зокрема «Рада», що видавав у Києві М. Старицький, «Перший вінок», жіночий альманах, який друкувався у Львові з ініціативи Наталії Кобринської і Олени Пчілки, «Складка», що здійснював у Харкові В. Александров, у журналі «Киевская старина», львівських газетах «Дзвінок», «Діло», збірнику Н. Кобринської «Наша доля» (м. Стрий) та інших.

У цих виданнях побачили світ такі твори письменниці, як «Квітка з сльозами, а сльози з квітками», «Хатнє лихо», «Перемогла», «Жіноче бідування», «П'яниця», «Молотники», «Половинщик», «Русалка», «Кривенька уточка», «Побожна пара», «Спасенний москаль», «Казка про орла, про чорта і про чортову дочку», «Лисиця та журавель», «Праправнучка Баби Борця», «Забісована дівчина Настуся», «Королівщина».

Після смерті П. Куліша було здійснено друкування лише декількох творів: «Молодича боротьба» (1899), «Вірна пара», «Спасенна пара» (1900), «Гречаники» (1901).

Значною подією у творчому житті Ганни Барвінок було видання в Києві 1902 р. Борисом Грінченком збірки її оповідань, куди увійшли, крім зазначених вище, також «Жидівський кріпак», «З дороги», «Сирітський жаль», «Нещаслива доля», «Треба набігти тропи», «Батькова помилка», «Сумне подружжя», «Накритка», «До іншої ходить» [4].

Після цього у «Літературно-Науковому віснику», що вже виходив у Києві та альманахах «Рада» і «Рідний край» з'явилися декілька оповідань Ганни Барвінок: «Промінь» (1902), «Садовнича школа» (1904), «Соловейко» (з нагоди 35 літ ювілею М. Лисенка) (1904), «Правда на світі нівечиться, а вже колись визначиться» (1905), «Святе Різдво та хуторі» (1905), «Бабусині мрії» (1906), «Горе на горі скинулося» (1906), «Перший успіх. (Легенда: На спомин моїм онукам)» (1906), «Спасенна пара» (1907), «Довічний жаль» (1908), «Малюнок» (1908), «Щоденна гірка пісня: (Малюнок сільського

життя» (1908), «Три шляхи» (1909), «Гречка» (1910), «Дивовижне утя» (1910), «Льон» (1910), «На самотині» (1910), «Майорівна» (1911).

Не обходила увагою творчість Ганни Барвінок і літературна критика прижиттєвого періоду. Серед них слід назвати статті Оме-ляна Огоновського, Бориса Грінченка, Івана Франка, Олександра Грушевського, Анатолія Вахнянина, М. Венгжина та інших.

25 статей було опубліковано в рік смерті Ганни Барвінок у 1911 р. в газетах «Рада», «Діло», «Рідна школа», «Неділя», «Українская жизнь» тощо, авторами яких були М. Вороний, Д. Дорошенко, Н. Кобринська, М. Підгірянка, Юл. Романчук, Л. Старицька-Черняхівська, М. Шаповал, В. Щурат та ін.

Перечитуючи твори Ганни Барвінок, відчуваєш, наскільки близько авторка стояла до простого люду, як глибоко проникала вона в сутність їхнього життя. Ще П. Куліш відмітив цю близькість і підкреслив, що повсякденні спілкування з селянами допомогли їй пізнати життя українського народу, здобути ті особливі скарби простолюдного побуту, що розсипані так щедро в її оповіданнях на здобич і самій етнографії.

Але Ганна Барвінок, спілкуючись з життям простого народу, вислуховуючи їх життєві історії, уміла виділити в них специфічне, своєрідне, почерпнути із цього життя факт, ситуацію, які відбивали не поодинокі явища, а робили їх типовими. Як радив П. Куліш, треба вибрати із почутого основне, відкинути «полову від зерна», загострити на ньому увагу і розповісти про це так, щоб читач сприйняв це, як своє.

Основною темою творчості Ганни Барвінок було сімейне життя і, зокрема, життя жінки. І, звичайно, авторка оповідань підходить до відбору фактів по-різному. Борис Грінченко в статті з дуже точною її назвою «Поет жіночого горя» зазначає: «... в одному оповіданні вона дуже вибирає, відкидаючи все зайве, до теми незалежне, в другому заховує багато побічних подробиць, не зв'язаних органічно з тією річєю, про яку мова. Іноді в неї майже або й цілком самостійна творчість («Перемогла»), іноді се за малим не такі записи, які бувають у фольклористів («Правнучка Баби Борця»). Ото ж, коли зважити те все, то й зрозуміло кожному буде, що й таке «друкованне в записаних річей людських» все ж має в собі багато суб'єктивного в малюванні народного життя» [3, с. 379].

Проте тут слід зауважити, що в оповіданнях Ганни Барвінок не так вже й багато цього писательського суб'єктивізму. Цю вимогу – писати так, як було насправді в житті, слідуючи етнографії, пропагував П. Куліш. І саме це вразило його і в творах Марка Вовчка. У листі до дружини Олександри Михайлівни він писав 12.06.1857 р.:

«Получил я от жены Марковича новый рассказ из народной жизни. «Чудо, Чудо!» – восклицаю как Грабовский. Ничего подобного еще не было в литературе нашей. Важно здесь то, что нет вымысла, все было, все случилось и рассказано именно так, как было и случилось; но какой язык! Какія форми! Чудо, чудо! Я даже никому не читал из опасения, что не поймут так, как я понимаю, а это оскорбительно! Кого напечатаю, пускай тогда понимают каждый по своим силам. Но говорю, что это золотое дно для будущих малороссийских писателей. Вот этнография, вот она! Так должно рассказывать о народе! Так должно сочувствовать народу» [3, с. 414].

Це ж помітив П. Куліш і в творах Ганни Барвінок. Але підходить до зображення селянського життя у Ганни Барвінок і Марко Вовчка, які працювали в один час, обидві були підтримані П. Кулішем, хоча Олександра Михайлівна почала писати раніше і не любила, коли її називали ученицею Марка Вовчка, були відмінні. Про неї Ганна Барвінок говорила: «Оповідання Марка Вовчка мені дуже подобались, проте тема мені видавалася занадто однаковою. Я бачила багатство натур і життя нашого народу, і я знову взялась за перо» («Ганна Барвінок. Спомини за 1845 рік») [3, с. 448].

І це твердження відповідає дійсності, адже Ганна Барвінок змалку і до самої старості прожила майже весь час з українським селянством, бачила зблизька всі його особливості. А росіянка Марко Вовчок, не знаючи ні мови, ні традицій, ні фольклорних, етнографічних і етнічних особливостей, лише на деякий час, окунувшись у цей світ, завдячуючи своєму талантові, а також чоловікові, Опанасу Марковичу, прекрасному знавцю життя українців Полісся і редакторові П. Кулішу зуміла представити читачеві «Народні оповідання», які були так високо оцінені громадськістю, нове в них було те, що письменниця подала свій голос протесту проти кріпацтва.

Мова оповідань Ганни Барвінок інша, вона близька до живої мови жителів села. Микита Шаповал у своїй розлогій ювілейній статті 1911 р. писав про особливості розповіді, якою користувалася письменниця: «Божественно прекрасна мова, повна чудових епітетів, зворотів, метафор; надзвичайно м'який ліризм і повна доза філософічності ... Вся краса іменно в несподіваних рухах. В оповіданнях Гани Барвінок так і є. Тече, пливе мова, мов орел в повітрі. Рівно, плавно, просто лінією. Потім зразу несподіваний змах крил, напрямок змінився, красивий вольт один, два, екскурс в бік, крок назад, а потім знову тиха течія, ніби буркоче, дзюрчить вода в лісовому потоку по корінцях – переливається, плюскоче. І знову вольт! Так це несподівано, різнома-

нітно, але на одному фоні, на однім тоні, не на рушаючи пейзажу, не розбиваючи акордів однієї мелодії» [3, с. 404–405].

В цьому ліричному екскурсі літературознавцем визначено багато того специфічного, що характерне для мови оповідань Ганни Барвінок і виокремлює її з кола письменників, що писали про сільських жінок і особливості їх життя: Панаса Мирного, Василя Стефаника, Ольги Кобилянської, Івана Нечуя-Левицького, Грицька Григоренка тощо.

І сьогоднішній читач зачаровується мовою творів Ганни Барвінок, бо вона по особливому наповнює її елементами народної творчості, специфічними епітетами, метафорами, порівняннями, які ідуть із пісенної мелодики, прислів'їв і приказок.

Але тут слід підтримати думку деяких дослідників, що тут немає голої етнографії, голого списування побутових чи ритуальних сцен, предметів селянського обиходу. Ганна Барвінок і тут проявляє свою майстерність як художник слова.

В її творах все вражає читача, починаючи від назви оповідань, переважна більшість яких основана на приказках і прислів'ях і часто сконструйована із них письменницею: «Лихо не без добра», «Не було змалку – не буде й до станку», «Трудящий шукає долю, а доля трудящого», «Квітка з сльозами, сльози з квітками», «Правда на світі нівечиться, а вже колись визначиться», «Горе на горе скинулося» та ін.

І далі сам опис сцени, в якій діє героїня, опис її поведінки, психологічний стан – все це вражає, бо в цих деталях проявляється надзвичайна майстерність письменниці. Вона, як жінка, уміє заглянути в глибину душі своїй героїні, відчуті її горе, зрозуміти важке її життя, і побачити ту іскорку радісної хвилини, яка на мить змінює її зовнішній вигляд і внутрішній стан. Як замітив Б. Грінченко, народне оповідання в обробці Г. Барвінок є специфічною канвою, на якій вона вмілою рукою вишивала різні узори.

Пантелеймон Куліш, аналізуючи творчість Ганни Барвінок, зазначав в «Історичному оповіданні», що увійшло у збірку «Хуторна поезія», про вплив Шевченка: «Під цей незабутній час поставила мене доля близько коло однієї землячки. Се була людина хуторна, мало свідома в світі і його широкій, добрій і злющій житні... велика чуйна до краси і сили рідного, прибитого вже к самій землі слова. Я став читати їй напам'ять (бо всі ми знали їх як «Отче наш») Шевченкові плачі та пророкування. Нове творчество поета освітло й осіяло її душу так, мов небесне обітування чогось грядучого в перевазі світу над темрявою, правди над олжею, любові над ненавистю. Не забуду довіку тих сліз, якими вона плакала, слухаючи сі поетичні плачі, сі побудительні пророкування... Се були сльози воскресення

в нову, вічну, народну жизнь. Глибоко почула українка великі скорботи поета, великі його задуми» [5, с. 366].

Частіше Ганна Барвінок складає свою сумну пісню про страждальну жінку-селянку. Жінка в оповіданнях Ганни Барвінок різна. Письменниця, детально знаючи сільське сімейне життя, часто помічає такі деталі поведінки героїні, які проходять мимо інших свідків. А саме вони, як свідчить літературознавець Мировець, відкривають у цій непоказній з виду, заляканій, забитій селянці багато розуму, волі, наполегливості, терпіння, любові, відданості. Але Ганна Барвінок не ідеалізує своїх героїнь і не пересичує негативом їх життя. Вона правдивий, об'єктивний реаліст – пише так, як воно є в житті.

Перед читачем пропливає її життя, коли чоловік «б'є і п'є до загибну», «коли не кулаком, то словом приснопить». «Він мене коромислом як опереже!.. А я другою дівчиною ходила... Усе, що мала, – позакладала, то попродала... Заходився: моя хата! Та ще затіяв її продавати. Я пішла до громадян просити, щоб відстояли, а послі і до судді. Ну вже він мене колінчив, колінчив після сього». В таких умовах жила Стеха із оповідання «П'яниця». Ганна Барвінок розповідь героїні вибудовує так, що прослідковуєш за всіма етапами її життя: від її захоплення і любові до парубка Грицька Хвастика, у якого чорні брови і лице як намальоване до пророчого попередження батька: «Не йди доню, пророкую тобі лихо. Ти на його вроду завидуєш, а що він на своєму господарстві важить? Що він за чоловік?» [3, с. 126].

Для того, щоб підсилити цю пересторогу, Ганна Барвінок включає пророчий сон, який розповідає Стеха. Подальше життя перетворюється в пекло. Але жінка ще на щось надіється, сподівається на краще: «Було мене б'є, б'є, та й засуне під піч; я зовсім нежива. Послі, одійду, погляну на його брови, як шнурочки зняті, та й думаю: на вас уповала! Сам як картина, зуби перластенькі. Радосте моя, одрадо моя! Серце в мене було одхідливе: я про все й забуду» [3, с. 127].

Хоч це було засліплення коханням, ради якого героїня йшла на поступки, а далі – ради дітей, сина й дочок, яких згодом віддала у люди.

Стеха ще на щось сподівалася, а життя йшло без змін, і «душа так захиріла, що нікого нездужає кохати, і діти не милі, тільки жаль їх. Бідні діти! Нема в вас ні батька, ні матері! [Там само, с. 135]. Але все таки діти, яких вона викохала за допомогою інших людей, бо віддавала в найми, підтримали її, і вона тішиться ними, переживає за їх долю.

Розповідь Ганни Барвінок про страждальне життя, вкладене в уста героїні, проникнуто психологічною напругою. Читач не просто слухає її, а проникається тим же психологічним станом, що й героїня.

Оповідь Стехи збагачена різними приказками та прислів'ями, народними висловами та піснями, які підсилюють весь хід подальшого життя героїні, роблять цю сповідь образною, наповненою справді тим відчуттям того селянського середовища, в якому бідує героїня зі своїм колишнім коханим. Без хвилювання не можна читати оповідання і «Жидівський кріпак».

У своїх творах, які переважно основані на фактах побутового життя селян, багато використовує авторка також сюжетів із родинно-побутової тиші лірики, особливо пісень про кохання. У значній частині своїх творів письменниця звертається до місцевого чернігівського фольклору, про що свідчать і назви краю, що зустрічаються в оповіданнях: Кукуріківка, Буряківка, Курілівка, Підгаї тощо. І про це устами однієї з героїнь оповідання «Русалка» вона свідчить: «Цікавила мене історія сільського вбоства, вбоства подекуди із своєї волі. Тихі чесноти без розголосу і пиhi приваблювали мене...». Для творчої манери розповіді і оповідей в оповіданнях Ганни Барвінок належить широке розуміння нею етнографії, коли письменниця вводить в текст твору не лише пісні, приказки, прислів'я, опис побутових речей, а й розкриває народну філософію, світогляд, відтворює народну психологію. І саме це робить її оповідання глибоко народними і відмінними від творів інших письменників, які торкалися життя селян того історичного часу. Із простих розповідей оповідачів висвічується поступово і життєвий народний ідеал жінки, яка стає на ноги, пересилуючи всі сімейні і суспільно-побутові негоди, і добивається щасливого життя.

Колись Пантелеймон Куліш говорив: «А був би народ гарний, коли б доля йому лучча». І Ганна Барвінок у деяких оповіданнях підтверджує це, показуючи, як жінка розквітає, коли змінюється на краще життя, коли чоловік її любить, поважає, коли загальними зусиллями вони змінюють її життя на краще. Проте соціальні умови, в яких проживала знедолена, пригноблена і принижена жінка, а саме такими часто виступають героїні оповідань Ганни Барвінок, не можуть розкрити крила до радості і щастя, бо вони прибиті до тіла насиллям, приниженням, горем. Набагато вільніше жінкам-козачкам і набагато складніше – кріпачкам. Хоча в деяких оповіданнях авторка ідеалізує відносини панів і кріпаків, на що вказувала критика того часу.

У нарисі «3 Волині» письменниця звертає увагу на те, як змінюється українське життя під тиском Росії, яка намагається заборонити мову, старі народні традиції. І вона з боєм говорить: «Чиста українська мова і задумливо-ніжні пісні у багатьох змінилися спотвореною московською, замість нашої звичайної сором'язливості і

стриманості з'явилися зовсім-таки противні нам солдатські розгул і розгнузданість».

Ганна Барвінок – чудовий майстер розкриття різних жіночих доль. Як оповідання, так і нова історія жіночого життя, наповненого випробувань. Часто ці героїні – сироти, яких виховували тітки, які готові були віддати дівчат за будь-кого. І попадає часто ця сирітка у таку халепу, що й придумати не можна, а то до знесилля працює на такій важкій роботі і заробляє стільки, щоб не вмерти з голоду і прикрити своє тіло хоч якоюсь одежиною. «Мабуть, у такому пекарському житті засніділа, цвіліла зацвіла душа й розум» (Б. Грінченко) у героїні оповідання «Молодича боротьба». Та ні, вона ще жива, бо може оцінити своє життя, стверджуючи: «Я з долею та й з людьми боролась, та ніби й гірку долю поборолла і людський недорозум». Це вже свідоме свідчення того, як треба і в цих умовах виховувати своїх дітей, організувати життя. Через деякі оповідання Ганни Барвінок, зокрема «П'яниця», «Хатнє лихо» переходить мотив прощення, коли їх героїні Стеха і Параска після всіх знущань, принижень, нестерпного життя прощають чоловікам, або співчувають їм.

Ганна Барвінок у перших своїх творах «Лихо не без добра» та «Восени літо» зосереджує свою увагу на позитивних моментах сільського життя, підкреслює, що навіть при складних умовах можна його організувати так, що буде мир, злагода між подружжям, потяг до праці, то й буде достаток. Героїня оповідання «Лихо не без добра» (1857) сирота, яка виросла в тяжких умовах, вийшла заміж за сироту, який запримітив її лише на полі, як жала і добре в'язала снопи, забрав до себе і «ввійшла вона в його хату, де пустою пахло і анічогісінько не було». А далі: «Як стали робити, як стали, дак і розжилися. Тепер я вже двадцять літ замужем і не бідна головочка. Дай Боже, щоб і моїм дітям так! Дітки зобути, зодягнені, ми хліба не просимо..., чоловік шанує, нічим не зобижає. Сказано – лихо не без добра».

Головний герой оповідання «Восени літо» (1857) Іван децю ідеалізований. Авторка твору зосереджує увагу не стільки на сімейному житті, хоч і воно присутнє, бо він добрий господар, який любить дружину, дітей, а на його громадській діяльності, коли він був сотником. І цей потяг, підкреслює вона, до того, щоб робити людям добро, залишився в нього і в подальшому. Дякує небож за допомогу, «говорить, а я вже його й не слухаю, да іще думаю: живе коло мене убога вдова, розгорила собі мазанку з весни. Треба їй послати мірочок зо дві житця на новосілле та цямринку в колодязь їй упустити. У неї тільки хата нова, а хазяйства ніякого... здається, й курка не ходить; а города того крихта, що нізащо й рук зачепити старостю.

Іще ж, – думаю, треба й старця Божого, Архипа, допомогти. Стріха в його добре попрогнивала і мохом пообростала і треба заладнати. Пошлю наймитом віз очерету, нехай полагодить; та борошенця і конопельок, – думаю, – можна приложити: він усе плете на мір вірьовки» [3, с. 22].

Читаєш і думаєш, для чого ця ідеалізація героя, життя ж набагато складніше. Але в цьому образі Ганною Барвінок закладена велика гуманістична ідея. Оповідання носить повчальний характер.

Але поступово авторка ускладнює життєві ситуації героїв. І в подальшому оповідання насичуються такими фактами, що ставлять жінку часто у безвихідне становище. Ганна Барвінок у переважній своїй більшості показує сильних жінок, які знаходять душевну силу, енергію, щоб знайти вихід із тяжкого життя, розуміючи, що лише вона зможе забезпечити шматком хліба своїх дітей, дати їм лад, навчити знаходити опору в житті («Не було змалку – не буде й до станку», «Молодича боротьба»).

Саме завдячуючи мудрості, силі волі і вірі, що щастя не омине її, і дає можливість не просто вижити героїні оповідання «Перемога» Харитині, а вистояти до побідного кінця, не здатися. Закохалась у сільського хлопця-москаля Павла, і він їй відповів і пішов дослужувати чотири роки у війську. Ждала довго вісточки від нього, і не здавалась, вірила. І цю віру підкріпляла працею. Заробила грошей, працюючи на Донщині, зустріла чимало тих, хто пропонував їй вийти заміж, але чекала. По селу йшли різні чутки про нього, важко було це переносити. Опускались руки, затвердівала душа.

«Похилилась наша хата, завоняла пустою через мої гордощі. Я з каяття стіни облуплені її цілувала, а тепер Івгу, бідолашну [подругу, яку зрадив москаль і покинув – Г.С.], прохала – допомогти мені кругом хати, і знадвору й з середини, обмазати. Піднялась охочим серцем Івга до підмоги. Найняла я в людей волоків, навозила з батьком глини, з Івгою обмазали хату, зчепурили так, як молоду. Вона, мов жива людина, якимось випростувалась, усім навдивовижу. Новенькі вікна в базарі купили, червоною глиною пообводили. Позирала хата на світ молодичею» [3, с. 117].

І як ця хата, так і Харитина, уже не молода дівка, відчула в собі силу і з вірою стала чекати свого судженого. І дочекалася. Перемогла. Щастя відплатило їй за те довготерпіння, за віру в добропорядність і благородство люблячої і люблячого. «А я така щаслива, прещаслива була! І місяць мій, і зорі мої, все моє, – мій Павлусь! Я все журилась та побивалась. Серце було в мене засмучене. Тепер тільки зрозуміла, мій Боже, що та любов зможе» (Там само. С 122).

Ганна Барвінок опoетизовує любов, бо саме вона робить жінок мужніми, цілеспрямованими, вірними своїм коханим, переплетеним випробуваннями, тяжкими хвилинами чекання, бідунням.

Але в оповіданнях немає ідеалізованих жіночих образів, є щасливі, сильні натури, а то й покірні, терплячі, змучені працею і чоловіком п'яницею. В деяких творах бачимо й злих, ненависних, грубих тіток, свекрух, невісток. Ці образи доповнюють собою ту тяжку життєву ситуацію, в яку попадають героїні твору.

Оповідання «Королівщина» цікаве тим, що Ганна Барвінок піднімає питання про родову пам'ять: хто ти, що ти, з якого ти роду. І героїня збирає до купи всі предмети, що торкаються батьківської майстерності (її батько був майстер на прізвище Король): «Дещо було дідівське, королівське, що працював-робив мій панотець, повизнаходила: в кого днице, в кого столик чи ослінчик, у кого божник, чи мотовило або візочок – я все повимінувала то на пшоно труджене, то відпряду, то поможу конопель тіпати, да й віддам, щоб королівське добро, дорога мені королівщина, не розтікалась».

Дивуються люди, не розуміють її, а вона керується давніми традиціями – зберігати пам'ять про свій рід, про його трудові традиції, щоб всю цю справу передати і своєму сину. «А я довго в панів жила, то й уважала, що вони що-небудь старе, материнське або бабине люблять і хранять...» Ця ж тема характерна і для оповідання «Правнучка Баби Борця».

А ця традиція зберігалася і в родині Білозерських, вони цінували залишені ще з далеких часів окремі речі. Це і старосвітські убори, намиста, дукачі, що належали жінкам із родів Кочубеїв, Забіл, Селевичів, Риб, шматок жупана Павла Полуботка тощо, до яких були близькі роди батька та матері. І цей потяг до збирання старовини, літописних пам'яток, творів народної творчості був притаманний братам Олександри Михайлівни – Василю, Миколі, Олександрю.

П. Куліш в «Хуторній поезії», згадуючи своє весілля і наряди Олександри Білозерської, писав: «...А віном її були жемчуги, коралі, намиста, сережки і перстені, що переховувалися в роді ще може з часів Великої Руїни польської...».

Не дивлячись на те, що в основу оповідання були покладені конкретні факти сільської родини, Ганна Барвінок описує їх не як стенографістка, а пропускає це через себе, бо в кожному творі знаходимо саме авторську інтерпретацію долі сільської жінки, хоча вона і сама повідує читачам про неї.

Про сам характер розповіді в її оповіданнях вона в листі до Б. Грінченка пояснювала: «Тоді зовсім ще письменсьок не було,

тільки я зачала, да Вовчок з-під своєї дружини. Тоді багато дещо прощено було, коли не так. Тоді всяке нове слово, новий вираз здавався знахідкою, тоді треба було бігати за народом і учитись усьому. Було моя дружина... на ярмарку у Сорочинцях назбирає бабів, кобзарів у нашу квартиру і розпитує, записує» [3, с. 452].

Ганна Барвінок утвердження свого таланту пов'язує з настановами П. Куліша, заявляючи: «Я горжусь, що була слухняна учениця, увірвала в його істину, в його благородний порив. Багато було, можливо, обдарованіших... проте, не прониклись ідеєю любови до справи, вони дивились на це, як на забаву, як на мазурку. Я ж свого таланту у землю не зарила і принесла своє серце на алтарь...» [3, с. 452].

А у нарисі «Епізод із нашого життя на користь самостійної України» нагадує і слова П. Куліша про її творчість: «Не раз мій чоловік говорив мені: «Ти є моєю гордістю. Ти є моє творіння!» Але слід не перебільшувати значення цих слів, не робити Ганну Барвінок тінню її чоловіка, бо сама вона була талановитою, багато сама пережила хорошого і тяжкого, багато бачила негативу і все це сприяло тому, що Ганна Барвінок створила свій тип української жінки. Та й сама вона була своєрідним типом своєї епохи. О. Сікорський, аналізуючи її листування останнього періоду життя, зазначав: «Вона впитала в себе довготерпівість та невибагливість села, подячливість людини, що спробувала справжнього життя, сумирність жінки, що горіла «отображеним светом» від свого чоловіка, дивну чистоту служення ідеалу, у виховану в страданнях, про які говорила сама з собою в різних оповіданнях, не дозволяючи нікому заглянути в свою натружену душу і потолочене серце» [6, с. 63].

У 1893 р. з'являється у збірнику Н. Кобринської «Наша доля» оповідання Ганни Барвінок «Праправнучка Баби Борця». Що ж нового у ньому було у порівнянні з іншими її творами? Воно начебто відноситься до типу стенографічних, бо авторка фіксує все те, про що розповідає Маруся Горбоносиха, але авторський коментар і діалогічні репліки виводять це оповідання на широкий естетичний та філософський простір. Тут і проблема «сильної і слабкої статі», християнські заповіді, традиції роду, філософія серця тощо. Як свідчать біблійські заповіді Христа і вчення апостола Павла, жінка іде заміж за чоловіка, щоб підкорятися йому, виконувати всі його примхи і народжувати дітей для продовження роду. Вона покійно віддається п'яному чоловікові, хоча уже давно у них немає почуттів одне до одного, іншому, який мріє, щоб вона швидше померла і одружитися через яму померлої з іншою, як це в житті Марусі Горбоносихи, чоловік якої фізично здоровий богатир, сватаючись до 16-річної худенької і маленької

дівчинки, не уявляв свого життя, заявляючи: «Якби мені оцю дівчину та за себе взяти, я б ліктями перехрестився». І в цьому випадку героїні виконують свої подружні обов'язки і люблять тих, хто обрав їх.

Маруся Горбоносиха – не кріпачка, а з козацького вільного роду, виходить заміж теж за козака. Вона виросла в достатку і йде у такий же побутовий світ. Але вона ще дуже юна, проте мати видає її заміж, щоб позбавитися, бо сама, залишившись ще молодістю удовою, хоч і з дітьми, хоче влаштувати своє життя, бо трапляється парубок, який покохав її і має взяти за дружину. То ж Катерині в цьому віці треба пізнавати нове життя, будувати свої відносини з чоловіком, до якого ще немає ніяких почуттів. І тут виникає проблема жінки і чоловіка в сімейному середовищі. Катерина покірно виконує свої обов'язки дружини, слідуючи християнським заповідям, нагадуючи що вона з відомого знаменитого борецького роду. І в цьому випадку колоритна вставка в сюжетну розповідь твору епізоду про сміливу і мужню прапрабабу не випадкова.

Всього лише три невеличких абзаци, а які вони виразні, психологічно насичені. Нагадаємо цю ярмаркову сцену: «Аж виходить борець на майдан, велетень страшеного зросту: огрядний між плечима два лікті буде, рука – як лопата добра, пучки – як у вола роги, ноги – як човни, вид – як волоський гарбузяка... Виходить він отакий і каже до людей: «Гей, хто хоче зо мною поборотись? Дам півтори сотні рублів, або в землю по пояс ужену». Усі бояться, милуляться, чи йти, чи не йти... А він такий собі огрядний! руки розставив – вітряк! Тоді моя прапрабаба і каже: «Пійду я, чоловіче!» – «Боронь тебе, Боже! Він тебе зітре з землі. Дивись, який! Може, там ще в йому й нечиста сила криється! Хіба нема таких?» – «Та піжду, бо спробую!» – «Що се ти провадиш? Кажу тобі, – він тебе тут уб'є і й закопає». – «Да не бійся, чоловіче! піжду бо!»

Авторка через розповідь героїні у цьому епізоді зосереджує увагу на самому детальному описові борця, використовуючи гіперболічні порівняння і цим здійснює психологічне збудження страху перед чудовиськом.

І подальше дійство дуже стисле, речення короткі, які характерні для рубленої прози: «Виступила таки. Борець каже: «Ходімо ж по порції вип'ємо». – Випили. – «Давай, каже, руки!» – Люде помліли, глядячи... Дала руку, він здавив, – тільки пучки знать; вона здавила, – кров з під нігтів свиснула. Він як струсоне її – навколішки посадив. Всі люде обімліли. Вона ж його як придавила, дак і шия й голова ввійшли межі плечі, і земля під ним ігнулась. Там і поховали сердегу» [3, с. 201–202].

Для подальшої розповіді Катерини Горбоносихи про своє сімейне життя цей епізод є підтвердженням того, з якого вона знаменитого і поважного роду: «От ми якого роду! роду борецького! у наш рід ще ніщо нечисте не змішувалось. Тепер люде постали дрібні та грішніщі. Бо всяке силкується не по правді робити».

В оповіданні подані три представниці цього роду: прапрабаба, правнучка, мати розповідачки, і праправнучка Катерина Горбоносиха. Хто вони?

Катерина про себе говорить: «Я така, як та овечка: щоб сповнилось і велось у людей так, як і в мене. Та і весь наш рід одмітен собі усим. І богобоязливий» [Там само, с. 202].

Мати ж, яку дуже поважали на селі, вимагала, щоб щодня промовляли Боже слово, жили і робили так, як Господь каже, бо Бог любить трудящого. «На чуже не поривай очей, чужим добром не напасешся, своє дбай. Так і твоя прапрабаба чинила. А будуть залишки, – убогому подаси. Оце Богові усе прияцтво. Єсть такі, що хрестами все пообписує: і ночви, і двері, і корито, що свиней годує, і помийницю, а слова Божого не промовить і заповідь його забуде, тільки чортів споминає». І ці паньматусині слова Катерина, змалку наслухавшись, «усе сповняла, скільки моці», скільки могла посилити. І Горбоносиха наводить конкретні приклади із свого життя, які свідчать про її трудолюбство (обробила поле, засіяне пирієм, якого і плуг не брав, гребла сіно, що аж курява курить, одна нога тут, а друга там, а копиці ростуть, як гриби), подільчивість (роздає сортову картоплю людям, щоб і в них були високі врожаї), порядність тощо. Тобто своє життя вона будувала за заповідями Господніми і родовими традиціями. Але авторка оповідання у зв'язку з розповіддю Катерини зацікавилася проблемою жінки-борця, а тому четвертий розділ оповідання вона починає роздумами: «Борець!.. Скільки в нас було борців між жіноцтвом у нашу гірку давнину!.. Так, або як інше, знай боролись вони за власну, та й за нашу будощину... Хто се збагнув і збагне?» [Там само, с. 202].

І Ганна Барвінок згадує водночас і Василю, дочку билинного Микули Селяниновича, яка «добралась до самого князя Володимира: так бо здивувала сучасників своїх невиданою силою, ясным розумом, одисейськими хитрощами і – що про мене найвидатніше – вірність своєму мужові» [Там само, с. 203]. Ось ці останні слова і виходять на перший план. Саме ця проблема в подальшому в оповіданні і буде розкриватися. Згадаймо слова прапрабаби, які вона сказала після перемоги над борцем: «Чоловік її вхляється, боїться, хреститься. – «Не бійся, – каже, – як шанувалась у тебе, так і тепер шануватимусь,

як тобі корилась, так і тепер коритимусь». Вона за християнськими традиціями підкоряється своєму чоловікові. Сильна, мужня, але послужна. І цим вона закладає світоглядну програму, яка близька і Ганні Барвінок, – відносин чоловіка і жінки, – жінки і чоловіка.

Авторка оповідання, слухаючи молодицю про її життя, – сподівалась, що згадка про Василю, таку ж бабу Борця, як і її прапрабаба, збудить її згадати ще якісь приклади, які пов'язані з двома легендами. «Ні! не знайшлось... зрадила пам'ять наш народ у його невірному, хибкому побуті, ще тоді, як співець Ігорів згадував про солов'я старого времені віщого Бояна», який розповів про Ярославу, яка вірно чекала на свого чоловіка. І тут з гіркотою авторка констатує: «Мені впало на пай слухати тільки гіркі спомини сусіди моєї про власну її боротьбу з життям та про міць жіночого закохання, що дала і їй доволі духу, розуму і хитрощів, на оборону жіночого права...» [Там само, с. 203]. А яке воно це право?

Ганна Барвінок була уже свідком того, як жінки піднімали голос за їх місце в житті суспільства. Дві її родички були причетні до українофільського руху: племінниця Марія Іллівна Боголюбцева-Щербачова, дочка Любові Михайлівни Білозерської-Боголюбцевої, яка була вихованкою Кулішів, та онука письменниці Любов Олександрівна Боголюбцева-Яновська. Вони обидві займалися громадською роботою, пов'язаною з жіночим рухом в Україні. Марія Іллівна, як щира українка, багато уваги приділяла вирішенню в тогочасному суспільстві жіночих проблем. Любов Олександрівна присвятила себе боротьбі за жіночі права, заснувала товариство «Жіноче зібрання», яке охоплювало переважно жінок нижчого суспільного класу – робітниць, хатніх господарок. Була близька до цього і Ганна Барвінок, про що свідчать її листи до дружини померлого громадського діяча М. Шугурова – Надії Антонівни.

У своєму оповіданні про прапрабабу Борця вона теж зачепила жіночу проблему, торкаючись не лише стану жінки у сімейному житті, а й чоловіка. І тут слід звернути увагу на слова праправнучки Баби Борця Катерини: «У нас чоловіка здержати? – вигукнула Горбоносица. – І ні в світі, і в віки вічні! У його хоч учепись жінка, так він тільки ніс розіб'є, а що задумав, те зробить: таке горе! На нас таки Господь напуст напустив. Моя прабаба яка, а перед чоловіком зменшалась, корилась йому. А якби чоловік предався борцем, то вже б носа до неба дер би. Горді люде, і не приступи до його. Що як то вже святий Петро про нас, про жінок, турбувався, ходячи з Ісусом Христом по землі. Не вважали й на його, знехували. Такі вони ті чоловіки» [Там само, с. 203]. І тут авторка схвильовано кидає репліку:

«Се мене вразило. Жіноцьке питання в простонародному розумі он як давно вже стоїть на ряду» [Там само, с. 204].

Оповідання Ганни Барвінок писала в той час, коли її сімейне життя стабілізувалося, виробились відповідні правила відносин між нею і її дружиною. Вона високо цінувала його працю на благо України і українців: «Вот кто не дремал и помнил, кто он и для кого самоотвергается, отдает жизнь свою и все материальные средства» [6, с. 57].

І як помітив О. Сікиринський, ця величезність громадської праці Пантелеймона Олександровича затуляла очі Олександри Михайлівни на хиби Куліша і по відношенню до неї. Тому і подружнє життя вона уявляла собі як вільне співіснування, яке опирається на їх моральну самопожертву, що приведе до «гармонії родинного життя». І вона відводить у подружньому житті місце жінці більше, ніж чоловікові у виконанні сімейних обов'язків. Ганна Барвінок, роздумуючи над сімейним життям, твердить, що потрібно не насилувати одне одного, а робити «с обоих сторон нравственные жертвы, уступки, тогда и гармония жизни будет. И с нашей стороны больше. Потому что мужчина в большей неволе. Он служит и непременно в урочный час должен идти на службу – хотя и мы трудимся, но нас никто не контролирует и ответственность только наша совесть» [7, с. 146].

Завершальний діалог в оповіданні «Праправнучка Баби Борця» ще більше загострює проблему взаємовідношень чоловіка і жінки в сімейному та суспільному житті:

«- Его, я чула ще малою, сидячи в зачіпку коло вовнопряхи, що й тоді ще святий Петро благав Ісуса Христа, щоб на землі старшинувало жіноцтво.

- Що ж йому проти сього відказано?

- Не знаю, баринечко! таки сказати правду, що не знаю. Мала була, байдуже було мені тоді, в кого більше в серці правди, чи в чоловіка, чи в жінки. От уже тепер, дак добре знаю, да що з того?

І важко здохнула праправнучка Баби Борця.

- Я вже й попа допитувалась, чого воно так, що не той бере гору, а в кого серце правіше? Не сказав мені нічого й піп...» [3, с. 204].

Та й не міг він сказати, бо саме життя давало відповідь, Христос був на боці чоловіків.

І водночас праправнучка Баби Борця згадує про свою боротьбу за правду, стверджуючи: «Мало бачила правди на світі, мало було її і в своїй хаті». І тут слід зауважити, що коли зайшла мова відносно правди, то письменниця називає оповідачку «праправнучкою Баби

Борця», а не ім'ям Катерина Горбоносиха, чим нагадує про родові зв'язки.

Якщо говорити про родові традиції, то рід прапрабаби Борця тримався на основах виконання біблійських заповідей. І навіть тоді, коли Катерина втратила фізичну силу, вона залишається красивою своїми вчинками: добротою, порядністю, трудолюбністю, відданістю біблійським заповітам. І цей рід відомий саме по жіночій лінії. Цим самим Ганна Барвінок виділяє жінці важливе місце в сім'ї роду.

Цей кінцевий епізод роздуму про боротьбу за правду, яку мало бачила в житті Катерина, Ганна Барвінок завершує словами: «Про се стемнено думала вона і знов почала розкривати повню гірколюб'ящого серця». Григорій Сковорода у свій час говорив: «Глава в человеке всему – сердце человеческое». І це визначає силу Катерини, бо вона на відміну від прапрабаби, яка володіла фізичною силою, доводить свою любов і вірність чоловіку через серце, не дивлячись на його протилежні почуття, заявляючи: «Полюбила його та й люблю. Гину від нього, та й не зфальшу. На що нас Бог таких створив? Хоч би здається, й голову стинав тобі чоловік на порозі, і тоді б ще на нього, здається б, озирнулась: прощавай, дружино! Побачимось на тім світі, да й помиримось».

Як бачимо це оповідання Ганни Барвінок охоплює багато важливих проблем. Літературознавець Олександр Пилипенко зазначив, що «Сучасний читач має змогу переконатися в універсальності тематичного спектру її оповідань. Більше того, йому вдається виявити в творчому доробку Кулішевої і наскрізну християнську проповідь про подружні стосунки, і екскурс у слов'янську міфологію, і початки модерністичної естетики, і зародки гасел, проголошених Кларою Цеткін, і філософією *Femina melancholica*, і українську переробку «Декамерона». І все це одна й та сама рука, одна й та сама голова... але не одне й те саме серце. Оскільки філософію Ганни Барвінок сміливо можна назвати філософією серця» [8, с. 146].

Пантелеймону Олександровичу було чим гордитися, бо твори Ганни Барвінок – це неповторне явище в українській словесності не лише тим, що вона стала співцем жіночого горя, а й утверджувачем співочої, мелодійної, глибоко проникливої української мови у той час, коли царські прислужники кричали, що її взагалі немає. За її словами, «наша мова дуже пророчиста. Хоч лає, хоч жалує. Дивна мова. Мова Христа» [3, с. 452]. І тяжко переживала з того, що молоде покоління та й старше в умовах зросійщення, забувало рідну мову. «Тяжко думати, яка велика розумом Україна, даром слова,

поетичними піснями, гумором – при такому гніті і байдужості оточуючих людей» [9, с. 185].

Якщо говорити про мову творів Ганни Барвінок, то слід зазначити, що вона близька до тієї мови, якою говорили селяни. Але це не детальний її повтор, а це й мова самої авторки, бо вона теж виросла серед народу, але збагатилася за рахунок інших творів різних письменників.

Борис Грінченко відповідно з цим писав: «Прекрасно изучивши быт народа и его язык, г-жа Кулиш в своих произведениях не рабски следует народному рассказу, а пользуется им нередко как только подходящим материалом, изменяя его сообразно с требованием своего художественного вкуса. Народный рассказ в ее обработке является чем-то вроде канвы, на которой она своею искусною рукою вышивает разнообразные узоры» [10, с. 129].

Із уст героїнь оповідань Ганни Барвінок плететься сумна чи весела, сповнена оптимізму чи знесиленого горя українська мова, насичена пісненими рядками, влучними епітетами та ліричними метафорами. Микита Шаповал зауважував: «Це селянська мова в оповіданнях Ганни Барвінок! Який в ній рух і яскравість! Сучасні реалісти письменники просто вбогі старці, що мають одну-дві зміни вбрання в мові, орудують кількома словами, варіюють їх нудно і б'ють на ефект криком, нервами, драматичністю в комбінації слів, а не в ситуації образів. Ні, мова Ганни Барвінок чарівна, бо чисто-українська. І синтакса мови українська. Сучасні українські письменники дуже зросійщені, змоскалізовані. Думають по-російському і викладають по-російськи. А от наші старі письменники, в данім разі Ганна Барвінок, знали свою мову так, що... Бо думали по-українському. Знали всі звичаї народні, психологічно представляли суцільний з народом національний тип, лише ріжнились соціально-економічним становищем... візьмуть читати сучасні оповідання і чую, що це наче переклади з російщини, а візьму Барвінок, М. Вовчка, Нечуя-Левицького, Мирного – щось інше. Інший ритм... Беручи до уваги слова, епітети, метафори і згадуючи свої дитинні сільські враження, – допускаєш думку, що це українська стихія, дух національності, вираз українськості» [3, с. 452].

Ганна Барвінок у певному відношенні не приспособлювалась до моди часу, а слідувала народним традиціям. Літературознавець Сергій Єфремов, порівнюючи твори Ганни Барвінок з оповіданнями Марка Вовчка, зазначав: «У неї трохи вужча сфера творчості, обмежена психологічними переживаннями жінки-селянки, але в цій

сфері авторка [Ганна Барвінок – Г.С.] почувала себе цілком вільно й дала низку творів чималої літературної ваги [11, с. 70].

Аромат мови оповідань Ганни Барвінок збагачувався введенням в контекст твору багатьох прислів'їв, приказок, вдалих народних висловів: «Воно то добре, кажуть, до готової колоди огонь підклади» («Лихо не без добра»), «Чоловіки нас шанують, нічим не зобіжають. Сказано – лихо не без добра» («Лихо не без добра»), «Як дбаєш, так і маєш, як робиш і ходиш. Бог не скирен, да влучен» («Лихо не без добра»).

«Еге, добре чуже лихо міряти, – зміряй своє» («Восени літо»), «Підкосило мене, як косою» («Восени літо»), «Сказано: брат, та не батько, сестра, та не мати» («Восени літо»).

«Нема мені долі, ні складу, ні ладу; кому не було змалу, то й до станку: так нам обом» («Не було змалку, не буде й до станку»).

Інколи Ганна Барвінок насичує текст багатьма образними висловлюваннями. І в результаті цього виникає своєрідна кольорова вишивка. «От, і на волю вихопилась... мов із огню да в полум'я! Боже! Яким потом батько обливався, корпуючи ту копійку за мою душу! Одружитися вдруге зтявсь, а ще такий жвавий, що лучче всякого первоцвіта, сердешний!.. Не хочу, каже, паруватись, а хоч одну душу я сам виратую; а то – поки сонце зійде, роса очі виб'є; нехай хоч на онуку поставлять корогов... да й визволив мене. Звісно, всі ми волі ждали, як ворон крові. А вже як кому на сім світі не талан щастя-долі нема, то чи й купиш... а як кому на добро кладеться, то й на скрипку прядеться» («Нещаслива доля») [3, с. 58].

Майже у всіх літературних творах зустрічається опис природи: ширший, який розгортається в багатий поетичний опис, що представляє ліричний авторський відступ, або ж коротший, щоб лише визначити пору року чи місце перебування героя.

В оповіданнях Ганни Барвінок пейзажні замальовки бувають найрізноманітніші. Інколи вона одним-двома словами акцентує на елемент природи, що вказує на обстановку, в якій проявляє себе персонаж. Так, в оповіданні «Жидівський кріпак» читаємо: «Вітер уривав багацько речей його». І ця деталь зразу ж дає читачеві зрозуміти обставини, в яких відбувається дія.

Часто опис природи допомагав передати душевний стан персонажів. І в залежності від ситуації – веселої чи трагічної підбирався і опис природи. Це спостерігаємо в різних оповіданнях і, зокрема, в «Нещаслива доля»: «Трохи згодом занедужала в Степаниди дитина. Було се пізньої осені. Вітер зривав уже з дерев решту пожовклого листу, крутив їм у повітрі й розносив по двору. Щось сумне, безрадісне

обнімало душі. Довгі темні ночі, вовки виють, вовчєнята й собаки гавкають, а вітер до їх і свого голосу додає. Навкруги, де ні глянь, на все смуток наліг... Позмовкали пісні на селі. Купи сріблястих тополь, дубів да берез, колись прегарних, чорніли голими стовбурами й гіллям, мов мара. Над хатами звивавсь угору дим. І на хатньому вбранні знати осінь. Капустяне листє на довгих шнурах висить великими низками під солом'яною стріхою; мов сердито насунута шапка; біля його калина пов'язана пучками; кияки торочками повисли круг хати...» [3, с. 60].

У цьому досить точному описові багато деталей, які відповідають психологічному станові персонажу. Вони різні: це і вітер, який вривався в душу людини, тривожив її стан, і виття вовків та гавкання собак, і вбрані по-осінньому хати, і сріблясті тополі, дуби і берези, які чорні. Всі ці описи природи подаються з твердженнями: «щось сумне, безрадісне обнімало душу». І як висновок: «де ні глянь, на все смуток наліг», «все поодцвітало, навіть дівчата ізпали з цвіту, помарніли».

Водночас слід пам'ятати, що опис природи подається в оповіданнях Ганни Барвінок не автором твору, а персонажем-розповідачем. І саме через його сприйняття подій вписується і опис природи.

Часто окремі деталі пейзажу подаються впереміжку з психологічним станом героя твору. В оповіданні «Восени літо» старий Кавун, нарешті після смерті своєї дружини Насті і слів не шукати вже собі пари знаходить ту, що припала йому до серця. І після зустрічі з нею він «наче справді поздоровшав, аж на серці полегло»: «Чого ж се воно мені так?.. Увесь той сум мов чарами одвело мені. І на возі мені не сидиться... лучче б я пішов поміж нивами, по обніжках, слухав би, як жито шумить, іграє колосом. Що вже там ні говорить небіж, я його не слухаю – у мене в очу жита, жита хвилясті» [3, с. 21–22]. Названі лише окремі деталі, а разом з героєм уявляєш ці поля жита і його коливання під вітром, мов хвилі на морі.

В деяких оповіданнях елементи природи дають можливість передати емоційний стан героїні, зокрема, Зіньки в творі «Не було змалку – не буде й до станку», бо прийшло перше кохання, яке вразило її і збудило сильні почуття тривоги і радості: «Журюся, що дурна була – не спитала, де він живе і хто він?.. А уста мої горять... листєчко рву, притуляю до губ, – так і скипить і скипить! Журюся, никаю, серденько ние... А й люблю ж як!.. Сонце сяє, солов'ї... аж ліс розлягається – вишневі сади всміхаються... квіточки, як зірочки, понасторшувались, – усе пригортала б до свого серця, усе б цілувала!» [3, с. 40].

Важливим елементом мови оповідань Ганни Барвінок, крім використання приказок, прислів'їв та інших художніх засобів є

майстерне вплетіння в розповідь уривків з українських пісень, яких так багато знала письменниця. що увібрала в себе від рідних – матері та бабусі, так і дівчат та молодичь, з якими спілкувалася все своє життя, а також зібраних П. Кулішем, братом Олександром та іншими фольклористами.

Ці уривки в тексті носять різне навантаження. І всі вони дуже влучні, наведені до речі. Інколи це продовження думки героїні твору як в оповіданні «Не було змалку – не буде й до станку», коли Зінька роздумує про першу вразливу зустріч з незнайомим парубком, який припав їй до серця: «Сама зпершу надивлюся, сама... нікому не скажу про його, – буду думкою жити... Оце воно й є, що:

Полюбила козаченька,
Не спитала й відки ... [3, с. 36].

Інколи пісенний текст використовується як доповнення до попередньої інформації: «А тут до мене старости за старостами: одні в хату, другі з хати, як за причастем. Дядина радіє до одмовляється: – ще їй пора не вийшла. – Шістнадцяти нема. – ще погуляє. – А я шуткую з нею да приспівую:

Ой я ж тобі, моя мати, перекір наряжу:
Повну хату і кімнату женихів наведу;
Ой я тобі, моя мати, перекірочку:
Повну хату і кімнату, ще й комірочку!.. [3, с. 45].

У відповідності до сюжету твору, специфіки розповіді підбирала Ганна Барвінок уривки пісень. Все оповідання «Нещаслива доля» пронизано сумними подіями, то й пісні відповідають цій тональності:

Вміла мати брови дати,
Карі оченята,
Та не вміла на сім світі,
Щастя-долі дати! [3, с. 63].

Все оповідання «Квітки з сльозами, сльози з квітками» пронизане уривками з пісень, починаючи з епіграфа вірша П. Куліша. І кожен рядок пісень влучно допомагає розкрити стан персонажу твору. Жартують дівчата, розповідаючи про кохання і тут же свої слова підтверджують піснями: журливо Улита: «Чи всі ж тії сади цвітуть, / Що весною розвиваються?». А Настя додала своїм пречудовим голосом, що аж душа в небо рвалась: «Уродила мене мати / Темньої ночі, / Дала мені чорні брови / Ще й карії очі. / Лучче б мені, моя мати, / Тих брів не давати, / Лучче б мені, моя мати, / Щастє й долю дати...»

Від пісень про нещасне кохання гурт дівчат, зібравшись на вечорниці літнього часу до жнив, співають купальських пісень «Ой не стій, вербо, над водою, / Не пускай гілля до Дунаю», чи «Цвіте мачок, не-

величок, / Нема цвіту зміни: / Хоч як козак забожився, – / Не йми, дівко, віри».

Багатством пісенного тексту наповнене і оповідання «Перемогла». Через весь текст проходить мотив: «Кохайтесь чорноброві, / Та не з москалями». Але наперекір цьому звучить в думці героїні Харитини і пісня: «Лучче мені, моя мати, / Важкий камінь зняти, / А ні ж мені нелюбого / Соколом назвати». Чекає Харитина свого судженого з армії аж чотири роки. «Тепер мені зісталось тільки батькових старощів доглядати. Не зацвів мій садочок, хоч і розвивався... Там «Господи помилуй» на всю церкву чули, а в моїй божевільній голові розлягається пісня:

Не всі тії сади цвітуть,
Що весною розвиваються,
Не всі тії вінчаються,
Що вірнесенько кохаються...» [3, с. 120].

Сумний характер несуть пісні, що чередуються із текстом оповідання: «П'яниця», яке розпочинається жіночою народною піснею «Ой, зацвіла червона калина / Над криницею; / Худо жити, моя матусенько / За п'яницею».

Майже в кожному оповіданні Ганна Барвінок використовує пісенний текст, який збагачує розповідь, робить його близьким до народно-побутової сфери життя, поглиблює народну основу мови, яка панує в селянському середовищі.

У творах Ганни Барвінок немало етнографічних, фольклорно-побутових елементів, пов'язаних з ворожінням, замовлянням («Не було малку – не буде й до станку»), голосіння («Нещаслива доля») тощо.

Багато народних прикмет, фольклорних розповідей знаходимо в оповіданні «Молотники». Оповідачем їх був один із молотників Іван Топтун. Він любив розповідати «про відьом, про своє домон-тарство, та нема й краю його оповіді. А. як полягали спати, він ізнов тяг свою бесконечну казку про голого царя, що хотів піймати лебедя в золотій короні, про підстреленого орла та про його сестер – царівен, про бабу в лісі з дванадцятьма синами-розбійниками... Нема й краю його казкам» [3, с. 150].

Мова цього персонажа пересипана різними народними висловами, приказками та прислів'ями. Він виступає в оповіданні носієм народного побуту, звичаїв, прикмет, говірок. Він знає стільки різних історій, які взяті із життя, що тільки дивуєшся, наскільки його пам'ять та вдача змогли вмістити в його голові. І ті, що слухали його, тільки й сказали, сміючись: «Ну, в тебе, Йване, не замерхає в роті» [Там само, с. 156].

Глибоке знання Ганною Барвінок народної творчості, особливо пісень, сприяло тому, що на їх основі з'явилося декілька оповідань. Це були твори, які увійшли в українську літературу як «оповідання з народних уст», в яких вона глибоко розкривала родинно-побутові взаємини, важку жіночу долю, яка була пов'язана з різними сімейними незгодами. Але деякі жіночі образи – це прояв мужності, волі, які сприяли здобуттю героїнями щастя.

Таким чином, можна говорити про Ганну Барвінок як своєрідну українську художницю слова, про яку тепло відгукувалися ще при її житті відомі письменники і літературні критики, відносячи її до яскравих представниць етнографічно-побутової школи в українській літературі.

Література

1. Література про Ганну Барвінок // Ганна Барвінок. Збірник до 170-річчя від дня народження. Київ: Рада, 2001. 556 с.
2. Грінченко Борис. Поет жіночого горя. О. М. Кулішева. *Літературно-науковий вісник*. 1900. Том 11. Кн. 9. С. 185–203.
3. Ганна Барвінок. Вибрані оповідання. *Ганна Барвінок*. Збірник до 170-річчя від дня народження. Київ: Рада, 2001. С. 16–291.
4. Оповідання з народних уст / З портретом авторки й з передмовою Б. Грінченка. Київ, 1902, XXVIII, 544 с.
5. Куліш П. О. Твори: 2 т. Київ: Наукова думка, 1989. Т. 1. С. 364.
6. Зеленська Л. Ганна Барвінок. Життєпис на основі епістолярної спадщини. Чернівці, 2001. 129 с.
7. Сікиринський О. В. Ганна Барвінок (Кулішева) в її листах 1902–1911 рр. Одеса, 1928. С. 63.
8. Пилипенко О. Ганна Барвінок. Тематичний спектр. *Сучасність*. 2006. № 2. Лютий. С. 146.
9. Ганна Барвінок. Лист до Комарова 9 грудня 1908 рік. *Вітчизна*. 1968. № 12. С. 185.
10. *Киевская старина*. 1903. Т. LXXI. С. 129.
11. Єфремов С. Історія українського письменства. Київ-Лейпциг. 1919. Т. II. С. 70.

References

1. Literature pro Hannu Barvinok [Literature about Hanna Barvinok]. In: Hanna Barvinok. Collected Works, Dedicated to the 170th Anniversary of the Birth. Kyiv: Rada, 2001. 556 pages. [In Ukrainian]
2. Hrinchenko, Borys. Poet zhinochoho horia. O. M. Kulisheva [The Poet of Female Sorrow. O. M. Kulisheva]. In: *Literature Studies Herald*. 1900. Vol. XI. Book 9. P. 185–203. [In Ukrainian]
3. Hanna Barvinok. Vybrani opovidannia [Collected Stories]. In: Hanna Barvinok. Collected Works, Dedicated to the 170th Anniversary of the Birth. Kyiv: Rada, 2001. P. 16–291. [In Ukrainian]

4. Opovidannia z narodnykh ust [Stories from the People] / With author's portrait and B. Hrinchenko's foreword. Kyiv, 1902, XXVIII, 544 pages. [In Ukrainian]
5. Kulish, P. O. Tvory [Works]: 2 volumes. Kyiv: Naukova dumka, 1989. V. 1. P. 364. [In Ukrainian]
6. Zelenska, L. Hanna Barvinok. Zhyttiepys na osnovi epistoliarnoi spadshchyny [Hanna Barvinok. Biography at the Basis of Epistolary Heritage]. Chernihiv, 2001. 129 pages. [In Ukrainian]
7. Sikyrnyskyi, O. V. Hanna Barvinok (Kulisheva) v yii lystakh 1902–1911. [Hanna Barvinok (Kulisheva) in Her Letters 1902–1911]. Odesa, 1928. P. 63. [In Ukrainian]
8. Pylypenko, O. Hanna Barvinok. Tematychnyi spektr [Hanna Barvinok. The Variety of Themes]. In: *Suchasnist*. 2006. № 2. February. P. 146. [In Ukrainian]
9. Hanna Barvinok. Lyst do Komarova 9 hrudnia 1908 rik [Hanna Barvinok. The Letter to Komarov. December 9, 1908]. In: *Vitchyzna*. 1968. № 12. P. 185. [In Ukrainian]
10. *Kiyevskaya starina*. 1903. Volume LXXI. P. 129. [In Russian]

H. V. Samoilenko

Doctor of Philological Sciences, professor of the Chair of Literature, Methods of Literature Teaching, History of Culture and Journalism at Nizhyn Mykola Gogol State University.

The Originality of the Artistic Style of Hanna Barvinok's Small Prose

The paper deals with the creative work of Hanna Barvinok (Oleksandra Bilozerska-Kulish), whose literature career began in 1850s and who laid alongside with Marko Vovchok the foundations of Ukrainian female prose. Readers mostly became familiar with her works because of Panteleimon Kulish, who contributed to the publication of her works in his own editions, but never edited them.

The author distinguishes the main stages of the creative work of the writer, which are marked by her living on the Motronivka farm until her return to the farm and the period of Hanna Barvinok's living there together with P. Kulish.

At the introductory part, the information about the main publications of Hanna Barvinok's stories and their assessment by the criticism of the 19th and the beginning of the 20th century (including such figures of by Ukrainian literature as Omelyan Ohonovskiyi, Borys Hrynchenko, Ivan Franko, Oleksandr Hrushevskiyi, Mykola Voronyi and others) is provided. And yet the author of the article, taking into consideration the estimation of Hanna Barvinok's stories by these people, goes further and focuses on the artistic specificity of Hanna Barvinok, peculiarities of her language, her mastership in revealing the fate of different women, and the uniqueness of her creative work among other authors who wrote about peasant women in the 19th c.

Key words: *Hanna Barvinok, Panteleimon Kulish, folk stories, the specifics of the author's language, women's fate, song creativity, ethnographic school.*

УДК 821.161.2.09

DOI 10.31654/2520-6966–2022–20F-106–32–41

Д. В. Присівок

аспірант кафедри української літератури, методики її навчання та журналістики Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Топос війни в сучасній українській комбатантській прозі

Стаття дотична до питання розвитку літературного процесу під час війни. Аналізу піддається об'єкт, який би не існував без воєн, а саме комбатантська проза. Людська культура функціонує таким чином, що сильні потрясіння, а тим більше такі, що мають вплив і на суспільство, і на окрему людину, стають рушієм для появи зразків мистецтва, притаманних лише на певному часовому зрізі. Комбатантська література є одночасно феноменом, який з'являється після кожної війни, але разом з тим прив'язаний до епохи, яка породжує в ньому свої особливості. Російсько-українська війна, розпочата в 2014 році як Війна на Донбасі, стала трагедією, яка спонукала її учасників теж почати описувати свій унікальний досвід. У статті зазначається, що причини появи текстів комбатантів скоріше полягають у потребі рефлексії, ніж у бажанні написати художній твір. Власне, немає нічого дивного в тому, що багато з цих робіт і не є в повній мірі художніми. Із цим пов'язується й велика кількість текстів, близьких до документальних, та їх суб'єктивність, а також жанровий акцент на щоденники та мемуари.

Основним предметом дослідження є топос війни в комбатантській прозі, який розглядається на матеріалах книг бійців як без письменницького досвіду, так і професійних авторів, які брали участь у боях на сході України. Аналіз текстів показав, що, попри різницю в письменницькому досвіді, вони мають спільні риси, які простежуються й на рівні відображення топосу війни. У результаті дослідження зроблено висновок, що топос війни в комбатантській прозі, окрім простору травми та смерті, функціонує ще і як простір змін, адже, потрапляючи в нього, персонажі змінюються як зовні, так і внутрішньо, до того ж останні зміни є безповоротними.

Ключові слова: *війна, комбатантська проза, топос війни, травма, топос трансформації.*

Події, які мають серйозний вплив на суспільство, завжди знаходять відображення в мистецтві. Революція гідності, анексія Росією Криму та Війна на Донбасі стали каталізаторами, що лежать в основі створення великої кількості культурного контенту, зокрема й літературного. У лютому 2022 року Росія розпочала повномасштабне

вторгнення в Україну, яке, безумовно, теж із часом стане предметом для філософського та культурного осмислення.

Одним із літературних явищ, що завжди з'являється в процесі війни, є твори її безпосередніх учасників. Ганна Скоріна, яка є авторкою проєкту «Книги про війну», досліджує та систематизує літературу про Російсько-українську війну, і більше ніж 145 пунктів списку дослідниці стосуються комбатантської літератури [9]. Це значний пласт текстів, які є затребуваними в українському суспільстві й викликають науковий інтерес, оскільки вже зайняли свою нішу в історії нашого письменства. До того ж комбатантську прозу про Війну на Донбасі потрібно досліджувати, адже надалі вона буде розглядатися в контексті літератури про російсько-українську війну загалом.

Тексти, написані учасниками бойових дій на сході України, уже почали вивчатися науковцями. Зокрема, Н. Герасименко розглядала книгу Б. Гуменюка «Блокпост» у контексті романів про російсько-українську війну та Революцію гідності; О. Пухонська досліджувала роман «Сліди на дорозі» В. Ананьєва як такий, що порушує проблеми держави на досвіді головного героя, торкнувшись теми просторів війни в романі; Н. Головченко присвятила роботу вивченню жанрово-стильових модифікацій сучасної української документальної літератури про Євромайдан та АТО; М. Рябченко порівнювала прозу О. Гончара та сучасних письменників-комбатантів, а також досліджувала комбатантську прозу загалом.

Як бачимо, коло проаналізованих тем далеко не повне, і топос війни розглянуто лише частково, тож обрана тема актуальна, а метою нашої роботи є аналіз топосу війни в комбатантській прозі на матеріалі книг «Савур-Могила. Військові щоденники» А. Пальваля, М. Музики та П. Потехіна, «Точка нуль» А. Чеха, «Сліди на Дорозі» В. Ананьєва (справжнє прізвище Маркус).

Комбатантська проза цікава тим, що дозволяє читачу дізнатися про описані події від їх учасників, краще зрозуміти, що відбувалося на бойових фронтах та стати ближчим до бійців, адже, як зазначає М. Рябченко, їхні тексти завжди «більшою чи меншою мірою само-описові» [8, с. 64]. Також дослідниця дає комбатантській прозі таке визначення: «різновид воєнної прози, автори якої – це винятково учасники бойових дій (воюють нині чи перебувають у військовому резерві після демобілізації). Цим наративам властива автобіографічність, фактологічна достовірність, вони можуть містити елементи документального чи мемуарного письма» [8, с. 63].

Це визначення точно відображає основні характеристики поняття, втім варто звернути увагу на те, що більшість авторів не мали письменницького досвіду й починали творити просто для себе чи для близьких. Іншою причиною могло бути прохання сторонніх осіб описати пережите, як у П. Потєхіна: «Щодо цієї книги, то я не думав її писати. Просто на одній із презентацій книги про Савур-Могилу до мене підійшли ті самі добровольці, з якими я був на Савурці, і попросили описати мої погляди і мої емоції, які я переживав» [5, с. 314]. Тож часто це більше свідчення, а не художні тексти. Але на Донбасі проходили службу й професійні письменники, наприклад А. Чех, чий есеї складають книгу «Точка нуля».

Говорячи про комбатантську прозу варто зауважити, що це явище в українській літературі не нове, але в такій формі, як сьогодні, існує вперше. Літературна критикиня О. Щур, розглядаючи історичну тяглість ветеранської прози (це поняття не тотожне комбатантській літературі, але останню можна включати до ветеранської), зауважує, що І. Котляревський, від якого відраховують нову українську літературу, теж був письменником-ветераном, адже мав «записки» про участь у російсько-турецькій війні. Отже, виходить, що українській ветеранській літературі вже близько двохсот років [11].

Початок сучасної комбатантської прози можна вбачати в коротких дописах у соціальних мережах, зокрема у Фейсбуку Наприклад, Б. Гуменюк почав вести блог ще під час Революції гідності, а потім вирушив у зону АТО, продовживши додавати дописи звідти. У результаті вони були об'єднані в книгу «Блокпост». Таким чином допис у соцмережі перетворюється на своєрідний літературний мікрожанр, близький до публіцистики. Також комбатантська література достатньо насичена й текстами зі звичним жанровим поділом, зокрема серед них багато щоденників, спогадів, есеїв.

Очевидно, що участь у війні – це стрес, який залишає свій слід у всіх без винятків її учасників і потребує рефлексії. В. Маркус в інтерв'ю Таші Трофимовій, говорячи про війну, наголошує, що ніяка підготовка не дасть змоги зрозуміти, що насправді там відбувається, і ти ніколи не будеш до цього готовим [12]. Тож деякі учасники бойових дій передають свої глибинні переживання та травми через тексти, і немає нічого дивного в поширеності саме щоденників та мемуарів.

Дослідниця комбатантської прози М. Рябченко запропонувала послуговуватися терміном Жака Прессера *еґо-документ*: «Для структури еґо-документа характерна наявність прямого авторського висловлювання, позиція оповідача відповідає позиції автора, аналіз

дійсності відповідає художньому образу цієї дійсності, суб'єктивності світосприйняття відповідає гранична суб'єктивність висловлювання, використовуються справжні імена, мова – від зовсім «необробленої» до літературної» [8, с. 64]. Тобто еґо-документи – це самоописові тексти, у яких образ оповідача максимально близький до автора, а художня дійсність є максимально наближеною до дійсності реальної.

Наслідком такої зближеності є документалізм та натуралістичність у комбатантській прозі. Нерідко бійці описують своє життя до найменших дрібниць, наприклад, харчування, облаштування місць для сну, душових чи туалетів. Таким чином розкривається й організація тодішньої армійської системи, забезпечення учасників бойових дій необхідними речами та зброєю, співпраця з волонтерами й співіснування з місцевим населенням, особливості боїв тощо.

Свої слова комбатанти часом підтверджують медіа-матеріалами, такими, як фото, покликання на відео тощо. Наприклад, у книзі «Савур-Могила. Військові щоденники» автори, яких троє, доповнили текст світлинами.

Особливо виділилась у цьому плані книга В. Ананьєва «Сліди на дорозі». На її сторінках можна знайти безліч QR-кодів із покликаннями на медіа.

Тож загалом ветеранська проза – це тексти не стільки про війну, скільки про те, як авторське Я сприймає цю трагедію. Ми буквально дивимося на описані події з однієї точки – погляду оповідача. Попри таку суб'єктивність, ветеранська проза є документальною та натуралістичною, оскільки автор стає подібним до скриптора, який занотує все, що його зачепило, зацікавило, шокувало. Без подібних рефлексій тексти комбатантів були б неможливими, адже досвід війни є травмою, яка ділить світ на до та після й змушує переосмислити все життя. Стей Вервает пише про це так: «Цей досвід часто стає поворотним пунктом у житті людей, впливаючи на їх розуміння минулого і його зв'язку із сьогоденням» [6, с. 79].

У такий спосіб можна говорити про топос трансформації людини на війні. Світоглядні зміни відбуваються не моментально й позначені локальністю тогочасного збройного конфлікту та армійської служби загалом, а також супроводжуються й зовнішніми змінами.

Заявляючи про локальність, маємо на увазі не стільки конкретні географічні точки на Донбасі, скільки локалізованість конфлікту на певній порівняно невеликій території, коли решта країни живе майже, як раніше, та спільний досвід, який отримують учасники бойових дій, проходячи службу. М. Музика в спогадах пише: «Майже три місяці волонтерських поїздок у зону не могли не залишити сліду.

Коли за 25–30 годин встигаєш проїхати 1700–2000 кілометрів «туди і назад», у голові все змінюється. Маршрут простий: «мир – війна – мир» [5, с. 6]. Не в змозі змиритися з контрастом життя в фронтовій зоні та підконтрольних Україні територіях, він ухвалює рішення стати добровольцем, бо хоче допомогти тим, хто знаходиться на лінії боїв.

Бачимо, що простори війни та миру дуже сильно відрізняються один від одного, бо останній є відкритим, практично необмеженим. Топос же війни закритий, він обмежений місцями дислокації, позначений топонімами сходу України або ж просто конструкціями на зразок: «тут стояли наші». У топос війни не може потрапити будь-хто охочий (як і на фронт у реальності), тут живуть лише місцеві та військові. Покинути його комбатант може теж лише з дозволу командування. Проте є персонажі, які належать обом топосам – це волонтери.

Артем Чех звертає увагу на те, що війна змінює тих, хто служить, на свої умови, робить людей схожими одне на одного, бо армія, яка є відносно закритою формою суспільного життя, має свої закони і звичаї. У таких общинах завжди з недовірою ставляться до нових членів, тож у Святошинському військкоматі з новоприбулих сміються, але далі персонаж уявляє, що через місяць він стане схожим на цих людей: «коротко стрижений, засмаглий, з облупленим носом і брудними від мазуту руками, сидітиму на ослінчику під наметом і вдивлятимуся в обличчя новоприбулих. Здається, я навіть спльовуватиму. Можливо, навіть крізь зуби» [10, с. 14]. Це своєрідне пророцтво з майбутнього, бо автор пише постфактум, знаючи, що відбудеться саме так, але читаємо ми про життя «персонажа», який лише очікує цього й уявляє, що з ним станеться.

Тобто в просторі війни людина змінює зовнішній вигляд і звички, а, мабуть, головним маркером, за яким найлегше відрізнити представників мирного світу і війни – це одяг: «...ловлю на собі погляди солдатів, що заходять до вагона. Ну, звісно: на мені кеди, шорти й безтурботність. Звідки їм знати, що за кілька днів я повернуся до них, що я – вони. Що ми – разом» [10, с. 61].

Це досить важливо, що в локусі міста саме за одягом персонаж Чеха впізнає інших військових, адже мілітарна форма в цивільних мешканців може викликати пересторогу й недовіру, тому що для мирного міста атрибутика війни здається чужою і є сигналом небезпеки. По суті військовослужбовці стають вкрапленнями топосу війни посеред топосу миру.

Локальність та закритість топосу війни робить комбатантів людьми з новим досвідом, відмінним від того, який набувається на мирних територіях. Тобто зміни відбуваються не лише зовні, але й усередині.

Тож у першу чергу персонаж Чеха тягнеться до чоловіків, одягнутих у військову форму через те, що має з ними спільний досвід та внутрішні переживання. Вони можуть зрозуміти його, на відміну від цивільних. Звідси й це трохи відчайдушне «я – вони, ми – разом».

Такий спільний досвід можна назвати військовою щоденністю. Читаючи тексти комбатантів, бачимо, що простір війни – це не безкінечні бої чи героїчні подвиги. Це ще й учебка, притирання до тих, із ким служиш, отримання обмундирування, прийоми їжі, облаштування місць для сну та інші важливі заняття, які доводиться виконувати нерідко в критичних умовах: «На узбіччі біля посадки лежали величезні рулони соломи. «Соколу» вони сподобалися для ночівлі. Ми вирили в них нори з тильного боку, залізли і присипали зверху соломю. Ніч була дуже холодною. Солома рятувала, не випускаючи тепло. Тільки кололась дуже...» [5, с. 169]

Проте в ці відносно спокійні епізоди життя комбатантів, вони все одно знаходяться в смертельній небезпеці й відчувають через це виснажливий тиск, який значно посилюється, коли відбуваються бої. Яскраво вплив на психіку описав В. Ананьєв: «Коли сидиш довший час на одному місці і кожен день тебе посипають з арти, дах потроху, але впевнено їде. У полі, де була наша позиція, безперервно дув вітер. Постійний низький, глухий шум вітру. Мені здавалося, що від нього я з'їду з глузду швидше, ніж від чогось іншого. І дах зривало не у мене одного» [1, с. 340]. Коли організм довгий час знаходиться в стані стресу, він сильно виснажується, і злити починає будь-який зайвий подразник, як вітер, хоча причиною напруги була ворожа артилерія. Це лише один з епізодів, окрім яких ще є проблема вбивства ворогів (а часом і своїх через «дружній вогонь»), смертей побратимів.

Повідомлення про смерть у Ананьєва часто дуже короткі, його персонаж майже не описує своїх почуттів, пов'язаних із цим. Це можна пояснити глибиною травми й небажанням торкатися душевних ран, які ніколи не заживуть. Про глибину болю говорять і слова, які М. Музика пише в передмові до спогадів: «Ніколи б не подумав, що процес повторного перегляду тих палючих серпневих днів буде схожий на блювання. Тебе вивертає зсередини, хочеш ти цього чи ні» [5, с. 5].

Можна припустити, що з цієї ж причини цілком свідомо уникнув більшості подібних епізодів і А. Чех у «Точці нуля». Звертає увагу на відсутність бойових подробиць у книзі й літературознавець З. Баблянян, відмічаючи, що «бувають поранення, але тільки, як далека обставина, і є навіть смерть, але єдина вписана – це самогубство офіцера. Так само зображена і головна травма – це біла гарячка...»

[2]. Подобиці ці точно були, говорить науковець у рецензії, але залишилися між есеями, бо навіть описані випадки безумовно з'явилися через психологічну виснаженість, яка й привела до самогубства чи разом з алкоголем, яким деякі персонажі есе намагаються залити свій стрес, викликала білу гарячку. Щодо алкоголю, то протагоніст не засуджує побратимів за це, як і майже за все, що відбувається на фронті. Він просто не хоче цього робити, бо всі вони разом проходять одне пекло [2].

Такий жорсткий тиск на психіку запускає в бійцях процес формування цілей та поглядів на життя. Про це говорить у своїй книзі «Сліди на дорозі» В. Ананьєв. У перших двох розділах та на початку третього читач знайомиться з життям людини, яка не знаходить себе серед інших та цінує самотність, протагоніст задоволений своїм існуванням без конкретної цілі, йому подобається служба в десантних військах за контрактом, де треба лише виконувати завдання, не має він і чіткої громадянської позиції, точніше йому на неї «плювати».

Служба в армії, яка на той час мала повно радянських анахронізмів, лише загострювала відсутність чітких поглядів та цілей у житті хлопця, бо вимагала відсікти в солдата волю й власну думку: «...загалом усім було байдуже. Жили собі у своєму ізольованому світі, й нас не хвилювали буденні проблеми...» [1, с. 178].

Однак, потрапивши на війну й отримавши масу досвіду, головний герой роману починає цінувати близькість з іншими людьми й боїться самотності: «Залишитись самотньому в цьому світі – одне з найболючіших нещастя людини... Любов – це головний бар'єр, що не дає вийти за межі людяності...» [1, с. 349]. Свобода, на протиріччя до воєнного героя, стає однією з головних цінностей, життя без якої не має сенсу.

Переглянув він і свої погляди на армію. Якщо в першій частині роману герой розглядав її як героїчну структуру, у другій – був поглинутий системою, то в третій він приходиться до висновку, що армія – це зло, яке все ж мусить існувати заради захисту світу.

Як бачимо, кардинальним змінам піддалися екзистенційні питання, які впливають на самосприйняття та розуміння себе у світі, але з такою глибокою переоцінкою себе пов'язана й відповідна глибина травми. Для героя Ананьєва вона рівноцінна смерті. У його тексті дуальність персонаж/автор розмивається, тож загибель героя в кінці роману відповідає рівню душевних страждань самого автора через участь у війні. О. Пухонська вважає, що автор таким чином «укотре підтверджує те, що людина з війни не повертається, навіть якщо залишається живою» [6, с. 98].

Отже, топос війни існує на протигагу топосу миру. Перший є закритим, це локальний світ, який консервує в собі комбатантів та має власні правила існування. Його жителі змушені дотримуватись цих правил, і вони змінюються так, як цього вимагає і війна, й армійська система, завдяки якій війна ведеться. Це й зовнішні зміни: одяг, щетина; і внутрішні: звички, цінності, травмованість. Покинути топос війни не можливо, бо отриманий досвід є настільки шокуючим, що завжди переслідуватиме бійців.

Література

1. Ананьев В. Сліди на дорозі. Кам'янець-Подільський, 2020. 376 с.
2. Баблюян З. «Точка нуль» Чеха: книжка, що розвертає обличчям до нас самих. URL: <https://chytomo.com/tochka-nul-chekha-knyzhka-shcho-rozvertaie-oblychchiam-do-nas-samykh/> (дата звернення: 02.05.2022).
3. Герасименко Н. Словами очевидців: література від Євромайдану до війни. Тернопіль: Джура, 2019. 128 с.
4. Голвченко Н. Жанрово-стильові модифікації сучасної української документальної літератури про Євромайдан та антитерористичну операцію (АТО). Літературний процес: методологія, імена, тенденції: зб. наук. пр. 2020. № 15. С. 26–35.
5. Музика М. І., Пальваль А. М., Потехін П. Г. Савур-Могила. Військові щоденники. Харків: Фоліо, 2017. 316 с.
6. Пухонська О. Поза межами бою. Дискурс війни в сучасній літературі. Брустури: Дискурсус, 2022. 288 с.
7. Рябченко М. Военна проза Олеся Гончара та сучасних українських письменників-комбатантів: порівняльний аспект. Таїни художнього слова (до проблеми поетики тексту). 2018. Вип. 22. С. 104–115.
8. Рябченко М. Комбатантська проза в сучасній українській літературі: жанрові та художні особливості. Слово і Час. 2019. № 6. С. 62–73.
9. Скоріна Г. Книжкова сотня, або #книги про війну. URL: <https://www.facebook.com/groups/warbookua/permalink/3053341944697677/> (дата звернення: 27.04.2022).
10. Чех А. Точка нуль: збірка есеїв. Харків: Віват, 2017. 224 с.
11. Щур О. Двісті років ветеранської прози в Україні. URL: https://lb.ua/culture/2021/04/16/482135_dvisti_rokiv_veteranskoj_prozi.html?fbclid=IwAR1C8SgTdm3lcqk0tgwIxd2IKEC7Kd_OR6x9SXj_c00tEJGpJkXJwG7-Pj0/ (дата звернення: 28.04.2022).
12. MARKUS. Солдат вразив журналістів зізнанням про війну. Youtube. URL: <https://youtu.be/6X9FVsvIPX8> (дата звернення: 28.04.2022).

References

1. Ananiev V. (2020) *Slidy na dorozh* [Traces on the road] Kamianets-Podilskyi, 376 p. [in Ukrainian].
2. Babloian Z. «Tochka nul» Chekha: knyzhka, shcho rozvertaie oblychchiam do nas samykh [Czech «Point Zero»: A book that turns us to face ourselves]. URL:

<https://chytomo.com/tochka-nul-chekha-knyzhka-shcho-rozvertaie-oblychchiam-do-nas-samykh/> (accessed: 02.05.2022) [in Ukrainian].

3. Herasymenko N. (2019) Slovamy ochevydtsiv: literatura vid Yevromaidanu do viiny [According to eyewitnesses: literature from Euromaidan to the war]. Ternopil: Dzhura, 128 p. [in Ukrainian].

4. Holovchenko N. (2020) Zhanrovo-stylovi modyfikatsii suchasnoi ukrainskoi dokumentalnoi literatury pro Yevromaidan ta antyterorystychnu operatsiiu (ATO) [Genre and style modifications of modern Ukrainian documentary literature about Euromaidan and anti-terrorist operation (ATO)]. Literaturnyi protses: metodolohiia, imena, tendentsii: zb. nauk. pr. № 15. P. 26–35. [in Ukrainian].

5. Muzyka M. I., Palval A. M., Potiekhin P. H. (2017) Savur-Mohyla. Viiskovi shchodennyky [Savur-Mogila. Military diaries]. Kharkiv: Folio, 316 p. [in Ukrainian]

6. Pukhonska O. (2022) Poza mezhamy boiu. Dyskurs viiny v suchasni literaturi [Outside the battle. The discourse of war in modern literature]. Brustury: Dyskursus, 288 p. [in Ukrainian].

7. Riabchenko M. (2018) Voienna proza Olesia Honchara ta suchasnykh ukrainskykh pysmennykiv-kombatantiv: porivnialnyi aspekt [Military prose of Oles Honchar and modern Ukrainian combatants: a comparative aspect]. Tainy khudozhnogo slova (do problemy poetyky tekstu). Vyp. 22. P. 104–115. [in Ukrainian]

8. Riabchenko M. (2019) Kombatantska proza v suchasni ukrainskii literaturi: zhanrovi ta khudozhni osoblyvosti [Combatant Prose in Modern Ukrainian Literature: Genre and Stylistic Features]. Slovo i Chas. № 6. P. 62–73. [in Ukrainian]

9. Skorina H. Knyzhkova sotnia, abo #knyhy pro viinu [A hundred books, or #war books]. URL: <https://www.facebook.com/groups/warbookua/permalink/3053341944697677/> (accessed: 27.04.2022) [in Ukrainian].

10. Chekh A. (2017) Tochka nul: zbirka eseiv [Point zero: a collection of essays]. Kharkiv: Vivat, 224 p. [in Ukrainian]

11. Shchur O. Dvisti rokiv veteranskoi prozy v Ukraini [Two hundred years of veteran prose in Ukraine]. URL: https://lb.ua/culture/2021/04/16/482135_dvisti_rokiv_veteranskoi_prozi.html?fbclid=IwAR1C8SgTDM3lcqk0tgwIxd2lKEC7Kd_OR6x9Sxj_c00tEJGpJkXJwG7-Pj0/ (accessed: 28.04.2022) [in Ukrainian].

12. MARKUS. Soldat vrazyv zhurnalistiv ziznanniam pro viinu [The soldier shocked journalists with his confession about the war]. Youtube. URL: <https://youtu.be/6X9FVsvlPX8> (accessed: 28.04.2022) [in Ukrainian].

D. V. Prysivok

Postgraduate student of Ukrainian Literature, Methods of Teaching and Journalism Department, Nizhyn Mykola Gogol State University

Topos of War in Modern Ukrainian Combatant Prose

The paper deals with the problem of the literary development process during the war. The object of analysis is combatant prose, which would not exist without wars. The human

culture is strongly shocked in war circumstances, that affect both society and the individuality, and this experience becomes the driving force for the emergence of art patterns that are inherent only in a certain time frame. Combatant literature is a phenomenon that appears after each war, but at the same time it is tied to an era that generates its own characteristics. The Russian-Ukrainian war, which began in 2014 as the Donbas War, was a tragedy that prompted its participants to begin describing their unique experiences as well. The paper states that the reasons for the appearance of combatants texts are more in the need for self-reflection than in the desire to write a work of art. In fact, it is not surprising that many of these texts are not entirely artistic. This is why a large number of texts are close to documentaries and are subjective in thoughts expression, and the dominant genre is that of diaries and memoirs.

The main subject of the study is the topos of war in combatant prose, which is considered on the basis of the books written both by fighters who have no writing experience and by professional writers who participated in fight in the eastern Ukraine. Analysis of the texts showed that, despite the differences in writing experience, they have common features, which can be traced at the level of the war topos reflection. The study concluded that the topos of war in combatant prose also appeared as a space of change in addition to the space of trauma and death, by getting into it, the characters change both externally and internally, and the latest changes are irreversible.

Key words: war, combatant prose, topos of war, trauma, topos of transformation.

УДК 821.161.2'06(092):008(475)

DOI 10.31654/2520-6966–2022–20F-106–42–52

Т. М. Чумак

кандидат педагогічних наук, доцент

кафедри журналістики та мовної комунікації

Національного університету біоресурсів і природокористування України

Місце перекладацької праці Станіслава Шевченка в українсько-польських культурних відносинах

У сучасному світі назріла необхідність усунення різноманітних перешкод на шляху України та Польщі до рівноправного членства в європейській співдружності. Проблема українсько-польських зв'язків у галузі культури завжди викликала інтерес дослідників, адже саме через культурний діалог відбувається національне усвідомлення, пізнання, взаємопроникнення та взаємозбагачення культур. У нашій статті висвітлюється специфіка художнього перекладу польської поезії, зокрема книги Антонія Мальчевського «Марія», виконаного Станіславом Шевченком українською мовою протягом останнього десятиліття.

Перекладацька діяльність Станіслава Шевченка займає вагомe місце серед літературних досягнень в українсько-польських культурних відносинах. Член Спілки письменників України Шевченко Станіслав – поет, перекладач, заслужений діяч мистецтв України, заслужений діяч польської культури; лауреат українських та польських літературних премій; автор та ведучий кількох культурних програм Національної радіокомпанії України.

Станіслав Шевченко переклав та впорядкував дві двомовні антології сучасної польської поезії, також вибрані твори лауреатів Нобелівської премії Чеслава Мілоша та Віслава Шимборської, вірші й поеми Кароля Войтили (Папи Римського Івана Павла II), а також книги Антонія Мальчевського «Марія».

Постать Антонія Мальчевського – представника «української школи» в польській поезії, поета-романтика, – донині привертає увагу вчених і викликає, без сумніву, зацікавлення ще не в одного покоління дослідників його самотньої творчості. Вищеназвана поема дала початок цілій школі в польській літературі XIX сторіччя, яка своє поетичне натхнення знаходила в Україні.

Ключові слова: українсько-польські зв'язки в галузі культури; «українська школа» в польській поезії; польський романтизм; перекладацька діяльність.

В умовах докорінних зрушень, що наразі відбуваються в українському суспільстві, потреба дослідження вітчизняної літератури постає особливо гостро та актуально. Українська та польська культури позначені взаємозв'язком не лише з огляду на їх спільне праслов'янське коріння, але також і на спільні аспекти економічного, історичного

та культурно-освітнього розвитку впродовж тривалого часу. Саме тому завжди викликала інтерес дослідників проблема українсько-польських зв'язків у галузі культури як найбільш результативної та масової форми спілкування. Проголошення тридцять років тому незалежності України та перемога демократичних сил у Польщі, встановлення між двома державами відносин на рівні добросусідства та стратегічного партнерства стали поштовхом для висвітлення різноманітних аспектів у стосунках цих країн на основі їх комплексного вивчення та історичного аналізу на тлі оновленої Європи. Варто відзначити, зокрема, що важливу роль у культуротворчих процесах відіграли літературні взаємозв'язки.

У XIX – XX столітті протягом тривалого часу в українській літературі зростала зацікавленість польською сферою. Однією з форм її були художні переклади. У поезії, наприклад, Іван Франко здійснив багато перекладів із Адама Міцкевича, Адама Асника. Павло Грабовський перекладав твори Марії Конопницької (й Адама Асника також), а згодом Леся Українка не тільки переклала, але й парафразувала Марію Конопницьку. Впливова на початку XX століття «Киевская старина» публікувала переклади польської прози на українську тему (російською мовою) – нариси Ролле, романи Юзефа Крашевського, «Na kresach» Равіти-Гавронського [2].

У другій половині XX століття два польські поети стали лауреатами Нобелівської премії – Чеслав Мілош та Віслава Шимборська. Незважаючи на величезні втрати, які відчутно вплинули на польське мистецтво слова в роки II світової війни, поезія витримала всі завдані їй випробування, і нині, з погляду сьогодення, збагачує сучасний європейський простір новими здобутками. Серед польсько-українських опрацювань варто також виділити доробок О. Кристальської, С. Гупала, В. Слапчука, О. Ващука та ін. Завдяки їхній перекладацькій майстерності польська література стає значно ближчою до українського читача.

Відаючи належне теоретичній і практичній значущості зазначених праць вітчизняних і зарубіжних перекладачів, слід, однак, зауважити, що перекладацька діяльність Станіслава Шевченка в українсько-польських культурних відносинах залишається малодослідженою, що й обумовлює зацікавленість зазначеною проблемою.

Основу дослідження становить оригінальний фактичний матеріал, а саме творчість польського поета родом з Волині Антонія Мальчевського яка стала відомою українським читачам завдяки увазі до нього Станіслава Шевченка.

Поет, перекладач, член Спілки письменників України Шевченко Станіслав Олексійович народився в мальовничому селі Грабів Ічнянського району на Чернігівщині в 1947 році. З відзнакою закінчив факультет кібернетики КДУ ім. Т.Шевченка. Заслужений діяч мистецтв України, заслужений діяч польської культури. Перу митця належить вагомий доробок у вигляді 14 поетичних збірок, близько 20 сценаріїв навчальних, документальних та пізнавальних фільмів. Автор та ведучий кількох культурних програм Національної радіокомпанії України. Лауреат багатьох українських та польських літературних премій.

Станіслав Шевченко зацікавився польською культурою ще на початку творчого шляху, а почав приїжджати до Польщі після 1989 року, коли відійшла в минуле комуністична система і зникли обмеження свободи висловлювання, пов'язані з нею. Завдяки такому рішення він мав живий контакт з вільним словом, пізнавав як авторів, так і вірші, керуючись інтуїцією самобутнього лірика й смаком художника. Спочатку була створена перша невелика збірка «Інше прохання». Вибираючи з розмаїтої польської літератури окремі вірші, С. Шевченко «думав насамперед про українського читача, не зрікаючись при цьому власних осяянь і зачудовувань.» [3]. Мав ще тоді тверде переконання, що переклад може незмірно збагатити рідну поезію, відкрити нові обрії уяви, розширити мовні можливості. З таким усвідомленням заглиблювався в таємниці польського художнього слова, відкладаючи на потім навіть власну поетичну творчість. Однак у Польщі митець став відомий насамперед завдяки перекладам на польську мову його витонченої лірики, чудової, «наче фрески на високій соборній стіні» [3].

Кілька разів поет перебував на стажуваннях у двох найвідоміших університетах Польщі – Ягеллонському та Варшавському. Ще на початку 1990-х років він відвідав ксьондза Яна Твардовського, згодом познайомився з Ернестом Брилем, з Чеславом Мілошем. Йому вдалося отримати згоду Ватикану на переклад віршів Івана Павла II. У своїх літературних подорожах, знайомлячись із найважливішими мистецькими осередками, перетнув мало не всю Польщу. Загалом протягом понад двадцяти років С. Шевченко удосконалював свою перекладацьку майстерність, беручи участь у симпозіумах і наукових сесіях, публікуючи нариси про творчість польських поетів.

Завдяки пильній увазі до польської літератури та художній майстерності самого перекладача в 1996 році вперше в Україні побачило світ (у видавництві «Каменярь») двомовне видання сучасної польської поезії – антологія «Тому що вони суцї». До збірки ввійшли

твори близько 40 сучасних (тоді ще усіх живих!) польських поетів. Книжка відкривалася неповторними поезіями нобелівського лауреата Чеслава Мілоша і завершувалась віршами молодих. Вийшла вона з передмовами української дослідниці Наталі Сидяченко та поляка Вальдемара Смаща. Є тут і переклади Кароля Войтили. Зокрема, приведемо перекладений Станіславом Шевченком фрагмент з частини 1 поеми «Пісня про Бога захovanого» Кароля Войтили:

Обожною сіно духмяне, бо не бачу в тобі
погорди налитого колосу.

Обожною сіно духмяне що тулило в собі
дитину босу.

...обожною бліде світло хліба-причастя,
Де спинену вічність на мить – простежую,
що пливе до нашого причалу
таємною стежкою.

Вже цей фрагмент і вся поема, та й інші твори письменника показують, на нашу думку, що Кароль Войтила був талановитим поетом, у своїй творчості часто використовував і класичну, і внутрішню, і кореневу риму, на відміну від більшості сучасних польських поетів, котрі пишуть вільним віршем, а також його поезії багаті на звукову палітру, евфонічні зв'язки всередині рядків. Хоча ці поетичні рядки нерідко різних розмірів, але добре ритмічно організовані. Відображаючи поетичний світ Польщі, специфіку своєрідного національного характеру, надії і сподівання сучасних поляків, Антологія не залишилася непоміченою як в українській, так і в польській критиці. За цю книгу Станіслав Шевченко став лауреатом премії імені Вітольда Гулевича.

Нині Станіслав Шевченко – перекладач і упорядник вибраних творів лауреатів Нобелівської премії Віслави Шимборської та Чеслава Мілоша, віршів і поем Кароля Войтили (Папи Римського Івана Павла II), двох двомовних антологій сучасної польської поезії, а також книги Антонія Мальчевського «Марія».

Дослідники вважають, що поему «Марія» Антоній Мальчевський написав під впливом знайомства та спілкування під час поїздки до Венеції з геніальним англійським поетом Джорджем Байроном, який у Європі XIX століття став символом романтизму. Саме Антоній Мальчевський подарував Байронові ідею для нової поеми, що була пов'язана з історією слов'янського світу. Цілком імовірно, мова йшла про поему Д. Байрона «Мазепа». Водночас і сам Мальчевський відчув поетичне натхнення і спробував писати, створивши таку прекрасну річ, як уже згадану «Марію», що стала першою польською

романтичною поемою та першим у польській літературі українським твором. Ця невелика поема принесла авторові несподівану славу вже після смерті. Вірогідно, що поет усе ж таки побував у Венеції, тому що в згаданій поемі описується Венеціанський карнавал [4].

Поема «Марія» була першою поетичною повістю польського романтизму, але важливим є також той факт, що цей твір Мальчевського став одним із найкращих творів епохи та ознаменував початок цілої школи в польській літературі XIX сторіччя, яка своє натхнення знаходила в Україні.

«Марія» була написана під впливом української народної творчості та мальовничої природи України, зокрема, Волині, Наддніпрянщини, Поділля і Полісся. Але відтворені епізоди поеми відобразили реальні події. Йшлося про конфлікт між Францішком Салезієм Потоцьким та його сином Станіславом Щенсним. Син несподівано одружився проти волі батька. Це призвело до того, що 17 лютого 1771 року дружину Станіслава Гертруду було знайдено вбитою. Про цю цілком детективну історію у свій час багато говорилося та писалося у тогочасній пресі. Мальчевський же своєю художньою уявою перемістив дію поеми в Україну 1660 року. Вона отримала назву «Марія» – за ім'ям головної героїні.

Антоній Мальчевський писав не історичний, а літературний твір, і був надто талановитим поетом, аби не усвідомлювати, що детальне відтворення подій сімейного конфлікту не піде на користь поемі з її художніми особливостями. Цікавим є той факт, що перші дослідники поеми навіть не ототожнювали персонажів твору з якимись реальними прототипами [4]. Та в цьому немає нічого дивного, адже від часу смерті Гертруди до часу написання поеми вже минуло понад півстоліття, і пам'ять про неї залишалася тільки в формі місцевої легенди.

Беручись за переклад поеми, проявляючи виняткову ретельність та ерудованість, Станіслав Шевченко зумів глибоко осягнути внутрішній світ не лише персонажів твору, а й самого польського поета Антонія Мальчевського. Останньому вдалося майстерно відобразити містичні й трагічні елементи з життя закоханих Марії та Вацлава, всі перипетії тодішнього життя, реально відтворити слюсчатку внутрішній світ лицаря й цнотливої дівчини, а згодом правдиво передати болісні страждання старого Мечника. Вся поема пронизана атмосферою смертельного страху, обману та ненависті. У центрі твору – Воевода, замовник страшного злочину, внаслідок якого загинула безневинна Марія.

Як зазначають дослідники, художній переклад в основі своїй має двоїсту природу: з одного боку, він є продуктом міжлітературної комунікації, але водночас він багато в чому визначає її та обумовлює.

Переклад, таким чином, виконує дві основні функції: інформативну (посередницьку) і творчу. Глибоко проникнувши в суть поеми, виявляючи надзвичайну чутливість до авторського тексту, до його внутрішньої мелодики та структури, Станіслав Шевченко не тільки правильно інтерпретував ідеї поеми «Марія», а й відобразив спосіб художнього втілення цих ідей, передав яскраву образність оригіналу з не меншою силою, ніж це зробив його автор:

Може, голову складе? Та що б там не сталося,
Його розум і рука до кінця б змагались.
І хоч подих смерті застеле зір імлюю,
Але іржа не вкриє ні серце, ні зброю!

Для порівняння наведемо текст оригіналу:

Może on w boju legnie? – Co bądź mu przygadnie,
Jego umysł, ni szabla, nie ulęże snadnie
A chociaż śmierci oddech mgłą oczy zasłoni,
Rdzy nie będzie na sercu, ni na jego broni.

[5].

Зауважмо, що характерною особливістю польської, як і французької, мови є силабічний наголос. Це означає, що наголос у всіх словах, крім односкладових, у польській мові завжди падає на передостанній склад. Така вимова сама по собі вже є ритмічна і певною мірою мелодійна. Характерною ознакою довгих силабічних розмірів віршів є цезура, котра ділить віршовий рядок на два більш-менш симетричні відрізки. Це чітко усвідомлював та зумів майстерно відобразити у своєму перекладі Станіслав Шевченко:

Тривоґ, шипів і болю / є в цім житті немало,
Сліз більше, ніж прилюдно, / на самоті збігало.
А хто стрічає сміхом / нещастя раптові зливи –
Неначе божевільний – / вважається щасливим.

Після II Світової війни польська поезія перейшла на неримований силабічний вірш, крім окремих винятків. Навіть нобелівський лауреат Чеслав Мілош, який до війни писав римовану поезію, як і всі польські класики, у післявоєнні роки більше віддає перевагу модерну. Поема ж «Марія» Антонія Мальчевського відноситься до епохи «української школи» польського романтизму, вона була першою поетичною повістю в польській літературі, і не менш важливим є той факт, що цей твір зокрема дав початок цілій школі польської поезії XIX сторіччя, яка своє натхнення також знаходила в Україні. Інші представники цього напрямку – Северин Гоцинський та Юзеф-Богдан Залеський – відходять у забуття і залишаються тільки сторінкою в енциклопедії. Однак у цьому романтичному літературному жанрі непохитною залишається першість поеми «Марія».

Дотримуючись класичної ритміки поеми Антонія Мальчевського, підбираючи влучні рими, перекладач зумів зберегти і цю характерну особливість польської класики – обов'язкову цезуру (внутрішню паузу) посередині тринадцятискладового рядка:

Nie, ten uroczny połysk, co jej oczy krasi,
 Nie znikomy – bo z duszy – chyba go śmierć zgasi.
 Lecz gdy kir rycerz dostrzegł I posępną radość,
 Co przy żąlbnej szacie aż ćmi przez swą błądź...

О, ні! Чудовий погляд, який обличчя красить,
 Не зникне, бо з душі йде, його лиш смерть погасить.
 І раптом він побачив, що радісну бентежність
 Затьмарює вже блідість у траурній одежі [5, с. 98].

Зберігши структуру, форму, зміст і естетичний вплив оригіналу тексту, урахувавши мовні особливості твору, перекладач Станіслав Шевченко передав думки оригіналу, виклавши їх за допомогою правильної літературної мови.

Серед філологів поширена так звана «теорія неможливості перекладу». За цією теорією повноцінний переклад з однієї мови на іншу взагалі неможливий, адже розбіжність виразних засобів різних мов може бути значною, і переклад нібито є лише недосконалим і слабким віддзеркаленням оригіналу. Однак читаючи поему Антонія Мальчевського «Марія» в перекладі Станіслава Шевченка, ми спостерігаємо вражаючу точність і ясність. Хоч і стверджують мовознавці, що з абсолютною повнотою неможливо передати мовну своєрідність будь-якого тексту, перекладач зумів точно встановити співвідношення смислу, що висловлюється, і смислу, що мається на увазі, у виразі і в тексті. Без сумніву, перекладач доніс до читача всі думки, висловлені автором, зберігаючи не тільки основні положення, але також нюанси і відтінки вислову:

Tyś dla mnie zeszała, Marjo! I w brzasku mych myśli
 Świetną drogę twe światło ku niebiosom kryśli;
 O! szczęśliw – pyszny – wdzięczny, że w zaletnem gronie
 Czulość na mnie z ufnością śliczne spała dłonie!

Ти зіркою, Маріє, зійшла в думок світанні –
 Твого світіння в небо йдуть зблиски незвичайні:
 Щасливий, гордий, вдячний, що в доброчеснім гроні
 Довірливі і ніжні твої відчув долоні.

[5, с. 99].

Жоден, навіть найталановитіший, переклад не може бути абсолютно точним, тому що кожна мова суттєво відрізняється за своїм складом, у ній просто може не бути таких слів, якими автор виражав

свої думки й почуття, тому і не можна досконало передати зміст оригіналу, точно відобразити те, що хотів сказати письменник, а це неминуче призводить до втрати певного об'єму інформації. Як зазначають дослідники, перекладач через «вторинне», «наведене» сприймання дійсності, відштовхуючись від оригінального тексту та маючи складений у своїй уяві образ цієї дійсності, рухається до нового відтворення, образного втілення, реалізованого в перекладі.

Піклуючись про те, щоб якомога повніше передати зміст, особливості авторської характеристики та мови персонажів, перекладач разом з тим нічого не додає від себе, не доповнює і не пояснює автора, дотримуючись максимальної точності тексту оригіналу. При перекладі поезії перед С. Шевченком, звичайно ж, постійно виникала проблема такої розбіжності у смисловому навантаженні образному відтворенні та стилістичній виразності слів і зворотів польської й української мов. Однак як досвідчений перекладач, Станіслав Шевченко зумів відтворити головні елементи тексту поеми з усією можливою точністю, не нав'язуючи читачеві свого бачення образу та власних інтерпретацій, при цьому кожна фраза твору в його перекладі звучить влучно і природно, не зберігаючи ніяких слідів синтаксичних конструкцій оригінального тексту.

Свої пошуки в галузі перекладу кібернетик Станіслав Шевченко порівнює з апроксимацією – це наближення шляхом безкінечних проб до адекватного контуру, до ідеалу. Апроксимація дає змогу дослідити характеристики та якісні властивості об'єкта за допомогою дослідження простіших або зручніших об'єктів, характеристики яких відомі, або їх простіше знайти. Блискучий математик, він використовує свої знання як при перекладі з інших мов, зокрема, з польської, так і при творенні власних неповторних поезій.

Отже, художній переклад Станіслава Шевченка класичної поеми Антонія Мальчевського «Марія» поєднав у своїй суті складний комплексний характер перекладацьких трансформацій. Він несе в собі максимум віддачі перекладача, його ідеї перекладу, його позитивне відношення до самого оригінального твору. Взаємодія двох національних культур, опосередкована талановитим перекладачем, завжди є компромісною, особливо для тієї з них, у межах якої народився першотвір. Тим більше, коли між твором і перекладом стоїть ціла епоха, сповнена бурхливих змін як у світі, так і в літературі. Адже під час перекладу неможливо уникнути подекуди радикальної трансформації, що змінює культурно-історичне тло матеріалу, який перекладається. Станіслав Шевченко зумів перекласти поему Антонія

Мальчевського так, що і в українському перекладі на повний голос зазвучала епоха Герцогства Варшавського.

Ця кропітка, глибока праця може стати джерелом досліджень для багатьох істориків, краєзнавців та мовознавців, а не лише літературних критиків. Натомість для широкого кола читачів це насамперед цікавий і захопливий твір, від якого неможливо відірватися, читаючи на одному подиху, перегорнувши останню прочитану сторінку.

Українсько-польські зв'язки переживають нині особливий час найпомітнішої стабілізації майже в усіх сферах. Наші культури, важливим компонентом яких є література, знаходять сьогодні нові форми вияву, взаємного пізнання і взаєморозуміння. Перекладацька діяльність Станіслава Шевченка – яскраве підтвердження плідної взаємодії української та польської літератур. Проведене дослідження вказує на перспективу поглиблення цього процесу в майбутньому.

Література

1. Тому що вони суцї: Антологія сучасної польської поезії; Упоряд. С.Шевченко. 2-ге вид., доп. Львів: Каменяр, 2005. 711 с.
2. Жулинський М. Україна і Польща: перспективи набуття реальної Європи. *Vsesvit*. 2002. №1/2. С.143–150.
3. Смащ Вольдемар. Панорама сучасної польської лірики. – У кн.: Тому що вони суцї: Антологія сучасної польської поезії; Упоряд. С.Шевченко. 2-ге вид., доп. Львів: Каменяр, 2005. С. 6–31.
4. Шевчук Л. Класик польської літератури, автор поеми «Марія» А. Мальчевський і Дубенщина. Там, де кви срібні хвилі плинуть...: матеріали міжнар. наук.–теорет. конф., присвяченої укр.-пол. взаєминам на Дубенщині, 17–18 верес. 2005 р. Дубно, 2005. С. 11–12.
5. Мальчевський, Антоній. Марія: Українська повість [текст]: Поема. Пер. з польськ. та впоряд. С.Шевченка; вступ. слово В.Смаща. Львів: Каменяр, 2016. 199 с.: іл.
6. <http://referat.niv.ru/view/referat-international/128/127905.htm>
7. <http://xreferat.com/59/1329-3-ukra-no-pol-s-k-v-dnosini.html>

References

1. Tomu shcho vony sushchi: Antolohiia suchasnoi polskoi poezii [Because they exist: An anthology of modern Polish poetry] (2005). Lviv: Kameniar [in Ukrainian].
2. Zhulynskiy, M. (2002). Ukraina i Polshcha: perspektyvy nabuttia realnoi Yevropy [Ukraine and Poland: prospects for gaining a real Europe]. *Vsesvit* [in Ukrainian].
3. Smashch, V. (2005). Panorama suchasnoi polskoi liryky [Prospects of modern Polish lyrics]. Lviv: Kameniar [in Ukrainian].

4. Shevchuk, L. (2005). Klasyk polskoi literatury, avtor poemy «Mariia» A. Malchevskiy i Dubenshchyna [The classic author of Polish literature, the author of the poem 'Maria' A. Malchevsky and Dubenshchyna]. Dubno [in Ukrainian].

5. Malchevskiy, A. (2016). Mariia: Ukrainska povist [tekst]: Poema [Maria: Ukrainian story [text]: Poem]. Lviv: Kameniar [in Ukrainian].

5. Ukraino-polski vidnosyny [Ukrainian-Polish relations]. URL: <http://referat.niv.ru/view/referat-international/128/127905.htm> [in Ukrainian].

6. Ukraino-polski vidnosyny [Ukrainian-Polish relations]. URL: <http://xreferat.com/59/1329-3-ukra-no-pol-s-k-v-dnosini.html> [in Ukrainian].

T. M. Chumak

Candidate of Pedagogical Sciences of the Chair of Journalism and Language Communication at National University of Bioresources and Nature Management of Ukraine

The notion of Stanislav Shevchenko's translation in ukrainian-polish cultural relation

The problem of Ukrainian-Polish relations in the field of culture as the most effective and mass form of communication has always aroused the interest of researchers. Cultural dialogue contributes to the cognition, national awareness, mutual enrichment and interpenetration of cultures. This applies to the greatest extent to the cultures of Ukraine and Poland, as it is proved by the centuries of common history of these countries. The proclamation of Ukraine's independence and the victory of democratic forces in Poland, the establishment of relations between the countries at the level of strategic partnership were the impulse for historical coverage of various aspects of relations between the two countries based on their comprehensive study and analysis with a renewed Europe in the background. Stanislav Shevchenko's translation occupies an important place among the literary achievements in Ukrainian-Polish cultural relations.

Stanislav Shevchenko (poet, translator, member of the Writers' Union of Ukraine) was born in 1947 in Chernihiv region, in the picturesque village of Hrabiv, Ichnia district. He graduated from the Faculty of Cybernetics of Taras Shevchenko National University of Kyiv (former Taras Shevchenko State University of Kyiv). Stanislav Shevchenko is an Honored Art Worker of Ukraine and Honored Worker of Polish Culture. The artist's poetry masterpieces include 'Seredyna Riky' ('Middle of the River'), 'Vira i Sumniv' ('Faith and Doubt'), 'Duma Kyparysa' ('Cypress Thought'), 'Spiv Chuttia' ('Singing Sense'), 'Blyz'ke i Nedosiazhne' ('Close and Unreachable'), 'Zakon zberezhennia liubovi' ('The Law of Preservation of Love'), 'Kvity nebesni zemnoi liubovi' ('Heavenly Flowers of Earthly Love'), 'Pid suzir'iam pasiky' ('Under the Constellation aparies'), 'Dim dlia dushi' ('House for the soul'), 'Nezryma hran' ('Invisible border'), etc. He is the author and host of several cultural programs of the National Radio Company of Ukraine, a laureate of Ukrainian and Polish literary prizes named after I. Nechuy-Levytsky, M. Rylsky, I. Koshelivets, V. Chumak, V. Gulevych, F. Karpinsky and A. Mickiewicz Institute.

For more than twenty years Stanislav Shevchenko has been improving his translation skills by publishing essays on the works of Polish poets, participating in symposia and scientific sessions. He has been on internships several times at the two most important universities in Poland – Jagiellonian and Warsaw ones. In the early 1990s, he visited Roman Catholic priest Jan Twardowski, and later met Czeslaw Milosz and Ernest Brill. He received the consent of the Vatican to translate the poems of Pope John Paul II. In his 'literary' travels he crossed almost all Poland, getting acquainted with the most important artistic centers. Seeking to show Polish poetry not only in modern terms, he chose the nowadays creators, with a few exceptions, such as Stanislaw Grochowiak, who died in 1976.

Stanislaw Shevchenko has been to Warsaw for several years in a row for the Warsaw Poetry Autumn International Festival. There he had an opportunity to meet many Polish poets and as the result he has friends and acquaintances among them. The result of such meetings was a book of translations 'Antolohiia suchasnoi polskoi poezii': 'Tomu shcho vony sushchi' ('Anthology of Contemporary Polish Poetry': 'Because they exist'), which initiated the cooperation of the translator with the publishing house 'Kameniar'. Today Stanislaw Shevchenko is a translator and compiler of two bilingual anthologies of modern Polish poetry, selected works by Nobel Prize winners Czeslaw Milosz and Wislawa Szymborska, poems by Karol Wojtyła (Pope John Paul II), and a book by Antoni Malczewski 'Maria'. Showing extraordinary sensitivity to the author's text, its internal structure and melody, Stanislaw Shevchenko not only reproduced in the right way the ideas of the poem 'Maria', but also reflected the way of artistic embodiment of these ideas, conveyed the imagery of the original with no less force than its author.

Antonii Malchevskyi is a representative of the «Ukrainian school» in Polish poetry and a Romantic poet. He still attracts the attention of scholars and will probably spark interest of more than one generation of researchers of his work. The Ukrainian and Polish literary critics have interest in his personality because they consider him as the creator of Byron's version of Polish romanticism and as an underestimated author of a short poem that has brought him unexpected fame after his death and has become one of the best works of the era that is the first Polish poetic novel 'Maria' (1825). The poem was the first poetic novel of Polish romanticism, but there is one more important fact that this work gave rise to a whole school of Polish literature of the 19th century, which found its inspiration in Ukraine.

Keywords: Ukrainian-Polish relations in the field of culture; «Ukrainian school» in Polish poetry; Polish romanticism; translation.

УДК 821.131.1–3.09

DOI 10.31654/2520-6966–2022–20F-106–53–62

Т. І. Тверітінова

кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри світової літератури Київського університету імені Бориса Грінченка

**Культурний код італійського міста
в романі Д. Брауна «Інферно»**

У статті на матеріалі роману Д. Брауна «Інферно» розглядається проблема італійського культурного коду, пов'язаного з топосом міст Флоренція і Венеція. Простежується процес вибудовування міського тексту, визначаються його складові елементи, які репрезентують знакові історико-культурні цінності й створюють оригінальність і неповторність культурного коду кожного міста.

Визначається жанрова специфіка браунівського твору як роману – туристичного путівника, в якому міський культурний текст (флорентійський, венеційський) подається як своєрідний пате-dropping, нанизування назв визначних культурних пам'яток та імен видатних містян.

В процесі дослідження культурного коду кожного міста виділяються ландшафтний, генетичний, матеріально-культурний і духовно-культурний елементи. Часопросторовий код Флоренції пов'язаний з періодом пізнього Середньовіччя і добою Відродження. В описі міського топосу виокремлюються характерні елементи концептосфери флорентійського міфу: мотиви каменю, саду, вежі, часу. Духовна сфера включає міські легенди, історичні перекази, персональні міфи, серед яких чільне місце посідає особистість Данте Аліг'єрі.

Окремо розглядається гастрономічний код, який репрезентує назви страв італійської кухні і є наслідком накопичення матеріального досвіду окремої нації.

В дослідженні венеційського культурного коду відзначається, що в романі Брауна використовуються «сигнатури міста» (Т. Цив'ян) світової венеціани: вода, твердь, топоніми, архітектурні споруди, персонажі, історичні та культурні реалії. Топос міста пов'язаний з добою Середньовіччя: правління дожів, вплив візантійської культури, що позначилось на еkleктиці архітектурних споруд. Духовна сфера представлена елементами агіографії, християнськими символами, які репрезентують венеційську ідентичність.

Ключові слова: Д. Браун, роман – туристичний путівник, італійський культурний код, культурний топос, флорентійський міф, Флоренція, Венеція, гастрономічний код, сигнатури міста.

Творчість сучасного американського письменника Д. Брауна знаходиться в центрі уваги сучасної гуманітаристики. Попри визначення

особливостей успіху його творчості, так званого «феномена Дена Брауна», що активно обговорюється літературними критиками (Дж. Маслін та ін.) і журналістами (Д. Бурштейн, А.Т. Грем та ін.), літературознавці більше зацікавлені з'ясуванням жанрової специфіки романів письменника. Дослідники Т. Амірян, О. Черник, Ж. Жу, А. М. Горбунова та ін. відзначали новаторство жанрової форми творів письменника, виділяючи ознаки інтелектуального трилеру, пригодницького роману та конспірологічного детективу. Втім, на нашу думку, Браун як постмодерніст доповнює жанровий спектр своїх творів ще одним різновидом – «романом – туристичним путівником». Це підтверджується топографізмом його творів, коли пересування героїв простежуються по карті й співпадають з відомими туристичними маршрутами. В якості гда виступає протагоніст більшості його романів – університетський професор Роберт Ленгдон, фахівець з історії мистецтв і симвології, який по ходу розв'язання складних конспірологічних загадок надає вичерпну інформацію про культурні пам'ятки минулих епох. Події в його творах відбуваються в відомих європейських містах, які репрезентуються як носії духовної культури і генератори історико-культурної інформації. В такому разі автором вибудовується культурний код того чи іншого міста, який вміщає ландшафтний, генетичний, матеріально-культурний і духовно-культурний елементи. Розглянути це можна на прикладі роману Д. Брауна «Інферно», події в якому відбуваються переважно в Італії.

Поняття «культурний код» активно досліджувалося вченими М. Бахтіним, Ю. Лотманом, Ю. Кристєвою, Р. Бартом, У. Еко, Н. Сімбірцевою, В. Масловою та іншими. В масиві культурологічних досліджень потрібно виділити наукові студії тартусько-московської семиотичної школи, в яких образ міста (зокрема Петербурга) розглядався як сукупність смислових кодів, що формувались впродовж історії цивілізації (Ю. Лотман, М. Анциферов, В. Топоров та ін.). Стосовно досліджень культурних кодів, зокрема італійських міст Флоренції та Венеції, існує багато розрізнених, хоча й надзвичайно цінних і глибоких культурологічних наукових розвідок, що розсіпані у вивченні іншої (близької й далекої) проблематики. Цим і був обумовлений вибір нашого дослідження.

Мета статті – на матеріалі роману «Інферно» дослідити національну ідентичність культурного топосу італійських міст Флоренції та Венеції; визначити складові елементи міського тексту, які є знаковими історико-культурними цінностями й створюють оригінальність і неповторність культурного коду того чи іншого міста.

У роботі застосовані історико-літературний, культурологічний, культурно-історичний та герменевтичний методи, що дозволяє розглядати проблему міського культурного коду на перетині літературознавства, мистецтвознавства та культурології.

Сучасні дослідження дають нам визначення поняття «культурний код». Р. Барт вважає, що це «перспектива безлічі цитатій, міраж, зітканий із безлічі структур...; одиниці, створені цим кодом, суть не що інше, як відлуння чогось, що вже було читано, бачено, зроблено, пережито: код є наслідком цього «вже» [1, с. 39]. В. А. Маслова називає культурним кодом «сіть універсальних і національно специфічних явищ, що формує національну картину світу» [6, с. 20]. Таким чином, культурний код сприймається як набір національно-детермінованих і пов'язаних між собою образів і уявлень, як певний ряд одного культурно-історичного або історико-літературного тексту. Дослідниця В. Красних запропонувала класифікацію культурних кодів, виділяючи соматичний, предметний, просторовий, біоморфний, часовий і духовний [4]. В нашому дослідженні при визначенні й репрезентації в романі Брауна культурного коду означених міст ми будемо використовувати такі поняття як часовий, просторовий, предметний і духовний коди.

Вже на початку роману «Інферно» один з героїв зазначає: «Чудова країна, якою колись блукали гіганти... Джотто, Донателло, Брунеллескі, Мікеланджело, Боттічеллі» [2, с. 8]. В першу чергу це пов'язано з містом Флоренція, де починаються і закінчуються події роману. Для Ленґдона, палкого шанувальника італійського мистецтва, Флоренція є одним з найулюбленіших міст: тут «на вулицях... в дитинстві грав Мікеланджело, в його художніх майстернях зародився італійський Ренесанс. Мільйони туристів стікаються до музеїв Флоренції, щоб насолодитись «Народженням Венери» Боттічеллі, «Благовіщенням» Леонардо і головною гордістю й відрадою всіх флорентійців – статуєю Давида» [2, с. 40]. Часопросторовий код міста пов'язаний з періодом пізнього Середньовіччя і Відродження, який відзначився в архітектурі, живописі, різьбярстві і, звичайно, в знакових іменах і мистецьких творах.

Палімпсестом роману постмодерніста Брауна виступає твір одного з найвідоміших флорентійців – «Божественна комедія» Данте Аліґ'єрі, що виявляється вже в назві твору – Інферно». Дантівський текст посідає чільне місце у флорентійському культурному коді, тому що пов'язаний з духовно-культурним життям Флоренції і є сполучною ланкою між добою Середньовіччя, раннього Відродження й сучасністю. Архітектурні будівлі старої Флоренції є ключовими підказками в пошуках посмертної маски Данте (будинок поета; церк-

ва Санта-Маргеріта-деї-Черкі, де поет вперше побачив Беатріче і де сам вінчався з Джеммою Донаті; баптистерій Сан-Джованні, в якому колись охрестили Данте). В ході пошуків флорентійський текст розширюється описом знакових будівель, музеїв, садів і вулиць.

М. П. Гребнева в дослідженні мотивів концептосфери флорентійського міфу виділяє в описі міського топосу первинні мотиви (каменю, саду, квітки) і вторинні (кола, вежі, часу) [3]. На її думку, одним з основних є мотив каменю. В першу чергу це апелює до її географічного місцезнаходження (в оточенні гір), міського ландшафту (бруківка на вулицях старого міста) і, нарешті, перетворенню каменя на культурний знак, що пов'язано з мистецькими здобутками. Флоренція відкриває «... поезію каменю: кам'яна архітектура, скульптура, мозаїка, живопис, що тягнє до скульптурності, підсвідомо генерує хронологічний концепт універсального флорентійського міфу – концепт вічності, який має подвійний натурфілософський (в силу атрибутивності каменю первісній природі) та історико-культурний (камінь як матеріал естетичної діяльності) характер. Таким чином, камінь у всіх модифікаціях цього мотиву стає символом вічності й незмінності Флоренції, що назавжди застигла в незмінному кам'яному каркасі свого золотого століття» [3, с. 16–17].

Пов'язаний з мотивом каменю мотив вежі, що, з одного боку, визначає особливості природного ландшафту, а з іншого – репрезентує міські архітектурні споруди. В романі Брауна, в першу чергу, відзначена вежа палаццо Веккйо, силует якої – «загальновідомий символ Флоренції» [2, с. 173], «високі вежі міста – дзвіниця Джотто, Бадія, Барджелло» [2, с. 39], а в «самому серці міського пейзажу – гігантський купол головного флорентійського собору Санта-Марія-дель-Фйоре, вкритий червоною черепицею. Доповнюється мотив каменю описом «музею скульптури під відкритим небом» [2, с. 173] в Лоджії Ланці на площі Сіньорії («Давид» Мікеланджело, «Нептун» Амманаті, леви Медічі тощо).

Культурний код Флоренції в романі Брауна представлений такими елементами духовної сфери міста, як персональні міфи, міські легенди, історичні перекази. Беззаперечно, головною особистісною персоніфікацією флорентійського топосу є Данте Аліґ'єрі. Письменник розглядає особистість Данте з різних боків: як поета, автора «Божественної комедії», «справжнього стовпа італійської культури» [2, с. 98]; як політичного діяча, який був вигнаний з міста за свої переконання і не поступився ними навіть заради можливості повернутися; як чоловіка, який обезсмертив кохану жінку. Дантівський текст акцентує увагу на визначних пам'ятках, пов'язаних з його

життям: будинок Данте, хрестильня (баптистерій Сан-Джованні), церква Санта-Маргеріта-деї-Черкі, де він вперше побачив Беатріче.

З образом Данте пов'язані інші імена представників доби Відродження, твори мистецтва, легенди й навіть речі. Ключом до конспірологічної загадки в романі виступає картина «Мапа Пекла», яка належить С. Боттічеллі. В головному соборі міста знаходиться фреска Д. ді Мікеліно, «на якій Данте стоїть під стінами Флоренції, тримаючи в руці «Божественну комедію» [2, с. 97]. Згідно легенді, під впливом картини дантівського пекла інший шанувальник поета, Мікеланджело, створив свій «Страшний суд» на стелі Сікстинської капелли. Шанобливо ставлення до Данте розповсюджується й на його кохану Беатріче, з якою пов'язаний зворушливий звичай залишати в церкві Данте біля її гробниці записки з проханням по допомогу в безнадійному коханні. Серед предметів, пов'язаних з особистістю Данте, можна назвати його посмертну маску, яка зберігається в музеї палаццо Веккйо, і її знаходження там – «те ж саме, що дозволити Данте нарешті повернутися на батьківщину» [2, с. 197–198]. Взагалі, на думку Ленґдона, «Стара Флоренція складає весь світ Данте» [2, с. 95].

Браун відзначає також родину герцогів Медічі, які правила у Флоренції з XV по XVII століття і яких неодмінно пов'язують з політичним, економічним і культурним розквітом міста за добу Відродження. «Вже саме це ім'я стало символом Флоренції... В список світил, яким протегувала ця родина, входили такі гіганти, як Леонардо да Вінчі, Галілей, Боттічеллі» [2, с. 113]. Переповідаючи епізод, як Лоренцо Медічі (Прекрасний) підтримав різьбяр-початківця, хлопця з бідної родини, який в майбутньому прославився своїми знаменитими скульптурами «П'єта» і «Давид», письменник зауважує: «Мікеланджело... іноді називають найбільшим даром, який людство отримало від Медічі» [2, с. 114]. Герцоги Медічі є не менш знаковими іменами флорентійського ренесансного хронотопу. За їхнім сприянням були побудовані палаццо Пітті (в подальшому резиденція їхньої родини), «Коридор Вазарі» над Понте Веккйо, навчальний корпус Інституту мистецтв, сади Боболі, бібліотека Лауренціана, був оновлений Зал П'ятисот в палаццо Веккйо.

У романі докладний опис садово-паркових споруд Боболі (ліси, лабіринти, гроти, німфеї, шпалери, живописні алеї, стежки, фонтани зі скульптурами тощо) доповнює флорентійський текст мотивом саду, що сприймається, на думку Д.С. Лихачова, як «своєрідна форма синтезу різних мистецтв, синтезу, найтіснішим чином пов'язаного з великими стилями, що існують і розвиваються паралельно з роз-

витком філософії, літератури..., з естетичними формами побуту, з живописом, архітектурою, музикою» [5, с. 476].

Браун у романі, вибудовуючи ренесансний хронотоп Флоренції, який надає місту неповторність і оригінальність, розставляє акценти на відомих місцях, які складають культурний колорит міста: «одна з найкрасивіших флорентійських вулиць» [2, с. 93] – бульвар Нікколо Макиавеллі; «один з найбільш мирних кутків» [2, с. 138] – стежка Черкьята в садах Боболі; «найнезвичайніший куток у всьому місті» [2, с. 151] – грот Буонталенті; «горище, що найбільше всього вражає у світі» [2, с. 231] – La soffita, що розміщена над Залом П'ятисот; «перший в світі громадський читальний зал» [2, с. 200] – в бібліотеці Лауренціана, яку разом з вестибюлем та сходами спроектував Мікеланджело. І, нарешті, «одна з найзнаменитіших хрестильних купелей в світі» [2, с. 270] – баптистерій Сан-Джованні, де «більше, ніж сімсот років вживали й хрестили юних флорентійців» [2, с. 270].

Браун активно використовує історичні екскурси й міські легенди. Це історія колишніх головних флорентійських воріт Порта Романа, біля яких в минувшину розміщався «Фйерадеї-контратті» – «своєрідний ярмарок наречених» [2, с. 105]. Розповідаючи про історію старовинного Понте Веккйо і побудованого над ним «Коридору Вазарі», письменник згадує про давні події на цьому мосту (вбивство юнака, яке призвело до розколу і подальшої боротьби між релігійно-політичними угрупованнями гвельфів і гібелінів з подальшими репресіями, внаслідок яких Данте був вигнаний з Флоренції).

Специфіка італійської національної культури включає в себе гастрономічний код, який репрезентує назви страв національної кухні, особливі запахи тощо – все, що є наслідком накопичення матеріального досвіду, набутого окремою нацією в процесі її формування. Це ранішня свіжомелена кава еспрессо, італійські рогаики корнетті, смажені оливки і всюдисущий гіркувато-солодкий аромат цигарок «MS»; суто традиційна флорентійська вулична їжа – лампредотто або суто венеційські страви – біла піца і каракатиця у власному чорнилі.

Венеційський культурний текст, як і флорентійський, подається в романі як своєрідний name-dropping, нанизування назв палаців, мостів, каналів, церков та імен знаменитих венеційців або відомих гостей міста: собор Сан-Марко (Chiesa d'Oro) – найбільша релігійна споруда в місті; церква Сан-Сімеоне-Піколо – одна з найбільш еkleктичних церков, що поєднувала візантійський і коринфський архітектурні стилі; церква Сан-Джеремія – місце, де зберігаються мощі святої Луції; площа Сан-Марко – «найгустонаселеніша ділянка Венеції» [2, с. 338]; Палац дожів – зразок венеційської готики; знаменитий

Міст зітхань; нарешті – Casino di Venezia, в якому в 1883 р. помер композитор Ріхард Вагнер; знаменитий ресторан Харріс-бар, де був винайдений коктейль «Белліні». З дожив в романі згадується Енріко Дандоло, який був натхненником IV хрестового походу, що закінчився пограбуванням Константинополя.

Венеція характеризується як «одне з найдивовижніших міст на світі» [2, с. 297], що вражає природним ландшафтом та географічною ірреальністю: «крихітне місто,.. що змогло піднятися з моря й стати центром найкрупнішої й найбагатшої імперії Заходу» [2, с. 355]. Історико-культурний текст міста включає топографію, архітектурний вигляд, пейзаж, побут тощо. Венеційський хронотоп, на відміну від флорентійського, пов'язаний з добою Середньовіччя: початок правління дожив, хрестові походи, вплив візантійської культури. Духовний субстрат міста поповнюється агіографічними відомостями про святу Луцію і святого Марка, мощі яких зберігаються в венеційських базиліках. Святого Марка можна вважати Genius loci Венеції: з ним пов'язані топонімія й архітектура (площа, головний собор), а символ евангеліста – лев святого Марка, що тримає лапою його Євангеліє, – вважається також символом Венеції.

Як відзначала дослідниця Т.В. Цив'ян, «Образ Італії розпадався на різні прояви Італії: серед них чи не перше місце посідали везуві, і в особливості майже клішовані везуві міст-символів Італії. Як будь-який символ, кожне місто закарбовувалось у вигляді мінімального набору ознак; так виникали сигнатури міста (або – ширше – будь-якого знакового і значущого об'єкту), які потім тиражувались в численних словесних і несловесних, художніх і нехудожніх текстах» [7, с. 40-41]. Дослідниця визначила набір сигнатур, характерних для венеційського тексту: вода, твердь, топоніми, архітектурні споруди, персонажі, історичні та культурні реалії, музика, колір.

У романі Брауна венеційська ідентичність виявляється в особливості знаходження міста на воді і цілим рядом образів, пов'язаних з гідроніміконом, як-от: лагуна, канали замість вулиць, річний трамвай (vaporetto) – єдиний вид громадського транспорту, приватні човни (гондоли), прикрашені металевим гребінцем – своєрідним символом Венеції. Адже «вигнута форма ferro знаменує собою Великий канал, шість зубців – це шість sestieri, тобто районів Венеції, довгасте лезо нагадує головний убір венеційського дожа» [2, с. 354].

Серед історичних культурних атрибутів міста письменник виділяє маски, що апелюють до багатотисячолітніх традицій венеційського карнавалу: в стилі volto intero, маска Коломбіни, баута, моретта і –

особливо – маска чумного лікаря, яка нагадує про епідемії «Чорної смерті», що підірвали авторитет і могутність Венеції.

У світовій венеціані серед традиційних мотивів міського топосу зазвичай виділяють мотиви кохання й смерті. Але в романі Брауна увага акцентується на мортальності, причому мотив розвивається як в історичному, так і сучасному контексті. Для Данте відвідування Венеції мало фатальні наслідки: його «спіткала тяжка хвороба, від якої він невдовзі помер» [2, с. 297]. Зловісним символом *memento mori* в романі виступає маска чумного лікаря. Цей атрибут венеційського карнавалу використовує вчений-трансгуманіст Зобрист, щоб повідомити, що створений ним вірус спричинить нову епідемію, наслідки якої будуть дорівнювати наслідкам «Чорної смерті» доби Середньовіччя: людство зменшиться на третину.

Зображуючи Венецію, яка приваблює романтично налаштованих туристів, захоплених міськими легендами і звичаями, Браун зауважує, що майже всі вони базуються на сумних історичних реаліях. Уславлений кінематографом знаменитий Міст зітхань, що так приваблює закоханих, насправді спочатку служив переходом до в'язниці засуджених, які зітхали за втрачену свободу, а то й життям. Мотив смерті доповнюється мотивом втрати кохання, що власне пережила Елізабет Сінкі: романтична поїздка з нареченим до Венеції закінчилася розбитими надіями і розривом. Таким чином, Венеція у Брауна справляє амбівалентне враження: якщо зовні вона ошатна, приваблива і захоплююча, то при більш докладному зануренні в її оригінальність постає як генератор культурної й історичної інформації, пов'язаної з подіями жорстокої минувшини.

Таким чином, у романі Брауна «Інферно» Флоренція і Венеція є своєрідними містами-символами Італії, тому що репрезентують накопичений національний історико-культурний досвід. Використовуючи традиційні флорентійські і венеційські сигнатури, письменник зосереджує увагу на «іншому місті», що знаходиться в творах відомих митців, архітекторів, різьбярів, поетів, у діяльності відомих містян, використовує елементи духовної культури, визначає традиційні страви кожного міста, неповторні запахи, що врешті й створює ідентичність культурного коду кожного італійського міста.

Література

1. Барт Р. Текстовий аналіз одной новеллы Эдгара По / *Избранные работы. Семиотика. Поэтика*; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова; пер. с фр. Москва: Прогресс, 1989. С. 424–461.

2. Браун Д. *Инферно*: роман, пер. с англ. Москва: АСТ, 2014. 543 с.

3. Гребнева М. П. Концептосфера флорентийского мифа в русской словесности: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: спец. 10.01.01 «Русская литература». Томск, 2010. 33 с.

4. Красных В. В. Коды и эталоны культуры (приглашение к разговору) / *Язык, сознание, коммуникация*: сб. ст. ; отв. ред. В.В. Красных, А.И. Зотов. Москва: МАКС Пресс, 2001. Вып. 19. С. 5–19.

5. Лихачев Д. С. Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей. Сад как текст. Москва: «Согласие», ОАО «Типография «Новости»», 1998. 356 с.

6. Маслова В. А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учебн. заведений. Москва: Издательский центр «Академия», 2001. 208 с.

7. Цивьян Т.В. Семиотические путешествия. СПб.: Изд. Ивана Лимбаха, 2001. 248 с.

References

1. Bart, R. Tekstovjy analiz odnoj novelly Jedgara Po [Textual analysis of a short story by Edgar Allan Poe. Selected works. Semiotics. Poetics]. G.K. Kosikov (Ed.). Moskva: Progress, 1989. S. 424–461[in Russian].

2. Braun, D. (2014). Inferno [Inferno]; per. s angl. Moskva: AST, 2014 [in Russian].

3. Grebneva, M.P. (2010). Konzeptosfera florentijskogo mifa v ruskoj slovesnosti [The Conceptosphere of the Florentine Myth in Russian Literature]. Extended abstract of Doctor's thesis. Tomsk [in Russian].

4. Krasnyh, V.V. (2001). Kody i jetalony kul'tury (priglasenie k razgovoru) [Codes and standards of culture (an invitation to talk). Language, consciousness, communication]. V.V. Krasnykh, A.I. Zotov (Ed.). Vol. 19. Moskva: MAKS Press. S. 5–19 [in Russian].

5. Lihachev, D.S. (1998). Poezija sadov. K semantike sadovo-parkovyh stilej. Sad kak tekst [Garden poetry. On the semantics of landscape gardening styles. Garden as text]. Moskva: «Soglasie», ОАО «Tipografija «Novosti»» [in Russian].

6. Maslova, V.A. (2001). Lingvokul'turologija [Linguoculturology]: ucheb. posobiedlja stud. vyssh. uchebn. zavedenij. Moskva: Izdatel'skij centr «Akademija» [in Russian].

7. Civ'jan, T.V. (2001). Semioticheskie puteshestvija [Semiotic Journeys]. Sankt-Peterburg: Izd. Ivana Limbaha [in Russian].

T. I. Tveritina

Assistant professor at the department of the world literature for Grinchenko University.

The cultural code of the Italian city in D. Brown's novel "Inferno"

The article based on D. Brown's novel "Inferno" examines the problem of the Italian cultural code related to the topos of Florence and Venice cities. The process of creating the urban text is traced, its constituent elements are determined, which represent significant historical and cultural values and create the originality and uniqueness of the cultural code of each city.

The genre specificity of Brown's work as a novel – a tourist guide is determined, in which the urban cultural text (Florentine, Venetian) is presented as a kind of name-dropping, stringing together the names of notable cultural sights and the names of prominent citizens. Landscape, genetic, material-cultural and spiritual-cultural elements are distinguished in the process of researching the cultural code of each city. The time-space code of Florence is associated with the period of the late Middle Ages and the Renaissance. Characteristic elements of the conceptsphere of the Florentine myth are singled out in the description of the urban topos: motifs of the stone, the garden, the tower, and time. The spiritual sphere includes urban legends, historical legends, personal myths, among which Dante Alighieri occupies a prominent place.

The gastronomic code, representing the names of Italian cuisine dishes as the result of a separate nation's accumulation of material experience, is considered separately.

It is noted in the study of the Venetian cultural code, that Brown's novel uses the "signatures of the city" (T. Tsyvian) of the world Venetian: water, firmament, toponyms, architectural structures, characters, historical and cultural realities. The topos of the city is related to the Middle Ages: the rule of the Doges, the influence of Byzantine culture, which affected the eclecticism of architectural structures. The spiritual sphere is represented by elements of hagiography, Christian symbols that represent the Venetian identity.

Key words: *D. Brown, novel – tourist guide, Italian cultural code, cultural topos, Florentine myth, Florence, Venice, gastronomic code, signatures of the city.*

УДК 821.112.2.09 (19)

DOI 10.31654/2520-6966–2022–20F-106–63–75

Л. М. Остапенко

кандидат філологічних наук, доцент кафедри літератури, методики її навчання, історії культури та журналістики Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Біблійний код у романі Фредеріка Бегбеде «Windows on the World»

*А Вавилонська вежа? Чи не в ній я зараз знаходжусь?
Фредерік Бегбеде, «Windows on the World»*

Стаття репрезентує спробу інтерпретації роману сучасного французького письменника Фредеріка Бегбеде «Windows on the World» з погляду біблійного коду.

Автор статті виокремлює два рівні присутності біблійних компонентів: експліцитний та імпліцитний, інвентаризує старозавітні та новозавітні образи і мотиви, марковані у творі, та визначає їхню функціональність. Автор доводить, що саме компоненти біблійного коду виконують в романі змістотворчі та формотворчі функції. Біблійний код визначає структуру роману як параболічну і поглиблює його антиутопічний зміст, надаючи йому есхатологічної домінантності.

Особливу увагу автор звертає на трансформацію біблійної історії про Вавилонську вежу в романі. Автор доводить, що старозавітні мотиви створення та руйнації, які пов'язані з образом Вавилонської вежі, у романі Фредеріка Бегбеде характеризують наслідки економічної та культурної глобалізації у сучасному світі і набувають апокаліптичного виміру. Особливу роль у процесі глобалізації Ф.Бегбеде відводить маркетингу як засобу просування масової культури, що продукує профанований образ світу і наближає людство до його кінця.

Автор вдається до аналізу інтертекстуальних зв'язків роману, що пов'язані з його біблійним кодом. Образ Ловця з роману Дж.Девіда Селінджера «Ловець у житті» поглиблює семантику біблійного коду в романі «Windows on the World». Бегбеде демонструє, що месіанізм «розбитого покоління» Америки, який був репрезентований Дж.Д.Селінджером, згодом перетворився на «супергероїзм», а шлях духовного сходження був профанований зведенням хмарочосів.

Автор доводить, що за допомогою біблійного коду письменник вибудовує власне есхатологічне бачення світу, яке відхиляється від метанаративів християнства та глобалізму і збирає у людства останні сподівання. Апокаліпсис, відтворений Бегбеде у романі «Windows on the World», передбачає спокуту, але не гарантує спасіння. Його «Спаситель» нагадує людству лише про смерть і нікому не обіцяє вічного життя.

Ключові слова: Фредерік Бегбеде, «Windows on the World», біблійний код, Вавилонська вежа, Апокаліпсис, есхатологія.

Французький письменник Фредерік Бегбеде зажив слави чи не найскандальнішого автора сьогодення, котрого підозрюють у навмисному епатуванні публіки і неприхотавому цинізмі. Попри це інтелектуальна проза Ф.Бегбеде привертає увагу аналітиків і дедалі частіше стає об'єктом наукових досліджень.

Роман «Windows on the World» («Вікна у світ») [1], що вийшов у світ 2003 року і був пов'язаний з відомими подіями в США 11 вересня 2001, не є винятком, хоча за увагою науковців він значно поступається попередньому роману Ф.Бегбеде «99 франків». Передусім у полі зору науковців опинялися найбільш гострі змістові аспекти твору: феномен тероризму [2; 3], проблема утопічного/антиутопічного спрямування роману [4], філософський зміст твору, зокрема його танатологічні мотиви [5]; окремі художні аспекти роману: своєрідність системи образів [6], особливості поетики [7; 8; 9; 10].

Попри багатоплановість наукових студій пропонуються доволі розбіжні тлумачення роману. Деякі дослідники убачають у творі передусім критику Америки та американського способу життя [3; 5], інші – крах глобальних утопій ХХ ст. [4]. В.В.Скороходов зауважує, що як автор постмодерну, Бегбеде не надає прозорих відповідей на поставлені у художньому наративі роману проблеми і робить це завуальовано, за допомогою інтертекстуальності і метакогнітивної образності [3, с. 98].

З цього приводу особливої актуальності набуває аналіз біблійного виміру «Windows on the World», що досі не став предметом окремого наукового дослідження, а лише частково був маркований в інтертекстуальному полі твору [4]. Метою цієї розвідки є віднайдення у романі біблійних образів і мотивів та визначення їхнього функціонування.

У романі «Windows on the World» можна виокремити два рівні присутності біблійних компонентів: експліцитний та імпліцитний, що створюють додатковий семантичний вимір твору і виконують функцію своєрідного змістового коду роману.

Наскрізім у творі є образ Вавилонської вежі, що експліцитно репрезентується автором шляхом цитування Святого Письма. У дослідженні А.Г.Таганова попередньо йшлося про співвіднесення в романі біблійного передання із сучасністю, а веж-близнюків Всесвітнього торговельного центру – з Вавилонською вежею, що зумовило параболічний характер твору. Нью-Йорк, вважає А. Г.Таганов, стає у романі міфічним простором і асоціюється з біблійним Вавилоном [4, с. 93].

Урахування контекстуальних зв'язків позатекстових компонентів роману, пов'язаних із цитуванням Біблії, дозволяє поглибити уявлення про функціонування біблійного слова у «Windows on the World».

Перша згадка в романі старозавітної Книги Буття розповідає про задум людей зробити цеглу і вапно для майбутньої Вавилонської вежі: «І була тоді на землі одна мова й один говір. І вирушили ці народи зі Сходу до землі Сеннаар. І мовили вони один одному: «Наробимо цеглин та обпалимо їх вогнем». І стали в них цеглини замість каменів, а земляна смола замість вапна» (Бут. 11:1–3). Ці рядки завершують інформативний розділ з документальними подробицями про час, місце, потужність тарану літака з вежею і передують зображенню наслідків зіткнення – пожежі, спричиненої вибухом 40000 літрів пального [1, с. 56], з «глейким та чорним, як нафта (втім, це вона і є), димом» [1, с. 73.], що й надалі функціонують у тексті роману у різних варіаціях, зокрема як «запах смерті»: «суміш токсичної хмари, їдкого дизельного пального, крематорію» [1, с. 80].

Функціонування в романі старозавітних образів «вогню» і «смоли» як засобів зведення Вавилонської вежі і як засобів руйнування веж-близнюків підкреслює закономірний зв'язок між намірами людства перевершити Творця та їх наслідками. Ці образи характеризують події реальної катастрофи 11 вересня 2001 року з погляду антиутопії, коли засоби безпеки створюють додаткові загрози, блокуючи можливість порятунку людей із вежі, а новітні технології прискорюють їхню загибель, виконуючи «рівно протилежну функцію: адже система очищення повітря стає системою задимлення повітря» [1, с. 57], а «запасний вихід заважає вийти» [1, с. 119]. Водночас ці образи стають позачасовими ознаками інфернальності будь-яких інваріантів Вавилонської вежі та трагічної напередвизначеності їхньої долі, що поглиблює параболічний зміст твору і доводить марність людських спроб порушити закони буття.

Семантика біблійного образу Вавилонської вежі у «Windows on the World» виходить за межі її традиційного ототожнення з вежами-близнюками Всесвітнього торговельного центру в Нью-Йорку. За романом Ф. Бегбеде ця «утопія», «стара мрія людства – звести власні гори» робить такими інваріантами «будь-які хмарочоси» [1, с. 18] на зразок веж Петронас у Куала-Лумпурі чи Сірс-Тауера в Чикаго [1, с. 13], які «дозволяють людині розкіш – піднятися над самою собою» [1, с. 18] і «розрізають блакитне небо, наче фантастичні декорації із пап'є-маше» [1, с. 24].

У романі такими передусім є 110-поверхові вежі-близнюки із системою «sky lobby» («небесних вестибюлів») [1, с. 8], яким нада-

ються сакральні риси зиккрату – місця єднання неба й землі, зустрічі Бога й людини. Верхівка першої вежі Всесвітнього торговельного центру «простромлює хмари» [1, с. 77]. Ресторан «Windows on the World» («Вікна у світ»), що знаходиться на 107-му поверсі – верхівці «World», відкриває своїм вибранцям «вид із вікна – найпрекрасніший у світі» і надає їм відчуття «центру Всесвіту» [1, с. 7], бо «навіть чайки не літають так високо» [1, с. 6].

З початком катастрофи вежа удає Пізанську вежу [1, с. 57], а згодом трансформується в «Tower Inferno» («Пекельну вежу») [1, с. 60]. Для Картью Йорстона, його синів та інших бранців вона стає «гігантською в'язницею» [1, с. 77], схожою на «олімпійський факел» [1, с. 83], із заблокованими сходами і дверима та з «вікнами у світ», які гарантують швидку смерть. Попри молитви і сподівання заручників пекельна місія була виконана. ««Windows on the World», – констатує Бегбеде, – став газовою камерою класу люкс. Його відвідувачі були отруєні, потім спалені і перетворені на попіл» [1, с. 251]. Наразі про існування вежі нагадує лише «Ground Zéro» – місце на землі, де вона впала, «найбільша у світі могила» [1, с. 274].

Ще одним інваріантом Вавилонської вежі й образом-двійником Всесвітнього торговельного центру в романі постає двісті метрова паризька вежа «Монпарнас», звідки веде свою оповідь автор. Окрім ужиткової схожості з вежами-близнюками (проект створення двох веж [1, с. 65]; система швидкісних ліфтів; мережа кондиціонерів; скупченість людей, магазинів і офісних приміщень; концепція ресторану на верхівці тощо [1, с. 29–30]), «Монпарнас» так само демонструє ознаки інфернальності.

Вежа у вигляді чорного вертикального трикутника, «який ніби має символізувати вічність» [1, с. 30], височіє над Парижем, наче маяк, освітлюючи місто червоним електричним сяйвом [1, с. 29]. Семантику чорного (смола) і червоного (вогонь) кольорів «Монпарнас» увиразнює назва нічного клубу у підвалі вежі – «Пекло», що згодом змінюється на «Red Light» [1, с. 29–30]. Ресторан на верхівці «Монпарнас» – «Небо Парижа», звідки відвідувачі споглядають місто і «на рівних» можуть дивитися на Ейфелеву вежу [1, с. 10], профанує сакральний вимір наближення до Творця: «Крізь металеві двері потрапляєш до неба» [1, с. 90]. «У «Ciel de Paris» – зауважує автор, – усе нагадує про те, що ви височієте над повсякденністю. Навіть у туалеті на стінках пісуарів відтворені дахи Міста-Світоча, щоб клієнти чоловічої статі могли помочитись на нього» [1, с. 49]. Попри це «Монпарнас» є зручною мішенню для «привезення» [1, с. 89–90] і за прогнозами Ф. Бегбеде у недалекому майбутньому приречена повторити долю

Всесвітнього торгівельного центру [1, с. 72]. Вежу «Монпарнас» він називає «французьким «Ground Zéro»» [1, с. 30].

З огляду на художні інваріанти образу Вавилонської вежі у «Windows on the World», міфічним простором, що співвідноситься з біблійним Вавилоном, є не лише Нью-Йорк, а світ загалом у його планетарному просторово-часовому вимірі. Новий світ, що його уособлюють образи веж-близнюків, і Старий світ, утілений в образі вежі «Монпарнас», постають у романі відображеннями один одного і становлять єдине ціле «системи, що самознищується» [1, с. 189].

Констатуючи крах «капіталістичної утопії 2001 року [1, с. 154], Ф. Бегбеде, і справді, наголошує на провідній ролі Америки в процесі глобалізації. Від сприйняття Америки як країни, що справджує сподівання, «землі обітованої» [1, с. 70], яка зваблює решту західного світу до своїх мрій, почався відлік глобалізаційних зрушень, які «вигадувала буржуазна молодь» Європи. [1, с. 70]. Водночас, зауважує письменник, саме в європейських буржуазних колах визріла естетика нігілізму і руйнації [1, с. 61], що зробила східний тероризм трендом сучасного світу [1, с. 67]. «Америка ж перетворилася на Господаря, якого всі ладні скинути. Америка перетворилася на власного ворога» [1, с. 114].

Найбільш потужним засобом глобалізації Ф. Бегбеде вважає маркетинг, що просуває світом масову культуру. Контекстуально наступний фрагмент Старого Завіту («І мовили вони: збудуємо собі місто та вежу, височиною до небес; та зробимо собі ім'я» (Буття, 11:4) [1, с. 81]) межує з образом хмари із тисяч ділових паперів довкола вежі, що нагадує Картью дощ із конфетті під час бродвейських парадів [1, с. 81], та з інтерв'ю автора для передачі «Culture Pub» про маркетинг у культурі [1, с. 82].

Ф. Бегбеде переконує, що водночас із тим, як американська мрія і спосіб життя стали культовими серед цілого покоління європейців, складовими сучасного життя Америки, які увійшли у масовий вжиток і мають чималий попит, є дизайнерські проекти Філіппа Старка [1, с. 9], романи Алена Роб-Грійє [1, с. 204–205], картопля та тости «по-французьки», «французький поцілунок», французькі презервативи, кінострічка «Французький зв'язний» [С. 16], французьке колекційне вино [1, с. 137], французька горілка нової марки [1, с. 194] і навіть французький документальний фільм братів Ноде про трагедію 11 вересня [1, с. 239].

Подія старозавітної історії про зупинку Богом зведення Вавилонської вежі Ф. Бегбеде відводить особливу роль у тексті: «І зійшов Господь подивитись місто і вежу, які будували сини Адама. І мовив

Господь: ось, один народ, і одна у всіх мова; і ось, що почали вони робити, і не відійдуть вони від того, що задумали вони створити; зійдемо ж та змішаймо там їхню мову, так, щоб один не розумів мови іншого. І розсіяв їх Господь звідти по всій землі; і припинили вони будувати місто» (Бут. 11:5–8) [1, с. 115]) Автор роману вперше вдається до власного коментаря Святого Письма, що суттєво відрізняється від традиційних уявлень. Поняття «Вавилонська» Ф. Бегбеде інтерпретує не лише як таке, що вказує на місто Вавилон, а як етимологічно «пов'язане зі словом і мовленням» (від нього, припускає він, походить французьке дієслово «*babiller*» – «базикати») [1, с. 114]. Письменник розглядає Вавилонську вежу як першу спробу глобалізації, а Божу кару заводити людям спілкуватися між собою вважає більш жорстокою за зруйнування самої вежі.

На його погляд, поява різних мов і націй у планетарному вимірі робить майже неможливим втілення проєкту judeo-християнської глобалізації. «Треба ще буде чимало попрацювати, – зауважує Бегбеде, – аби донести до всіх Святе Писання» [1, с. 115]. Події 11 вересня письменник тлумачить як нову Варфоломійську ніч між «правовірними християнами» і «правовірними мусульманами», хоча іслам, так само як й іудаїзм з християнством, спирається на спадок Авраама. Відповідно жертвами катастрофи стають представники усіх трьох авраамічних релігій усупереч зробленому ними висновку, що «вірять в одного Бога» [1, с. 136].

У цьому контексті теза «Бог проти Нью-Йорка» [1, с. 115], якою Бегбеде підсумовує свої роздуми про Вавилонську вежу, знаходить своє спростування в романі. Письменник навмисне добирає факти, що мають поставити під сумнів французький антиамериканізм [1, с. 19]. Він називає США народженими в Парижі [1, с. 18], бо саме Франція допомогла Америці звільнитися від англійського ярма між 1776 та 1783 роками [1, с. 16]. Американський лібералізм складався за європейського впливу, бо статую Свободи Америці подарувала Франція [1, с. 16]. Американська культура так само має європейські витоки, бо у XIX ст. американські поети говорили французькою [1, с. 19]. Бегбеде згадує своє американське коріння і стверджує, що «вісім поколінь тому... всі білошкірі американці виявляться європейцями» [1, с. 272–273].

У такий спосіб письменник покладає на світ спільну відповідальність за «бажання усього прогресивного бомонду вечеряти на верхівках хмарочосів» [1, с. 91]. Таке уявлення про світ увиразнює образ «United colors of Вавилон» («Сполучені кольори Вавилону»), вжитий автором для позначення останків людей 62 національнос-

тей, буквально «змішаних» і «розсіяних» на Манхеттені унаслідок катастрофи Всесвітнього торгівельного центру, що перефразовує назву США і відомого європейського бренду італійського походження «United colors of Benetton» [1, с. 142].

У пошуках альтернативи капіталістичному та комуністичному глобалізаційним проектам, які не виправдали себе, Ф.Бегбеде схиляється до ідеї ліквідації націй, світу без кордонів, що його «модель була успішно випробувана» у Нью-Йорку [1, с. 227], інакше кажучи, повертається до біблійного уявлення про «один народ перед Богом, і однієї у всіх мови» (Бут. 11:7).

У романі «Windows on the World» події 11 вересня 2001 року зображуються не лише як локальна катастрофа в США, їм надається значення глобальної катастрофи людства. Імпліцитно присутні у творі біблійні образи і мотиви надають наслідкам сучасної економічної і культурної глобалізації апокаліптичного виміру.

«Код Апокаліпсису» маркує початок роману, який апелює до наперед визначеності долі людства: «Вам відомий фінал: усі вмирають. Так, рано чи пізно смерть приходить до кожного. Проте особливість цієї історії полягає в тому, що всі гинуть водночас і в одному місті» [1, с. 6]. Ця думка надалі неодноразово наголошується у творі: героєм роману Картью Йорстоном («За дві години я загину, можливо, я вже мертвий» [1, с. 9]); його улюбленим кіногероєм Лестером Бурнхамом із культової стрічки «American Beauty» («Краса по-американськи») («За рік я загину, можливо, я вже мертвий» [1, с. 39]); і самим автором («Я нагадував мерця в цьому мертвому вже ресторані» («Windows on the World»)), таким чином наближаючи апокаліптичне здійснення старозавітних пророцтв, «час бо близький!» (Об. 1:3).

Аргументуючи вибір епонімічної назви ресторану грою слів («У англійській мові слово «end» означає не тільки «кінець», але також край, кінцівку»), Ф.Бегбеде зазначає, що серед інших найбільше цьому місцю пасувала б «піднесена, смиренна та поетична» назва «END OF THE WORLD» («Кінець світу») [1, с. 13].

Відвідувачів «Windows on the World», які цього вересневого ранку завітали сюди поснідати, автор від початку називає «вершинами Апокаліпсису, котрих об'єднав Кінець Світу» [1, с. 6]. Однак вони не стануть виконавцями Суду Господнього, як сказано в Об'явленні, а будуть засуджені незалежно від того чи вони праведники, що покладаються на Творця («Чиновник у краватці замре з відкритим ротом: «Oh my God») («мій Боже» – Л.О.), чи грішники («Від приголомшення двоє службовців оніміють. Нарешті, рудий вигукне: «Holy shit!» («чорт забирай!») [1, с. 8]).

Апокаліптичною компонентою твору є епіграф до «Windows on the World», присвячений доньці автора: «Пробач мені, Хлоє, Що я привів тебе на цю Спустошену землю» [1, с. 4]. Образ спустошеної землі як метафора світу пов'язаний з подіями кінця світу і бере витoki у пророчих книгах Старого Завіту. «День Господній приходить суворий, і лютість, і полум'я гніву, щоб землю зробити спустошеною, а грішних її повигублювати», – свідчить старозавітний пророк Ісаїя (Іс. 10–13).

З огляду на те, що герой роману Картью Йорстон називає Америку Ізраїлем, а американців – обраним народом, у його словах: «Діти тільки й думають про їжу, а їхні батьки – про ліжко» [1, с. 8] – знаходять відголос ознаки людської гріховності, що про них згадується в Об'явленні («Але трохи Я маю на тебе, бо маєш там тих, хто тримається науки Валаама, що навчав був Балака покласти спотикання перед синами Ізраїля, щоб їли ідолоські жертви й розпусти чинили» (Об. 2:14)). Відчуття провини перед синами за те, що кинув їхню матір, яким переймається Картью [1, с. 7], суголосне зі словами Об'явлення: «Але маю на тебе, що ти покинув свою першу любов. Отож, пам'ятай, звідки ти впав, і покайся, і вчинки давніші роби» (Об. 2:4–5). Звернення до лаодикійця: «Бо ти кажеш: Я багатий, і збагатів, і не потребую нічого. А не знаєш, що ти нужденний, і мізерний, і вбогий, і сліпий, і голий!» (Об. 3:17), – співвідносне з еволюцією образу Картью Йорстона, який, збагнувши неминучість загибелі, «зі сміхом кидає кіпу доларів («тисяч п'ять-шість баксів») у вікно...» [1, с. 245].

Путівники та статті ресторанної критики про вже неіснуючі вежі-близнюки, що їх гортає Бегбеде в «Небі Парижа», видаються йому «Об'явленням» про «Windows on the World», де «всюди застереження, закодовані послання з минулого» [1, с. 36]. Опис катастрофи після зіткнення літака з вежею Всесвітнього торговельного центру набуває в романі апокаліптичних ознак: «коли шосту печатку розкрив, я поглянув, і ось сталось велике трясіння землі, і сонце зчорніло, як міх волосяний, і весь місяць зробився, як кров... І на землю попадали зорі небесні... І небо сховалось, згорнувшись, немов той сувій пергамену, і кожна гора, і кожен острів порушилися з своїх місць» (Об. 6: 12–14); «За «Вікнами у світ» більше нічого не було видно: густа чорна завіса закривала всю панораму. Упала ніч, Нью-Йорк зник, а землю тіпало» [1, с. 59]; «блакитне небо Армагеддона посилало перші сльози на наші щокі» [1, с. 80]; «Знову гуркіт грому, знову землетрус, знову вогняна куля» [1, с. 106]. «І коли сьому печатку розкрив, німа тиша настала на небі десь на півгодини...» (Об. 8:1);

«Була непроглядна темрява, скрізь текла кров, пахло горілим волоссям; повна тиша та нерухомі тіла» [1, с. 185]. «І засурмив перший Ангел, і вчинилися град та огонь, перемішані з кров'ю, і впали на землю» (Об. 8:7); «Жахливий звук падіння людських тіл... розірваних на шматочки людей, що впали, фонтани крові, мішанину зі сталі, плоті та пластику» [1, с. 239]; «Руки, ноги, нутрощі, половина тіл, людські органи по всій площі» [1, с. 248] і т. ін.

Семантику біблійного коду «Windows on the World» поглиблює інтертекстуальний зв'язок твору з романом Дж. Девіда Селінджера «The Catcher in the Rye» («Ловець у житі»). Повернення у минуле Нью-Йорка після руйнування веж-близнюків Ф. Бегбеде пов'язує з епохою Джерома Девіда Селінджера, на честь якого він називає синів Картью, і з місцем написання легендарного роману – Манхеттеном до появи на ньому Всесвітнього торговельного центру.

Цей часопростір у вигляді, «який він мав за часів втечі Голдена Колфілда» [1, с. 37], втілює образ Америки 1950-х як «землі обітованої» для молодого покоління американців, що у пошуках себе прагнули врятувати світ. Голден Колфілд мріяв стати Ловцем у житі, рятувати дітей від смерті, бути Спасителем. Проте месіанізм «розбитого покоління» Америки, що був репрезентований Дж. Д. Селінджером, згодом перетворився на елемент масової культури – «супергероїзм», а шлях духовного сходження був профанований зведенням хмарочосів.

Ф.Бегбеде так само, як і Голден Колфілд, приміряє на себе роль Месії – «The Catcher in the Windows» («Ловця у вікнах») [1, с. 38] та на відміну від героя Селінджера, визнає, що нікого не врятує. «Кінець світу, – пояснює він, – це коли сатира стає реальністю, метафори справджуються, а карикатуристи почуваються винними» [1, с. 61]. Голден зрештою приймає світ як благословенний Богом, Бегбеде сприймає світ як постапокаліптичний для його генерації: «Майбутнє зникло. Наше майбутнє в минулому» [1, с. 256].

Письменник переконаний, що масові міфи, де «ловці» поступаються «супергероям», призводять до трагедій. На їхньому ґрунті виростають романи на зразок «Windows on the World» [1, с. 272] чи фільми на зразок стрічки братів Ноде. Проте ці міфи досі живі: велетенський надгробок став симулякром веж-близнюків, бо мешканці Нью-Йорка досі називають це місце «Всесвітнім торговельним центром» [1, с. 161]. З місця жалоби він перетворився на туристичний об'єкт, як статуя Свободи. Містяни носять не лише хрести зі «святого попелу» на чолі [1, с. 177], а й мікроскопічну частинку Всесвітнього торговельного центру у своїх грудях, причастившись людського

пороху [1, с. 230]. На думку письменника, «їх вже не врятувати від їхнього апокаліпсису» [1, с. 212].

Ф. Бегбеде висловлює далекий від канонічного погляд на Христа і переконує, що «Ісус теж відчував ненависть, навіть якщо... не висловлював цього, вона жила в ньому, невблаганна жага справедливості» [1, с. 261]. Письменник пропонує створити «нову релігію», символом якої замість Розп'яття Христового став би дві апокаліптичний образ двох палаючих веж. Ф.Бегбеде закликає збудувати церкви у вигляді двох паралельних паралелепіпедів, у які під час причастя будуть врзатись два дистанційно керовані макети літаків. «Тієї миті, коли вони будуть врзатися у вежі, всі присутні повинні будуть стати на коліна» [1, с. 253].

Автор роману називає жертв терористичної катастрофи *мучениками* [1, с. 161] і цим підкреслює їхню особливу наближеність до Бога, право на вічне блаженство і воскресіння. У цьому контексті образи веж-близнюків співвідносяться з апокаліптичним образом небесного жертівника, де знаходяться душі мучеників: «І коли п'яту печатку розкрив, я побачив під жертівником (жертівником цілопалення – Л.О.) душі побитих за Боже Слово, і за свідчення, яке вони мали. І кликнули вони гучним голосом, кажучи: Аж доки, Владико святий та правдивий, не будеш судити, і не мститимеш тим, хто живе на землі, за кров нашу?» (Об. 6:9-10).

Можу припустити, що героя роману Картью Йорстона, котрий власним дітям видається супергероєм [1, с. 201], автор співвідносить безпосередньо зі Спасителем Судного дня: «Ото Він із хмарами йде, і побачить Його кожне око, і ті, що Його прокололи були, і всі племена землі будуть плакати за Ним. Так, амінь!» (Об. 1:7). На це вказують відповідні маркери, що концентруються в межах однієї сцени – евакуації Йорстонів з палаючої вежі [1, с. 267]. Картью згадує стрічку «*Апокаліпсис сьогодні*»; називає синів своїми *ягнятами* (символ жертвності) і своїми *ягнотами*; говорить про *Рай* як можливість бути разом; обіцяє, що більше *нічого не розлучить* їх. Занурення Картью з дітьми у вогняні хмари відповідає апокаліптичним уявленням про *підхоплення* Христом своєї пастви для вічного життя, що відбудеться в останні часи: «Сам бо Господь із наказом, при голосі Архангола при Божій сурмі зійде з неба, і перше воскреснуть умерлі в Христі, потім ми, що живемо й зостались, будемо схоплені разом із ними на хмарах на зустріч Господню на повітрі, і так завсіди будемо з Господом» (1 Сол. 4:16–17). Смерть Картью відповідно до місії Спасителя пов'язується автором з мотивом *спокоти*: «Я помер заради вас і вас і вас і вас і вас і вас і вас і вас і вас [1, с. 271]. Та

на протизагу Христу герой Бегбеде перекоує в тому, що «тільки смерть дає безсмертя» [1, с. 271], він і сам «покоїться з війною» [1, с. 271], не отримує «блаженства» і лише сподівається на воскресіння [1, с. 277].

У такий спосіб, послуговуючись образами Нового Завіту, автор «Windows on the World» вибудовує власне есхатологічне бачення світу, де «вавилонські вежі» приречені на руйнацію, а людство – на самознищення. Апокаліпсис, відтворений Бегбеде у романі, передбачає спокуту, але не гарантує спасіння. Його «Спаситель» нагадує людству лише про смерть і нікому не обіцяє вічного життя. Есхатологічне світобачення, що його втілює Фредерік Бегбеде за допомогою біблійного коду роману, відхиляється від метанаративів християнства та глобалізму, якими надихається світ, і забирає у людства останні сподівання.

Література

1. Бегбеде Ф. Windows on the World / Пер з фр. Р.В.Мардера, О.М.Ногіної; Худож.-оформлювач І.В.Осипов. Харків: Фоліо. 2006. 285 с.

2. Майорова Г.В. Проблема терроризма в гиперреалистическом романе Ф. Бегбедера «Windows of the World». Язык и культура (Новосибирск). 2016. № 22. С. 112–118.

3. Скороходов В. В. Англоязычный метатекст в конструировании образности терактов 11 сентября 2001 года (на материале романа «Windows of the World» Ф. Бегбедера). Культура и цивилизация. 2016. Том 6. № 5А. С. 95–101. URL: <http://publishing-vak.ru/file/archive-culture-2016-5/10-skorokhodov.pdf> (дата звернення: 22.02.2022).

4. Таганов А. Н. Роман Фредерика Бегбедера ««Windows on the World»»: утопия языка, язык утопии. Вестник Ивановского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. 2009. № 3. С. 92–96. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/roman-frederika-begbedera-windows-on-the-world-utopiya-yazyka-yazyk-utopii-1> (дата звернення 22.02.2022)

5. Хаджиева Л. Л., Хорольский В. В. Философские грани романа Ф.Бегбедера «Windows on the World»: мотивы смерти и умирания. Известия Волгоградского государственного педагогического университета. Серия: Филологические науки. 2019. № 7(140) С. 238–240. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/filosofskie-grani-romana-f-begbedera-windows-on-the-world-motivy-smerti-i-umiraniya> (дата звернення 22.02.2022)ВГПУ

6. Корюкова А. К. Двойничество в романе Ф. Бегбедера «Windows on the World». Зарубежная литература: контекстуальные и интертекстуальные связи. Екатеринбург. 2010. С. 307–315. URL: <https://elar.ufu.ru/handle/10995/3310> (дата звернення 22.02.2022)

7. Мозгова Т. А. Поэтика гиперреалистического романа М. Уэльбека и Ф. Бегбедера. Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серія. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. 2008. № 1. С. 17–21; URL: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/6165/1/05%20%D0%9C%D0%BE%D0%B7%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf> (дата звернення: 22.02.2022).

8. Новикова П. А. Игровое пространство и игра с пространством в романе Ф. Бегбедера «Windows on the World». Литература XX века: итоги и перспективы изучения. М., 2006. С. 173–177.

9. Петушкова Е. В. Бренды как смыслообразующие элементы в романе Ф. Бегбедера «Windows of the World». Векторы развития современной науки. Материалы Международной научно-практической конференции. 2014. С. 247–252.

10. Дудлій С. В. Еротизація тексту як складова ідіостилію Фредеріка Бегбеде Молодий вчений. 2020. № 8 (84). Філологічні науки. С.190-195. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2020/8/38.pdf> (дата звернення: 22.02.2022).

References

1. Behbede, F. (2006). Windows on the world [Windows on the world]. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].

2. Maiorova, G. V. (2016) Problema terrorizma v giperrealisticheskom romane F. Begbedera «Windows on the World» [Problem of terrorism in hyper-realistic novel «Windows on the World» by F. Beigbeder]. Yazyk i kul'tura (Novosibirsk) [Language and culture (Novosibirsk)]. 22. 112–118. [in Russian].

3. Skorokhodov, V. (2016) Angloyazychnyy metatekst v konstruirovani obraznosti teraktov 11 sentyabrya 2001 goda (na materiale romana «Windows of the World» F. Begbedera). [English metatext in the construction of image of the terrorist attacks of September 11, 2001 (based on the novel «Windows on the World» by F. Beigbeder) Kultura i tsivilizatsiya. [Culture and Civilization]. 6. 95–101. [in Russian].

4. Taganov, A. N. (2009) Roman Frederika Begbedera «Windows on the World»: utopiya yazyka, yazyk utopii [The novel «Windows on the World» by Frederic Beigbeder: the utopia of language, the language of utopia]. Vestnik Ivanovskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya "Gumanitarnye nauki" [Bulletin of Ivanovo State University. Series "Humanities"]. 3. 92–96. [in Russian].

5. Khadzheva, L. L., Khorolsky V.V. Filosofskiy grani romana F.Begbedera «Windows on the World»: motivy smerti i umiraniya. [Philosophical aspects of F. Begbeder's novel «Windows on the World»: motifs of death and dying]. Izvestiya Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. [Bulletin of the Volgograd State Pedagogical University]. Seriya: Filologicheskiye nauki. [Series Philological sciences]. 7(140). 238–240. [in Russian].

6. Koryukova, A. K. (2010) Dvoynichestvo v romane F. Begbedera «Windows on the World». [Duality in F. Begbeder's novel "Windows on the World"]. Zarubezhnaya literatura: kontekstual'nyye i intertekstual'nyye svyazi. [Foreign Literature: Contextual and Intertextual Connections]. Yekaterinburg. 307–315. [in Russian].

7. Mozgova, T. A. (2008) Poetika giperrealisticheskogo romana M. Uel'beki i F. Begbedera [Poetics of hyper-realistic novel by M. Houellebecq and F. Beigbeder]. Viesnik Bielaruskaha dziaržaŭnaha univiersiteta. [Bulletin of the Belarusian State University]. Sierija Filalohija. Žurnalistyka. Piedahohika. [Series Philology. Journalism. Pedagogy]. 1. 17–21. [in Russian].

8. Novikova P. A. (2006) Igrovoye prostranstvo i igra s prostranstvom v romane F. Begbedera «Windows on the World» [Game space and play with

space in the novel «Windows on the World» by F. Begbeder]. *Literatura XX veka: itogi i perspektivy izucheniya*. [Literature of the XX century: results and perspectives of the study]. Moscow. 173–177. [in Russian].

9. Petushkova E.V. (2014) Brendy kak smysloobrazuyushchie elementy v romane F. Begbedera «Windows on the World» [Brands as meaning-making elements in the novel «Windows on the World» by F. Beigbeder]. *Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii "Vektory razvitiya sovremennoi nauki"* [Materials of the international scientific-practical conference «Vectors of development of modern science»]. 247–252. [in Russian].

10. Dudliy S.V. (2020) Erotyzatsiya tekstu yak skladova idiostylu Frederika Behbede [Erotization of the text as a component of the idiosyle of Frédéric Beigbeder]. *Molodyy vchenyy*. [A young scientist]. Seriya Filolohichni nauky. [Series Philological sciences]. 8 (84). 190-195. [in Ukrainian].

L. M. Ostapenko

Candidate of Philology, Associate Professor at Literature, Methods of Literature Teaching, Cultural History and Journalism Department of Nizhyn Mykola Gogol State University

The Biblical Code in the Novel «Windows on the World» by Frédéric Beigbeder

The article represents the interpretation of the novel "Windows on the World" by the modern French writer Frédéric Beigbeder from the point of view of the biblical code.

The author of the article distinguishes two levels of the presence of biblical components: explicit and implicit. The author inventories the Old Testament and New Testament images and motifs marked in the work, and she determines their functionality. The author proves that it is the components of the biblical code that perform content-creating and form-creating functions in the novel. The biblical code defines the structure of the novel as parabolic and deepens its dystopian content, giving it an eschatological dominant.

The author pays special attention to the transformation of the biblical story about the Tower of Babel in the novel. The author proves that the Old Testament motifs of creation and destruction, which are associated with the image of the Tower of Babel, characterize the consequences of economic and cultural globalization in the novel by Frédéric Beigbeder and acquire an apocalyptic dimension. The writer assigns a special role in the process of globalization to marketing as a means of promoting mass culture, which produces a profaned image of the world and brings humanity closer to its end.

The author analyzes the novel's intertextual connections, which are related to its biblical code. The image of the Catcher from the novel "The Catcher in the Rye" by J. David Salinger deepens the semantics of the biblical code in the novel "Windows on the World." The writer demonstrates that the messianism of the "broken generation" of America, which was represented by JD Salinger, later turned into "superheroism", and the path of spiritual ascent was profaned by the construction of skyscrapers.

The author proves that with the help of the biblical code, the writer builds his own eschatological vision of the world, which deviates from the metanarratives of Christianity and globalism and takes away humanity's last hopes. The apocalypse that Frédéric Beigbeder recreates in the novel "Windows on the World" provides redemption, but it does not guarantee salvation. His "Savior" reminds mankind only of death and it does not promise eternal life to anyone.

Key words: Frédéric Beigbeder, «Windows on the World», the biblical code, Tower of Babel, Apocalypse, and eschatology.

УДК 821.111–1:784:305](73) "19/20"

DOI 10.31654/2520-6966–2022–20F-106–76–87

Ю. Р. Матасова

кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри зарубіжної літератури
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-4824-9513,
e-mail: ju.matasova@gmail.com

«But Fire thought she'd really rather be Water instead»: Торі Еймос та її практика природного оповідання

У студії в контексті нерозривної органічної співдієвості / співдіяльності рівнів музично-лірично-перформативної мови Торі Еймос пильно розглядається специфіка оповідної практики американської авторки-виконавиці кінця ХХ – початку ХХІ століття, і зокрема її лірична складова. Цю практику пропонувано розвідка інтерпретує як концептуально (та поетикально) природну й таку, що містить в якості дієвого (політичного) інструменту природну інтроекцію. Остання у доробку Еймос, як виявляє аналітика лірики, розгортається у площині від спонтанно-інтуїтивного до виважено-рішучого жесту, а також від самоспоглядання до шанобливого (с)прийняття світу. Подібне неієрархічне коливання підважує глибоко вкорінене у західній традиції уявлення про, в кращому разі, (спі)існування суб'єкта та так званого навколишнього середовища, й актуалізує натомість роботу із природним за межами бінарних позначень на кшталт «внутрішнє-зовнішнє». Субверсивність такої роботи гарантована, як намагається продемонструвати ця розвідка, її специфічними інструментальними та топологічними характеристиками. Зокрема, поетикально забезпечена екологічна праця (йдеться про критичну важливість практики дослухання та вибудовування стосунків), яка всуціль означає творчий факт музикантки, водночас наснажує її звернення до природного як до топосу, у висліді чого Еймос розкриває емансипаторний потенціал природної інтроекції. Остання, будучи розглянута у студії з посиланням на міркування Елізабет Грос щодо найпотаємнішої та найтіснішої інтеракції матеріальності та ідеальності, втілює природну логіку триваючого й продовжуваного становлення, що емансипує. Практика ж оповідання, у варіанті розповідачки / співачки історій Торі Еймос, утверджується в її якості природної практики продовження / відтворення життя.

Ключові слова: американська поезія, американська популярна музика, авторки-виконавиці, фемінізм, природне, Торі Еймос

*one story's end seeds another to begin
Tori Amos*

Доробок американської авторки-виконавиці Торі Еймос завжди був сповнений природності – навіть тоді, коли її лірична героїня-

нараторка, як видається, була зосереджена виключно на собі: таке формулювання, за відсутності більш адекватного, заприявнює глибоко вкорінене, конвенційне для західної традиції уявлення про, в кращому разі, співіснування (центруючого, ієрархізуючого) суб'єкта та так званого навколишнього середовища. Оповідна практика Еймос демонструє ефективне (як свідоме, так і неусвідомлюване з боку авторки-виконавиці) підваження такого уявлення на користь постійної не-ієрархічної співдієвості / співдіяльності за межами бінарних позначень на кшталт «внутрішнє-зовнішнє». Ця студія має на меті виявити та сутнісно означити інструментальні й топологічні характеристики подібної суверсивності.

Слід нагадати, що Торі Еймос обіймає важливу позицію у англо-американській традиції *singer-songwriter* кінця XX – початку XXI століття, а саме ту, що її у популярному вжитку позначають іконічною. Відтак, щойно академія почала потроху легітимізувати студії популярної музики, творчість Еймос очікувано виступила в ролі привабливого об'єкта дослідницької уваги. Розвідки доробку американської авторки-виконавиці є методологічно розмаїтими (від гендерних студій до критичної теорії), але сфокусованими дисциплінарно. Їхні автори – це насамперед некласичні музикознавці, дослідники виконавських мистецтв, популярної музики та культури; у першу чергу вони ґрунтовно вивчають музичний та перформативний рівні креативної роботи Еймос, а саме тілесність, вокальні стратегії й тактики, практики опірності [Reynolds&Press, 1995; Whiteley, 2000, 2003, 2009; Mayhew, 2001; Burns&Lafrance, 2002; Burns&Woods, 2004; Gordon, 2004; Burns, 2008, 2010, 2016; Rodriguez, 2009; Finding, 2010, 2011; Lacasse, 2010; Lankford, 2010; Berköz, 2012; Greitzer, 2013; Salvato, 2013; Boak, 2015, 2016; Kehler, 2015; McDonald, 2016; Wind, 2019; Roberts, 2020]. Найчастіше, до сьогодні, аналітика творчих методів Еймос провадиться одночасно із вивченням творчості її колег – інших авторок-виконавиць: інколи це звужує можливості глибшого опрацювання їхніх соціально та естетично значущих здобутків. Дослідження лірики та специфіки наративності у Еймос трапляється у наявних розвідках доволі нечасто, та, з огляду на своєрідність її творчої практики, у якій такого важливого значення набувають і слова до пісень, і власне оповідність, міждисциплінарний підхід, що поєднував би літературознавчу та культурологічну методології, постає не лише продуктивним, але й необхідним; до того ж, традиційне для Еймос розхитування панівних наративів заохочує дослідницьку інтенцію, яка би ставила під сумнів вельми жорсткі дисциплінарні межі. Ця розвідка задумана у подібному річищі. Її інновативність

також полягає у запрошенні до дискусії щодо праксису та топосу природного у творчості Торі Еймос.

Згадана іконічність постаті Еймос не в останню чергу убезпечена характером її творчої практики. Мова авторки-виконавиці – це музика, лірика / слова до пісень, а також перформативні стратегії й тактики, що знаходяться у повсякчасній взаємодії. Відтак, це мова неминучої співдієвості / співдіяльності. Ця неминучість стає однією з найважливіших обставин творчого факту музикантки, актуалізуючись у поетикально-політичний якість: так чи інакше вона втілює критичну важливість практики дослухання та вибудовування стосунків (такий собі, послуговуючись популярним термінологічним апаратом, екологічний підхід). У музиці, знаково зазначає Еймос, життєво важливим є «мистецтво невимушеного переходу від зміни до зміни» [10, р. 253], або, іншими словами, від акорду до акорду: тут слід враховувати гру слів – англійським словом «change» синонімічність позначається акорд. Над цією парадоксальною синонімічністю (що відсилає до концепту становлення з вокабуляру Дельоза й Гваттарі) застановляється Еймос, наголошуючи на засадничій / органічній ролі зміни у музиці [10, розд. 32]. Позначаючи себе також як *singtor* [15, р. 253–254], Еймос виявляє ще одну синонімічність, органічно притаманну її мові. Йдеться про нерозривну пов'язаність *singtor-actor* (яку зауважує сама авторка-виконавиця [15, р. 286]), та також і про зв'язок *singtor-scriptor* (самоочевидний для ознайомлених із діалогом Барта й Фуко); зрештою, творчий результат Еймос демонструє у дії зв'язок *singtor-scriptor-actor*. Критичне осмислення власного творчого процесу, міри свого (спів)авторства є звичною для музикантки справою – приміром, вона позначає себе (як і інших авторок-виконавиць та авторів-виконавців) «звуковою мисливицею» [10, р. 92], симптоматично запозичуючи дефініцію з природного словника. Еймос відмовляється сприймати й подавати творче у термінах неконтрольованої (нематеріальної) натхненності, що редукує авторську дїєвість, а також відмовляється й нарцисично перебирати на себе повноту відповідальності за авторство – у кращому разі, вона залежна від «здобичі» ніяк не менше, аніж «здобич» від неї (аби матеріалізувати пісню, вона має пильнувати й дослухатися, а пісня – аби бути втіленою – прагне бути почутою).

Окреслюючи віхи на шляху становлення, Еймос пригадує неймовірний зв'язок із природою, який мав її дідусь: «Він, здавалося, насолоджувався своїми стосунками із нею» [15, р. 23]. Нащадок Черокі, старий заохочував майбутню авторку-виконавицю до розвитку природної схильності до сторітелінгу («[...] зупинись і дозволь пісенним

історіям говорити до тебе» [15, р. 23]); Еймос уподібнює його стосунки із природою до своїх стосунків із музичними оповідями – тобто, піснями [15, р. 23]. Послуговуючись прикладом дідуся (чия вписаність у природне дуже різнилася від донедавна панівного західного потрактування природи як «набору замісних і взаємозамінних одиниць, що відповідають» на потреби людини [2, с. 266]), вона засвоює – у музичній царині – (політичну) важливість практики пильного дослухання. Це дає їй змогу максимально скористатися своїм інструментарієм і реалізувати у своїй діяльності розповідачки / співачки історій праксис природного оповідання: у ньому неієрархічно поєднано органічну співдію рівнів музично-лірично-перформативної мови авторки-виконавиці, звернення до природного як до топосу, а також і спонтанний, і виважено-рішучий мистецький жест, котрий наполегливо утверджує оповідання в його якості природної практики.

Досліджуючи те, що вона називає «реальністю некорпорального» [16, р. 12] та обстоюючи найпотаємніший і найтісніший зв'язок «порядків матеріальності та ідеальності» [16, р. 5], Елізабет Ґрос концептуально стає у пригоді задля вивчення специфіки природного оповідання, до якого вдається Торі Еймос. Принциповим для Ґрос є міркування про посутню пов'язаність між собою ідеальності та матеріальності: «Ідеальність конструює, скеровує та видобуває зміст з матеріальності; матеріальність містить ідеальність і ніколи не є вільною від некорпоральних форм, що організують та орієнтують її як матеріальну» [16, р. 12]. І процес, і результати Еймос утілюють означені тези. Характер творчого інструментарію авторки-виконавиці (як і її загальна настановленість) безнастанно скеровує Еймос до сприйняття, вивчення, інтерпретації, трансляції (само)світу як такого, що обумовлений «матеріальними-ідеальними стосунками» [16, р. 250].

Позаяк, на щастя, «інструменти не зраджують нас» [10, р. 244], практика природного оповідання Еймос, яка вміщує й самоспоглядання, й щире увагу до світу аж до шанобливого його (с)прийняття, сутнісно виявляє свій емансипаторний потенціал. Зрештою, про що, як не про здобуту персональну, а у висліді й творчу свободу (з огляду на очікувані в індустрії популярної культури маркетингові обмеження) свідчить більше як восьмивхвилинний трек-мантра «Dātura» з платівки «To Venus and Back» (1999)? Більша його частина – вимовляння-замовляння назв рослин із саду авторки-виконавиці, серед яких і датура, вона ж дурман-трава, яку, попри токсичність, так шанують садівники й садівниці. Зрозуміло, у пісні датура має символічне значення: галюциногенна, смертельно небезпечна і водночас цілюща – в залежності від пропорцій, способу приготування,

застосування тощо, ця рослина з її непересічними властивостями вимагає завбачливого ставлення. Якщо її зауважити – вона може порятувати, якщо зневажити – може згубити. В емансипаторному проєкті Еймос, у котрому природне присутнє питомо, робота із ним ведеться саме з таких увічливих позицій. Одним з магістральних результатів такого підходу стає наступне важливе усвідомлення: зовсім не обов'язково Сад має бути трагічним спогадом про досвід до вигнання, Садам можна (й треба) насолоджуватися, а разом і наснажувати його. Життєво необхідно суворо пильнувати Сад, а особливо ж охочих до відвідин без запрошення – тому усіх, хто загрожує взаємонасолоді, лірична героїня-нараторка треку «Datura» наполегливо просить на вихід: «Get out of my garden» [14]. Зрозуміло, що термінологія треку суголосна з християнським міфом, і також зрозуміло, що висновуване з міркування, яке розгортається у треку, актуалізується далеко поза межами християнської приписовості. Узагалі, повсякчасне й різнопорядкове звернення Еймос до природного є очікуваним, враховуючи включеність автор-ки-виконавиці у безнастанне дослідження американського міфу (а разом і пов'язаність із американською поетичною традицією, наприклад, із практиками Емілі Дікінсон та транс-ценденталістів) та її ширшу міфопоетичну, а також і феміністичну диспозицію.

Топологічно природне у творчості Еймос працює постійно, із самого початку – варто лиш поглянути на назви її платівок. «Little earthquakes» (1992) відсилає до природних катаклізмів як до метафори особистісних тектонічних зсувів, «Under the pink» (1994) – до тілесності внутрішнього світу (який у західній традиції переважно мислився як піднесено-духовний), «Boys for Pele» (1996) – до міфології Пеле, гавайської богині вулканів та вогню. Альбом «To Venus and back» (1999), будучи дослідженням «жіночого», одночасно постає словником фізичних термінів та докладним описом галактичної подорожі. «Scarlet's walk» (2002) є концепт-альбомом або ж звуковим романом (за відомим визначенням авторки), у якому лірична героїня-нараторка Скарлет переповідає Америку (й себе як американку) через прерію, пустелю, гори, ліси, річки, океани Америки. «The Beekeeper» (2005) – платівка, зовнішньо й внутрішньо побудована в узгодженні з бджолоиною економікою, міфопоетично насичена образністю Великої Матері (Бджоли / Бджільниці) та особистим досвідом материнства мисткині. Унікальна навіть для такої нетипової поп-музикантки, як Еймос, платівка «Night of hunters» (2011) являє собою сучасний пісенний цикл, інспірований класичними творами західної традиції. Наративно його організовано як рятівну

внутрішню подорож жінки за драматичних умов згасаючих стосунків; уявні мандри розпочинаються на берегах ірландської річки Бандон (її назва суголосна із ірл. «богиня») і завдяки містичним істотам-провідникам перетворюються на трансатлантичну подорож у часі, головною метою якої стає підваження традиційної ієрархічності стосунків мисливця й здобичі (адже саме через цей тип відносин подано історію стосунків, що завершуються) та віднаходження тожсамості. Платівка «Native invader» (2017), яка величезною мірою є висповіданням та терапією у висліді перемоги Дональда Трампа на президентських виборах 2016 року, обертається у розмаїтих вимірах природного, у яких лірична героїня-нараторка шукає способів дати раду захопленню / зґвалтуванню Америки. Платівка «Ocean to ocean» (2021) – свідчення якнайповнішого покладання на природне, здебільшого у якості останньої надії: альбом народжується під час та в результаті пандемії, а також містить осмислення трагічних втрат, як-от усвідомлення та прийняття матиної смерті музиканткою.

Поза назвами альбомів, власне у піснях Еймос демонструє невпинну природну роботу. Їй випадає вмістити історію дівочого дорослішання – під проводом люблячого провідника, в пісню «Winter», один з найвідоміших своїх треків; у ньому ця історія оповіdana у кристальних зимових декораціях, що майже нагадують Андерсенівські, приростаючи сутнісно: «[...] I only can see myself SKATING around the truth who I am but I know dad the ice is getting thin» [7]. Вдається Еймос і робота з розхитування традиційного християнського міфу, котрий, як відомо з її біографії доньки методистського священника, був для неї ключовим (тригером). Зокрема, у треці «Father Lucifer» лірична героїня-нараторка, ведучи із занепалим янголом бесіду в інтимно-іронічному тоні, одомашнює «Батька Люцифера», мимоволі повідомляючи широкому загалові його погодні преференції: «You always did prefer the drizzle to the rain» [5]. Особиста трагедія – викидень – стає ключовим топосом платівки 1998 року «From the choirgirl hotel». Переживаючи й переосмислюючи персональний тягар горя, Еймос вкладає у вуста своєї ліричної героїні-нараторки констатацію вимушеної повсякденної героїчності жіноцтва. Зокрема, у пісні «Spark» ця жахаюче узвичаєна героїчність є такою, що ординарно робить жінок надприродними істотами – «балеринами із плавцями», для яких нормою є бюрократичне визначення «понаднормово»: «[...] how many fates turn around in the overtime / ballerinas that have fins that you'll never find» [6]. Трек заприявнює доволі часте для Еймос посилання на архетипіку Русалоньки, яка отримує розвиток у пісні «Mermaid» (вона міститься на

бонус-сингли, що супроводжує названий альбом). Тут з'являється дивовижний – або ж надприродний – партнер: він (цілком несподівано) не вдається до маніпуляцій, домінування, знецінення, насильства: «He's a merman / He doesn't need your voice / He's a merman to the knee / [...] And doesn't need something you are not willing to give» [8]. Утім, значно частіше в якості партнера трапляються інші варіанти, подібні до героя треку «Starling» – тут пташина символіка стає визначальною: «Starling when he screams he screams in black and white / just like the magpie / shattered night then I woke / not to a lonely lark but to a raven's cry / If a feather lined with his words becomes a blade / then what, what will it take to make it through another day» [3]. Рутинна героїчність, накинена жіноцтву й вимушено практикована ним, зокрема у вигляді безнастанної й непомітної / непоміченої репродуктивної праці, незрідка призводить до межових наслідків. Пісня «Carbon», назва якої напругу відсилає до головного елементу життя, як ми його знаємо (адже сполуки вуглецю лежать в основі усіх живих організмів), заперявнює суїцидальний стан ліричної героїні: «[...] carbon made / only wants to be unmade» [12]. Набута крихітність героїні контрастує із її природними властивостями – зокрема, надміцністю, і подається авторкою як загально загрозовий стан, що потребує найпильнішої уваги; авторка закликає: «[...] just Keep Your Eyes On Her / [...] keep your eyes on her horizon» [12]. Тут вибудовується сутнісна звукова гра: у ній останнє слово «horizon», походючи з природного словника, перегукується / зливається із передуючою закличною фразою і вимовляється як «her eyes on». Актуалізуючи ще один рівень символічної змістовості, авторка працює зі значенням карбонадо як чорного алмазу – не дорогоцінного (з точки зору західних культурних уявлень), але необхідного у цілій низці (природних) операцій; приблизно так само, як узвичаєно не цінною, але життєво необхідною є жіноча участь у творенні та відтворенні соціально-економічної тканини. Якщо лірична героїня «Carbon» ладна зреалізувати свою дієвість, наважуючись на самогубство, то історія, викладена у треці «Seaside», є майже ідилічно оповіданою історією насильницьки знищеної – спиненої – невинності, що мала постати у юності: «Heard from the TV / of the latest bombing / the girls were dancing / she was coming of age / Shells fired out / flowers mowed down / innocence targeted / whose god is this? / [...] There at the seaside / fifth of December / we chased the tide / as her treasures were gathered / I had to laugh / as she gave sand a bath / jangle jangle jingle jangle / jangle and circle again» [11]. Поруч із цим треком на бонус-платівці «Scarlet's hidden treasures», що доповнює концепт-альбом «Scarlet's walk», з'являється пісня «Indian

summer». У своїй гіркій іділічності й зверненості до молодих жінок вона подібна до попередньо аналізованої. Великою мірою будучи реакцією на жорстку політику адміністрації Джорджа Буша-молодшого, запроваджену після терактів 11 вересня, трек демонструє намагання якщо не віднайти, то хоча би постулювати так само жорстку необхідність альтернативного курсу: «Indian summer / Fresh mown grass / Can you Mr Bush / light the sage / Can you, anyone that's listening / find a way / It is clear, it is clear / that we need another way / another way to pray» [11]. Альтернативний шлях, або ж «інакший спосіб молитися», знаходиться буквально у руках молодих жінок, у їхніх тілах, у зв'язку з природним та у вписаності цієї тілесності у природне: «Girls take your hands like you pray / over the ground / then back on your body / Girls take your hands like you pray / through the blades of grass / gently, gently, gently / There is another way / yes, another way / another way to pray» [11]. Натомість «звичний» – патріархатно внормований – спосіб, будучи завченим відтворенням насильства, родить усе потворніші його форми. У треці «Father's son» з концепт-альбому «American doll posse» авторка робить цей природний зв'язок – якщо мати на увазі циклічність садіння-збирання-садіння – очевидним: куплет «So the desert blooms / strawberry cactus / Can you blame nature / if she's had enough of us» змінюється приспівом «So it ends so it begins / I'm my father's son / Plant another seed of hate / in a trusting virgin gun» [4]. У пісні «Dark side of the sun» (з тієї ж платівки) авторка контекстуалізує заявлену тезу буденніше, і продуктивно зміщує узвичаєну гендерну перспективу. У той час як її лірична героїня-нараторка гірко розмірковує над глобальним, а саме – над майбутніми результатами подальшого споживацько-злочинного використання ресурсів планети, ліричний герой зосереджений на турботах безпосередніх: «[...] soon there'll be fast food on the moon / painted in neon with For Sale sign on / you say «I'm more afraid of what / tomorrow could bring to us» [4].

У 2017 році Еймос записує альбом «Native invader», який стає відповіддю на програв у президентських перегонах Демократичної партії. Його цілком можна назвати політичним, у популярному сенсі слова, а його магістральний пафос – позаособистісним. Видається вкрай важливим, що головним полем, на якому у платівці розгортається оповідна робота, є саме природне, у його найрізно-манітніших вимірах. У природне, до природного – по відповіді на питання щодо виживання, вичікування, й, можливо, перемагання – лірична героїня-нараторка запрошує своїх слухачів. Великою мірою альбом утілює або ж навіть підсумовує розгортання природного оповідання, котре

демонстрували й попередні тексти авторки-виконавиці. Аналітика обширу цих текстів у їхній роботі із природним виявляє, зрештою, наступне: поетика природного оповідання оснащує Еймос (політичним) інструментом природної інтроспекції. Узагалі, постійна саморефлексія видається цілком очікуваною, особливо у традиції *singer-songwriter*, та природна інтроспекція містить по сутню інакшу емансипаторну потенцію. Природна інтро-спекція уникає обмежень, що їх накладають бінарні опозиції, як-от «внутрішнє-зовнішнє»: самоспоглядання для авторки-виконавиці завжди водночас означає світоспоглядання, яке завжди водночас означає споглядання себе, споглядання (само)світу у становленні. Зважаючи на логіку природної інтроспекції, недивним видається те, що в одній зі своїх найулюбленіших пісень під назвою «Cooling» авторка, яка зазвичай підкреслює свою співвіднесеність зі стихією Вогню, озвучує: «[...] then I thought I'd make some plans / But Fire thought she'd really rather be Water instead» [13]. Вона, зрозуміло, іронізує як з уявлень про напередвизначеність, так і з власної самоміфологізації, зарівно як і з впевненості у власній раціональній спроможності. Водночас, вона також допускає усе вищеперераховане, відповідно застановляючись на «матеріальності-ідеальності» світу (про яку ефективно розмірковує Е. Ґрос). Слід відзначити при цьому, що однією з першорядних мотивацій самозаглиблення у Еймос стає (проблематичне, але доволі звичне у західній традиції) завдання / бажання «стати собою» – «*everybody else's girl maybe one day she'll be her own*» (слова з пісні «Girl», подаються у авторській редакції) [7]). Словник же платівки «Native invader», актуалізуючи подібне завдання / бажання, виявляє саме емансипаторний імпульс природної інтроспекції, зокрема, наполягає на неструктурній молекулярності (само)поставання, цілком у термінах Дельоза й Ґваттарі. Пісня «Bang», назва якої відсилає до теорії великого вибуху, а окремі її рядки – до тези астрофізика Карла Сагана про те, що ми створені із зоряного пилу, буквально має до діла із присутньою нерієрархічністю існування, обставиною, яка реформулює й спрямованість бажання: «[...] goals and dreams / all I wanna be / is the very best / Machine I can be / [...] all I wanna be / a Molecular Machine» [9]. Відтак, увиразнюється політична настановленість природної інтроспекції, у якій політичне працює насамперед у термінах Алена Бадью, у сенсі «думки-практики» [1, с. 15].

Творча методологія Еймос – у якій становлення є триваючим процесом й продовжуваним результатом природної інтроспекції – позначає як ненадійну (й трагікомічно зарозумілу) романтичну ідею містичного єднання з природою на шляху до, приміром, трансцен-

дентного. Авторці-виконавиці, яка є ефективною представницею царини популярного (а радше, Популярного), випадає творчо осмислити й втілити те, що зазвичай маркується як вимоги здорового глузду. Саме з популярного словника – зарівно як із пісенної традиції кантрі – походить рефрен одного з її найприродніших треків «Up the creek» – «Good Lord willing and the creek don't rise» (саме так, вочевидь, міг примовляти її дідусь). Означуючи умови, що з боку людини є необхідними до виповнення заради фізичного виживання («We may just survive / if the Militia of the Mind / Arm against those climate blind»), постулюючи безумовну готовність до боротьби («Desert Sister / I'll be breaking in / Desert Sister / To break you out»), та вказуючи на недолуго нехтувані людською культурою інструкції до (спів)життя («Knowledge sown in Gaia's bones / Knowledge sown in Gaia's bones») [9], авторка-виконавиця також не обманюється щодо неунікненності (й, тим більше, успішності) своєї дієвості. Адже, поза рішучістю, цілепокладанням та можливостями до дії, результат будь-якого людського заходу залежний від сил, що непідвладні людському контролю. Зрештою, примовка «Good Lord willing and the creek don't rise» констатує: «матеріальність-ідеальність» (само)світу обумовлює реалізацію людської інтенції-дії як мінімум наявністю божої милості та відсутністю катастрофічної кількості опадів.

На щастя, навіть якщо первісній інтенції дієвця не судилося зреалізуватися, вона усе-таки лишається уможливленою, допоки можлива оповідь. У пісні «Bang» віднаходимо слова, що стали епіграфом до цієї студії: «[...] one story's end / seeds another to begin» [9]. Послугуючись черговою природною метафорою, Торі Еймос означає практику оповідання як практику продовження / відтворення життя.

Література

1. Бадью А. Що таке політика? *Бадью А. Похвала політиці (Бесіди з Од Ланслен). Статті та виступи* / пер. з фр. А. Репа. Львів: Видавництво Анетти Антоненко. Київ: Ніка-Центр, 2019. С. 8–20.
2. Плавмуд В. Навколишнє середовище. *Антологія феміністичної філософії* / ред. Е. М. Джагер, А. М. Янг; пер. з англ. Б. Єгідис. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. С. 259-270.
3. Amos T. Abnormally attracted to sin. Universal Republic, 2009.
4. Amos T. American doll posse. Epic, 2007.
5. Amos T. Boys for Pele. Atlantic, EastWest, 1996.
6. Amos T. From the choirgirl hotel. Atlantic, EastWest, 1998.
7. Amos T. Little earthquakes. Atlantic, EastWest, 1992.
8. Amos T. Merman. Atlantic, 1998.
9. Amos T. Native invader. Decca, 2017.

10. Amos T. *Resistance: A songwriter's story of hope, change, and courage*. London: Hodder, 2021. 272 p
11. Amos T. *Scarlet's hidden treasures*. Epic, 2002.
12. Amos T. *Scarlet's walk*. Epic, 2002.
13. Amos T. *Spark (Limited edition) (UK)*. EastWest, 1998.
14. Amos T. *To Venus and back*. Atlantic, EastWest, 1999.
15. Amos T., Powers A. *Tori Amos: Piece by piece*. London: Plexus, 2005. 354 p.
16. Grosz E. *The incorporeal: Ontology, ethics, and the limits of materialism*. New York: Columbia University Press, 2017. 322 p.

References

1. Badiou, A. (2019). *Shcho take polityka? [Qu'est-ce que la politique?] Pokhvala politytsi (Besidy z Aude Lancelin). Statti, vystupy*. [Alain Badiou avec Aude Lancelin. Éloge de la politique]. A. Ryepa (Trad.). Lviv: Vydavnytstvo Anetty Antonenko; Kyiv: Nika-Tsentr. P. 8–20 [in Ukrainian].
2. Plumwood, V. (2006). *Navkolyshnie seredovyshche*. [Environment]. A. M. Jaggat, I. M. Young (Eds.). *Antolohiya feministychnoyi filosofiyi [A companion to feminist philosophy]*. Kyiv: Vydavnytstvo Solomiyi Pavlychko «Osnovy». P. 259-270 [in Ukrainian].
3. Amos, T. (2009). *Abnormally attracted to sin*. Universal Republic.
4. Amos, T. (2007). *American doll posse*. Epic.
5. Amos, T. (1996). *Boys for Pele*. Atlantic, EastWest.
6. Amos, T. (1998). *From the choirgirl hotel*. Atlantic, EastWest.
7. Amos, T. (1992). *Little earthquakes*. Atlantic, EastWest.
8. Amos, T. (1998). *Merman*. Atlantic.
9. Amos, T. (2017). *Native invader*. Decca.
10. Amos, T. (2021). *Resistance: A songwriter's story of hope, change, and courage*. London: Hodder.
11. Amos, T. (2002). *Scarlet's hidden treasures*. Epic.
12. Amos, T. (2002). *Scarlet's walk*. Epic.
13. Amos, T. (1998). *Spark (Limited edition) (UK)*. EastWest.
14. Amos, T. (1999). *To Venus and back*. Atlantic, EastWest.
15. Amos, T., Powers, A. (2005). *Tori Amos: Piece by piece*. London: Plexus.
16. Grosz, E. (2017). *The incorporeal: Ontology, ethics, and the limits of materialism*. New York: Columbia University Press.

Iu. R. Matasova

PhD, Associate Professor, Department of Foreign Literature,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

«But Fire thought she'd really rather be Water instead»: Tori Amos and her natural narration

This study closely examines Tori Amos's practice of narration, and especially her lyrics, in the context of the integral organic co-agency / co-operation of the layers of American singer-songwriter's musical-lyrical-performative language. The interpretation that this practice

receives in the current research is that it is conceptually (and poetically) natural and containing the efficient (political) tool of natural introspection. As the analysis of Amos's lyrics demonstrates the natural introspection in her oeuvre expands throughout spontaneously intuitive to considerably determinate gesture, as well as from self-observation to (com)prehension of the world. Such a non-hierarchical oscillation debases the deeply rooted understanding (at least what concerns the western tradition) of a (co)existence (at best) of a subject and a so-called environment; it actualizes, alternatively, the natural work (or, the work with the natural) outside the binary limitations, such as «internal-external». The subversive character of this work is guaranteed, as this study aims to show, through its instrumental and topological features. A poetically informed ecological labor (namely, the critically important practice of attending and of relationship-building) that is fully definitive of the singer-songwriter's creative fact directs her to simultaneously address the natural topologically – as a result, Amos unpacks the natural introspection's emancipatory potential. Following Elizabeth Grosz's line of thinking on the entwining interaction of materiality and ideality the study offers a reading of the natural introspection as embodying the natural logic of becoming that continuously emancipates. The praxis of narration – as it is present in Tori Amos, a teller / singer of stories – appears as one on the plane of continuation and recreation of life.

Key words: American poetry, American popular music, women singer-songwriters, the natural, Tori Amos.

МОВОЗНАВСТВО

УДК 81:1

DOI 10.31654/2520-6966–2022–20F-106–88–102

А. С. Зеленько

доктор філологічних наук, професор
Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя

О. А. Зеленько

кандидат медичних наук, доцент кафедри загальної психології
КНУ імені Тараса Шевченка

Роль і місце психолого-лінгвістичної парадигматизації у витлумаченні процесу самоусвідомлення сучасника

Розвідка присвячена визначенню ролі когнітивної парадигми психології з лінгвістикою. Наголошується, що започатковувалось питання зверненням до когнітивної лінгвістики. Відповідно наголосимо, що розв'язуване питання – це складова проблеми монографії, присвяченій реформуванню вищої школи суверенної України. Вона як частка проблеми вирішується на основі авторської методології соціальної педології. Після аналізу об'єкта дослідження свідомості прослідковується динаміка функціонуючого елітника як предмета дослідження. Останнє спрямовує дослідника на розгляд процесу самопізнання. Автор відштовхується від визначених ним принципів та аспектів дослідження, зокрема принципу парадигмальності та міжпредметності. Основоположним береться категорія свідомості. У ній називаються фізіологічна, емотивна та соціальна складові. Наголошується, що за основу беруться відповідно закономірності взаємодії самоусвідомлюючого цивілізаційного елітника з самоорганізуючою ноосферою-системою. Автор звертає увагу, що саме на когнітивній парадигмі синтезом психології з лінгвістикою розкривається питання про роль і місце у процесі самоусвідомлення когнітивного підходу до витлумачення пояснення процесу формування названого процесу стосовно соціального компонента свідомості. Відзначається, що цьому сприяє синтез саме психології з лінгвістикою. Зрозумілою має бути бінарність автора розвідки.

Ключові слова: аспект, когнітивний, парадигма, свідомість.

Постановка проблеми. Наголошується, що якщо мовна модель світу дає можливість відтворити самопізнання цивілізаційного елітника у його взаємодії з самоорганізуючою ноосферою, то когнітивна лінгвістика з психологією, вказуючи на актуалізовану проблему, вмикає процес. Це вкрай необхідно в умовах посталої світової цивілізаційної кризи, супроводжуваної кризою науки.

Джерельна база. Розвідка написана на основі тексту монографії, а та у свою чергу на аналізі праць вітчизняних психологів та ряду книг європейських авторів.

Зв'язок з іншими проблемами. Йдеться про реформування вищої школи суверенної України, зокрема про підготовку резерву елітників, які, самоусвідомлюючись у взаємодії з ноосферою як самоорганізуючою, квантово виділеною системою, мають почати пошук ідентичного співжиття з нею як цілісною системою заради збереження цивілізації.

Розв'язок проблеми. Поставлене автором питання остаточно не розв'язується, бо про самопізнання не лише претендентів на елітника не лише у демократизуючій суверенній Україні, але й у ліберальних демократів Європи можна хіба що вести мову у перспективі.

Проблема започатковується поглибленим зверненням до когнітивно-гносеологічного синтезу психології з лінгвістикою [2]. Вона оперта на аналіз функціонування тріадної структурно свідомості цивілізаційного елітника. Конгломератне поєднання психології з лінгвістикою автором реалізується в аспекті когнітивної парадигми [4], під кутом зору методології соціальної педології. Забігаючи наперед, наголошуємо на своєму сприйнятті помалу утвердженого нового методу соціальної науки.

На сьогодні про когнітивістів-лінгвістів інформація досить широка. Констатуємо, що у світовій науці започатковане відкриття європейської й північноамериканської лінгвістики раніше посталими представниками структуралізму (посталого за активної участі російських емігрантів), фактично продовжується, хоч у маргінально підсумованій радянським періодом гуманітарній сфері наукової цивілізаційної повноцінної регенерації не відбулося до останнього часу. На жаль, про когнітивістів-лінгвістів інформація досить широка. Започатковане відкриття європейської й північноамериканської лінгвістики раніше посталими представниками структуралізму й за активної участі російських емігрантів фактично продовжується, хоч у маргінально підсумованій радянським періодом гуманітарній сфері наукової цивілізаційної повноцінної регенерації не відбулося до останнього часу. На жаль, за зовнішніми формальними атрибутами сучасні чиновники від науки так і не усвідомили потреби повноцінної міжнародної наукової інтеграції регенерувати науковий вітчизняний спадок. Те б мотивувало зміну сучасної методологічної ситуації й пояснювало наукову лакуну у психології, бо регенерувалася б парадигмальність пізнання.

Отже, поставлена проблема, як свідчить підсумковий аналіз, логічно спрямовує на когнітивістику. Лише обмеженому галузевому фахівцю, зокрема мовознавцю, може здатися незрозумілим перенесення уваги науковців гуманітарних галузей з компаративізму, індоєвропеїстики, славістики на глибинну функційну конітивістику, посталу над структуралізмом. Колишні європейські мовознавчі з'їзди логічно поступилися психолого-лінгвістичним світовим форумам, які дійшли й до Російської Федерації. Сучаснику-науковцю цілком зрозуміла парадигмальна з'ява започаткованим лінгво-психологічним комплексом когнітивної парадигми гуманітарних галузей науки. Активізуюча цивілізаційна лакуна на сучасному етапі принципом саморегулювання актуалізувала б потенції його вирішення. Поки що ж нинішній стан сучасної психології бачиться автору певною мірою беззв'язним викладом відомостей про психологічні категорії, зокрема нечітко визначені одиниці (фізіологічне відчуття, емотивне почуття, емоції та функції, процеси функціонування і т.д. з питань загальної психології, конкретизуючих їх властивостей, ознак, питань часткової та загальної психології. Природно, що теорія академічної граматики мимохить обходить формування мови як засобу і не дає уявлення про механізм самопізнання, як не розкриває процес самопізнання когнітивної лінгвістики з психологією, й не реалізує поставлене питання залученням апарату загальної психології. Весь комплекс проблематики психології автору хотілось би аналізувати в аспекті розв'язку науково-психологічно когнітивною парадигмою загального мовознавства під кутом зору біхевіоризму, що абсолютизується в умовах прагматизуючої класової цивілізації.

Автор методологією соціальної педології, з одного боку, утверджує змістове когнітивно-цивілізаційне розрізнення категоріальних означень когнітивної цивілізаційної, асоційованої з сучасною психологією, зокрема ноосферу та елітника – з другого, а не особистості. Проміжним між цивілізаційним соціальним та суто психологічним та педагогічним аспектами кваліфікується соціальний. Підставою для цього автор вважає наголошення українським психологом Ю. М. Швалбом [10] на тім, що соціологія особистості підсумовується соціологізацією загального, визначуваного цим ученим досліджуваному ученим в усьому середовищі. Нині стає ясно, що сподіваний початок демократизованого трансформування науки й освіти, посталих на основі колишніх республік, заявлений конгресом «Наука та освіта напередодні XXI століття» фактично не відбувся системно, хоч на початку нового століття у Санкт-Петербурзі та Москві були проведені справді міжнародні конгреси когнітивістів. Значною мірою вони

завдячували зусиллям науковців-гуманітаріїв прямо чи опосередковано дисидентів. На жаль, на вже названих наукових форумах науковців України було важко зустріти. Про когнітивістів-психологів дізнаємось з повідомлень А.Д.Кошелева (Кошелев 2008).

Нинішня диспропорція розвитку точних та гуманітарних галузей наук як на тлі панування релігійного конкретно-образного самоусвідомлення ними притягненням стадцятирічного циклу обміну клітин людини не дає підстави, щоб цивілізація землян поки що на підсвідомості, найперше, релігійна з відсунутою мистецькою й соціальною виробничою людською катастрофою – наслідок «лінощів» середнього земного індивіда. Редуги релігійного надзвичайно міцні, навіть зважаючи на неполітичну нібито втрату всесилля на етапі пандемії релігій. Нагадаймо вкотре про похідність категорії релігійної свідомості від етнічної свідомості. Точніше б мало йтися про етнічну й релігійну підсвідомість. І це наголошення – сфера аналізу самоусвідомлення цивілізаційного елітника під кутом зору соціальної педології. Вона – конкретизація дослідником когнітивної парадигми. Отже, нинішнє наукове відставання, узаконене відсталою методологією, успадковано. З минулого тоталітарного, стало причиною цивілізаційного відставання не лише тоталітарної РФ, але й демократичних країн, в яких демократична система набула значного лібералізму.

На жаль, справді, нинішня ліберально-демократична Європейської співдружності та Північної Америки сприймає утверджену у науці світу когнітивну парадигму як новий науковий метод, власне переосмислення розвитку науки, синтезом точних та гуманітарних галузей у вигляді соціальної казки, підсумовуючи синергетику, когнітивну психологію й лінгвістику. Автор це робить методологією соціальної педології, ставлячи у центрі уваги аналіз змістової структури тріадної свідомості.

Розвиткові гуманітарних галузей на теренах країн колишнього СРСР завдали великої шкоди не лише релігійні канони дожовтневого періоду, скільки ідеологічні принципи – закони діалектичного матеріалізму, викладені у короткому курсі Комуністичної партії постановою партії й уряду, утверджені офіційною державною ідеологією, яка в Україні є боротьбою з ідеалізмом, у буржуазній науці, заборона педології у 1933 році, остаточно відірвала гуманітаріїв від світової науки. Науковцям колишнього радянського етапу актуальним постало поновлення розірваних наукових традицій у вітчизняній класиці. Це особливо значиме для українських колег, де боротьба з занепадницькою наукою синтезувалася з нищівним використанням буржуазного націоналізму. На жаль, національне відродження своїми негативами

завдячує значною мірою радянському запереченню національного відродження. Наголосимо, що у зв'язку з цивілізаційною кризою, супроводжуваною гіпертрофованим розвитком наук, на передньому плані постає утверджувана у гуманітарній сфері свідомісна когнітивна лінгвістика та психологія, а в соціально-виробничій не цивілізаційній буттєвості поведінковий біхейвіоризм. Їх співвідношення у тоталітарних, демократичних й суверенній Україні витлумачується автором на основі методології соціальної педології.

Отже, на етапі когнітивної парадигми писемна 9й побіжно усна) мова завдяки здатності передавати довготривалу пам'ять нагромаджує (змістом і механізмом-граматикою) академічної граматики стало можливим оживити зміст і граматику когнітивної моделі змісту самоусвідомлення елітника ((цивілізаційного) що у його взаємодії з емпірично функціуючою, квантово у часі і просторі самоорганізуючою матерією (цивілізаційною ноосферою). Це нібито логічно заперечуваний водорозділ, що аналізом писемної мови самоліквідується розрив зв'язку минулого і сучасного. Оживляє психологічного (ідеально) відчуттєво реконструйований конструктивізм. Отже, зважаючи на виділення когнітивно-лінгвістичного й психолого-гносеологічного аспектів під кутом зору методології соціальної педології стає умотивованим виділення у підсумку цивілізаційного аспекту, який орієнтує на аналіз ноосфери й цивілізаційного елітника.

Когнітивній лінгвістиці передувала логічна та формальна граматики. У формальній на відміну від логічної зростає кількість логічно (понятійно) виділених елементів, бо судження логіки не співпадає зі структурою речення (тим більше у його широкому витлумаченні). Первинна ж логіко-лінгвістична природа судження, як і логічна структуралізація речення на основі пізніше посталих прагматичного, парадигматичного й синтагматично зв'язків у структурі речення не викликає сумніву. Первинна прагматика підказує шлях постановки мови як засобі пізнання самоусвідомлення свідомісного носія. Діалектика початку пізнання в аспекті прагматизму виділенням логічних суб'єкта та предиката – процес взаємозворотний, бо визначаються компоненти у взаємозв'язку за зразком безособово-предикатного словосполучення. Подальше розчленування – наслідок розгортання категорії модальності.

Суб'єкт та предикат формуються у взаємооберненій смисловій єдності, визначаючи один одного смисловим розчленуванням, синтезованого неозначено-особового комплексу типу дощ іде / дощить. Мова заходить про первинну прагматику. Парадигматика й синтагматика – продовження синтагматики. Еволюційна дихотомія

самопізнання не заперечується відносною паралельністю ідеального та предметно-матеріального. Мова як засіб самоусвідомлення слугує складовою засобу вираження самоусвідомлення формованого еволюційно-цивілізаційного носія діалектично формованого у кінці-кінців антропологізованого носія, підсумованого елітниками класової й надкласової цивілізації.

Вербально сформований кістяк конструкта визначив глибинний корінь трансформованого когнітивного дерева, що конструкціонізмом сформовані названими первинними методиками, підсумовуючись значеннями можливості й необхідності, штовхає спершу кінцевого елітника до реалізації змісту категоризованої цивілізаційної моделі світу в умовах цивілізаційної кризи носіїв ноосфери, супроводжуваної кризою науки нині помалу супроводом нового методу соціальної науки. Якщо академічна формальна граматики (на всіх структурних рівнях формує мовною картиною світу зміст психологічної категорії самоусвідомлення взаємодією з емпірично функціонуючою квантово членованою, самоорганізуючою системою – ноосферою самоусвідомлюючого, цивілізаційного елітника мовну картину (модель) світу категоризовано, то аналіз механізму функціонування й породження когнітивної моделі на основі конкретно-образної концептуально аналізом формованого конструктивізму як процесу введення його в дію, починаючи від прагматичних методик прототипів та концептуальної метафори і кінчаючи трансформуванням прагматизму парадигматизмом та синтагматикою як початковим актом модальності, що здійснює вмикання у взаємодію з усією його моделлю. Наголошуючи на значимості визначення когнітивної парадигми у лінгвістиці, автор додає, що когнітивізм у мовознавстві реалізується синтезом з психологією. Реалізується це міжпредметно оперуванням гносеологічного аспекту. В авторському дослідженні це відповідно здійснюється на основі принципу парадигмальності реалізацією методології соціальної педології. Методично все те відтворюється після визначення об'єкта дослідження свідомості й посталою на ньому предмета дослідження цивілізаційно формованого й функціонуючого елітника розглядом синтезуючого їх процесу самоусвідомлення, зокрема й визначенням двох парадоксів формування категорії свідомості елітника, що взаємодіє з природним середовищем, самоорганізуючою ноосферою.

Доцільність гносеологічного витлумачення розв'язку – це й питання про сутність релігійної віри на основі зіставлення віри з наукою, ролі і місця членороздільної звукової мови у формуванні самоусвідомлення цивілізаційного елітника, що взаємодіє з саморегулюючою

ноосферою, не викликає найменшого сумніву. Це вже було предметом аналізу автора у попередніх розвідках.

Цивілізаційно на основі соціально-виробничого, інфраструктурного, природничо-кліматичного, не лише культурно-етнокультурний, історично визначений регіон (земля) як самоорганізуючого, квантово вичленувана соціально-цивілізаційно одиниця самоусвідомлююче сформує усі названі чинники. Спроба поверхового обґрунтування заперечення цього АПН України в аспекті аналізу ролі регіонів у згуртуванні громадян те спростовують. До речі, жупелем радикального націоналізму, асоціюючи його з атрибутом бюрократії та авторитаризму, заперечений не лише у східних та південних регіонах, але й західному самими громадянами. Біхейвіоризм не допоможе – мало ймовірно, що книга Дж. Б. Уотсона «Психология как наука о поведении» (Москва, Изд-во АСТ-ЛТД, 1998. 704 с.) прямо асоціюватиметься з когнітивною свідомісною психологією. Безумовно, що в університетському курсі елітного європейського чи світового університету розрізняються компонентнісні курси й когнітивні. До речі, навіть побіжний погляд на це і в сучасній Росії засвідчує розрізнення їх. На жаль, успадкована маргінальність, поки що дореволюційну наукову інтегрованість не відроджує. А вади початкового становлення державності, зокрема комерціалізація, на цивілізаційну дорогу не виводять самі по собі. І якщо у сфері торгівлі, спорту зрушення очевидні, то стосовно освіти, а тим більше науки вони однобокі й нерівноцінні стосовно України. Якщо логіка когнітивної парадигматизації у мовознавстві при всій сукупності ланок (допарадигмальне, компаративізму, структуралізму з функціоналізмом) підсумована свідомісним когнітивізмом, очевидно, то в психології вона не така прозора, бо не зовсім переконливою постає послідовність відчуттєвої безпосередньої діяльнісної поведінкової ланки, опосередкований варіативний підсвідомісний фрейдизм, підсумований когнітивізмом на основі категорії свідомості. Виявляється, політика впливає не лише на демократизацію у світі, але й науку. Автор зовсім не випадково згадує про участь трьох вітчизняних учених у дискусії з приводу співвідношення матеріалізму та ідеалізму напередодні у кінці ХІХ та початку ХХ ст., власне перед Першою світовою війною, наголошуючи на занепаді мистецтва та гуманітарних галузей науки. Так бачиться автору, що нинішнє соціально-цивілізаційне загострення, а актуальність збереження нині пов'язується з гіпертрофованим розвитком науки, зокрема й нівеляцією гуманітарних та абсолютизацією точних.

У попередніх розвідках й главах монографії автора неодноразово розглядалася парадигматизація у теорії мовознавства та психології.

Між іншим, зауважимо, що внутрішня органічна синтетичність галузей науки в аспекті міжпредметності виявлене первинно у формалізованій лінгвістиці та з нею тісно зв'язаною психологією, на чому й сформувалась парадигмальна когнітивістика. Не вдаючись у вже констатовані автором лінгвістичні парадигми, зокрема компаративізм, структуралізм, функціоналізм, підсумовані когнітивізмом, констатуємо весь перелік парадигм знову ж підсумовані когнітивізмом відтворимо відчуттєвою рефлексологією, поведінковим фрейдизмом, зрозуміло, когнітивізм. Допомагають у парадигматизації мовознавства, а побіжно й психології автори-філософи й методологи методологічного посібника, підготовленого науковцями-викладачами кафедр філософського факультете КНУ імені Тараса Шевченка. Питання про парадигматизацію наук (Кедров 1985) у фізиці (Ейнштейн 1965), у гуманітарних галузях у цілому (Кремень 2014) констатує автор у ряді своїх розвідок і вже підготовленій монографії. Отже, зрозумілим стає звернення науковців-політиків та науковців-гуманітаріїв до методології, конкретизовану модель в аспекті когнітивізму пропонує автор соціальної педології, яка опирається на глибинний аналіз тріадної свідомості, носія її цивілізаційного елітника. У центрі авторського дослідження опинився розгляд процесу самоусвідомлення взаємодіючого з самоорганізуючою ноосферою-цивілізацією.

Конкретний аналіз стану цивілізаційного розвитку землян (носіїв ноосфери) засвідчує, що за людською «лінню» самопізнання ховаються як відверті ідеологи поведінкової біхейвіористської моделі-ідеології (фашисти, націонал-соціалісти), так і приховані в особі лібералів-демократів країн Європейської співдружності. Когнітивна парадигма започатковується категорією самоусвідомлення антропологізованим свідомісним носієм взаємодії його з рештою самоорганізуючою, емпірично функціонуючою, квантово членованою системою-матерією. Мова заходить про гносеологічний аспект методології соціальної педології.

Основною категорією взаємодії визначаються закономірності взаємодії парадигмальності пізнання еволюційності – розвитку матерії. Зрозуміло, при визнанні первинності взаємодії матерії й вторинності пізнання беремо до уваги міру опосередкування. Ось деякі тези названого аспекту. Як наука, так і матерія у різних формах розвиваються еволюційно та парадигматично. Зрозуміло, етапи різні у часі, у просторі. Перехідні етапи й форми різні, сприймані й приховані. Якщо еволюційні рештки фіксуються у багатьох випадках, то про міжпарадигмальне важче вести мову. Земна атмосфера не отожднюється ні з функціонуванням планети, ні з суспільством,

зближаючись з ноосферою та цивілізацією на ній. Відповідно актуалізоване залучення категорії ноосфери й діалектично формованого й функціонуючого елітника усуває соціологізовану особистість. Свідомісний елітник у демократичному суспільстві відрізняється від часткового повсякденно-побутового елітника в умовах ліберальної демократії, а тим більше в умовах тоталітаризму авторитаризму повинен диференційовано оперувати загальною психологічною категорією свідомості, категоріями соціальної психології соціальної свідомості, етнічної свідомості, етнічної психології. Рівень свідомості орієнтує розрізняти свідомість елітника-атеїста й підсвідомість релігійно віруючої людини, відповідно зважаючи на конкретне завдання, що формують ситуацію. Отже, відповідно первинно актуалізується гносеологічний аспект, бо всю антропологізовану еволюцію взаємодії свідомісного апріорного й емпіричного функціонуючого компонентів, матеріалізовану внутрішньою структурою членороздільної (спершу звукової) мовою. На когнітивному етапі стало можливим відтворити аналізом взаємодії двох етапів самоусвідомлення тріадно виділеного цивілізаційного елітника. Визначений свідомісно-когнітивно антропологізований носій об'єкта (свідомості), виявилось, має бути наділений потребою й потенцією самоусвідомлення, щоб бути здатним оперувати засобом гармонійного регулювання взаємодії суспільства з саморегулюючим середовищем. Культурно-мистецький гуманітарний етап виконує спонукально-пропедевтичну функцію, передуючи науковому аналітико-синтезу-ючому аналізу. Штучно умовно виділені точні науки в основному виконують пряму прагматичну функцію. Динаміка еволюції людини як фізіологічного виду продовжується психолого-соціальним функціонуванням, формуючи цивілізаційно двохмільйонний антропогенез. Отже, судячи за рівнем свідомісного самопізнання, ноосфера-планета молода відносно. Нинішній же етап через зневагу гуманітарної сфери неспіввідносно застарілий. Подальше нехтування самоусвідомленням загрожує не лише вкрай актуалізованому процесу у його взаємодії з функціонуючою системою-ноосферою неконтрольованим одновимірним характером процесу її кризи. Нинішня трагічна щодо існування земної цивілізації носіїв фактично підсвідомості, а не самоусвідомлення зумовлена саме зневагою науки на етапі, коли розвиток точних галузей на даний момент паралізував еволюцію гуманітарних. Про все далі йдеться. Та, випереджаючи задумане, автор наголошує, що антропогенез орієнтований не просто на абстрактну людину чи педагогічно сконструйовану соціальну особистість, а на цивілізаційного елітника, як відповідно земна атмосфера автором кваліфікується ноосферою.

Фактично повторюємось, що самоусвідомлення як категорія нагадує про розрізнення емпірично функціонуючої, самоорганізуючої, квантово членованої у вигляді ноосфері людини у її органічному зв'язку з усю космосом, реалізованим у цілісному зв'язку еволюційно-парадигмально формованим елітником. Саме тому після визначення об'єкта й предмета дослідження актуалізується аналіз процесу самоусвідомлення. До речі загальнопсихологічно категорія в аспекті когнітивному поза категорією ноосфери втрачає соціальну значимість на сучасному етапі науковості підміною прагматизмом. Саме на цій основі у світовій науці склалось неприродне протиставлення (насправді гіпертрофоване й абсолютизоване) з гуманітарною, що на даний момент знівельовані. На жаль, очевидність ситуації не заперечується, але ситуація по-справжньому не змінюється. До речі, здавалося б, автономно функціонуючий показник рівня функціонування людини в межах ста двадцяти років, зумовлений періодом обліку клітин, в аспекті цивілізаційному автору бачиться складовою функціонування антропогенезу. Під цим кутом зору залишена дописемним етапом народна творчість під кутом зору цивілізаційного функціонування людини, мабуть, стане пояснюваною когнітивно. До того, покажемо далі, остання лінгвістичним апаратом викликає самоусвідомлення людини-елітника.

Аналіз структури змісту свідомості, зокрема двох парадоксів трансформування категорії, зокрема перетворення відчуттів у почуття й первинна конкретно-образна, досить певно відтворений у цілому ряді розвідок автора, тому у цій увага зосереджується на третьому етапі другого парадоксу трансформування уже двічі згаданої свідомості. У даному випадку йдеться, таким чином, про з'яву соціальної складової. Тут спливають питання про емотивну складову похідну від неї функційну гармонію і в зв'язку з ним про пізнавально-прикладне відтворення категорії ідентичності з валідністю етнокультурної психологічної етнічної (з її різновидом релігійною) свідомості етнічної психології.

Категорія гармонії досить повно розглядається в інших главах монографії. Мимоволі зачіпається питання про співвідношення віри та науки. Небажання оперувати категорією свідомості, структурувати її змістово на фізіологічну, емотивну й соціальну складову не дає достатніх підстав для оперування ними й пояснення функціонування проміжною між фізіологічною та соціальною формами функціонування бінарної предметно-ідеальної матерії, зокрема й функціонального призначення тої ж таки уяви, пам'яті, емоції, волі, мислення. Зрозуміло, уже виявлене теоретиками-науковцями міжпредметне й

парадигмальне залучення категорії, поставленої істориками науки, зокрема функційного її вияву емотивної складової гармонії. Автор наголошує, що його аналіз орієнтований на оперування системою, визначуваною матерією у вигляді ноосфери та антропологізованим носієм свідомості еволюційно-парадигматичним елітником, що самоусвідомлюється у взаємодії з вищезазначеною категорією. Отже, йдеться про цивілізаційний, а не соціально-педагогічний процес. Це особливо наголошується для тих прагматиків, які, не помічаючи зневажливого ставлення до земної атмосфери, сподіваються компенсувати, на їх думку, недостатню кількість сировини за рахунок інших планет, космічна рівновага яких визначає рівновагу Землі.

Прагматично-фізикалістськи налаштовані науковці, сподіваючись на використання цінних елементів у земному виробництві, забувають про небезпеку порушення функціонування супутників, з яких братимуть потенційні ресурси земляни, забувають про цілісне функціонування Космосу, зокрема й Сонячної системи, а відповідно нехтують принципом саморегулюючих космічних систем (і земної також). Адже механічні несистемні впливи на супутників мають позначитися на функціонуванні того, що кваліфікується ноосферою. Надалі це розгортається в оцінку цивілізаційної ситуації на даному етапі.

Зневага свідомості в аспекті її структурного упорядкування, зокрема ненаголошення стрижневої ролі емотивної складової, не дає можливості відтворити цілісність свідомісного наукового пізнання і йому передуючого конкретно-образного (уособлюючого, мистецького та підсвідомісного) пізнання. Саме категорією волі, виявленої когнітивістами за допомогою аналізу внутрішньої форми звукової членороздільної мови, естетична емоція, дана еволюцією фізіологічного гена, еволюційно трансформується у процес гармонійної взаємодії на етапі творчої діяльності в інтелектуальну емоцію. У даному випадку дається взнаки еволюція процесу самопізнання. Такий демократично обраний та демократично функціонуючий елітник (не один, а ієрархічно представлений рядом). Він відтворюватиметься на основі принципів соціальної гармонії. Про її формування й функціонування, підсумовані надкласовим цивілізаційним суспільством, йдеться у попередніх авторських розвідках. Прототипом обрання вождя у південних американських носіїв на нижньому (фізіологічному) рівні дізнаємось з історії народів середньовічної Америки. Нагадаємо, що ієрархічний рівень вождя визначається рівнем фізичної травми претендента. Оперування соціальною гармонією у повсякденному побуті пересічного українця автор вбачає зародково в застосування правил почуття такту у сімейних стосунках сім'ї батька. Скажімо, на

прохання сина дозволити та вступити з Ніжина у Київський університет мати сказала, що тоді втрачаються можливості одержати вищу чи середню освіту меншим сестрам. Рішення було іншим. В іншому випадку була інша ситуація. Син після тривалого лінування зароблені на заочній сесії гроші запропонував витратити на перекриття даху хати. А не на новий костюм. Костюм допомогла купити середня сестра, що вже працювала. Було це давно, але елемент соціальної гармонії очевидна. Аспект етнічного самовідтворення й самопізнання започатковується свідомісно мистецтвом, точніше, протомистецтвом. Рівні самовідтворення й самопізнання далі автором аналізуються розрізненням мистецтва, гуманітарних і точних наук. У даному випадку, найперше, мова заходить про антропологізованого носія об'єкта свідомості у психо-логії, де автор розглядає співвідношення поведінкової категорії особистості та соціально-цивілізаційної елітника. Надалі мимохоть будуть зачіпатися поряд з елітником названа особистість, провідник, функціонер, кадр, номенклатурник, функціонер і т.д. і, нарешті, вождь. Еволюція вождя започаткована главою роду, продовжена князем, королем, продовжується після трансформування матріархату у патріархат сформуванням дворян (і з споріднених членів), потім виділення з власників-керівників бюрократів, ще пізніше спотворення вождів-тоталітаристів (авторитаристів), нарешті, обраних у ліберальній демократії елітників класової цивілізації, щоб цивілізаційно на основі здібностей, освіти й соціального сприйняття з рядів соціально-виробничої касты соціально сформованого соціально функціонуючого періодично визначуваного елітника у надкласовому суспільстві-цивілізації.

Художньо-поетичне відтворення автором поеми за допомогою методології соціальної педології під кутом зору нової когнітивної соціальної науки, в якій в якій акумулюються синергетика, теорія саморегулюючої системи взаємопов'язується з динамікою розвитку матерії у відтвореній ноосфері як осмисленому середовищі людина. Завдання поставлені й мають розв'язуватися усім комплексом науки. Бачимо, що криза цивілізаційного функціонування землян супроводжується кризою науки. Як покажемо далі, причина у неспіввідповідності умовно розчленованих точних та гуманітарних галузей.

До речі, уволюцзію художнього відтворення самопізнання людини в усній творчості та художній літературі автор констатував ще раніше. Процес пізнання не зводиться до когнітивно-пізнавальної денотативної, конкретно мистецької моделі, а доповнюється емотивно-конотативним компонентом, що започатковує й регулює когнітивну наукову пізнавальну діяльність. Еволюція становлення худож-

нього відтворення і літературі від міфу й обряду через образну диференціацію, через диференціації їх на етичний сюжет і театральну дію, образотворче мистецтво, пісню, героїчний епос, античну трагедію, монотеїстичну віру, трагедії Шекспіра (1984), романну форму прослідував літературознавець і педагог В. Філімонов (1984). У даному випадку йдеться про одну з глав четвертої книги його монографії, яка має бути опублікована найближчим часом.

Людина як вид підсумовує формування успадкованої фізіологічної єдності відповідного виду тварин. Йдеться про потенційну соціальну спрямованість співжиття. Зрозуміло, релігійна поведінка – один з соціальних періодів у формуванні соціально-етнічної у цілому й конкретній релігійній свідомості. Демократично-ліберальна Західна й Центральна Європа започаткованим протестантизмом людина пробує звільнитися від католицизму. Про інші релігійні варіанти поки що мова свідомісно не заходить, бо релігійний чинник для одержавлених етносів – один з визначальних чинників, засобів і способів набуття державності, що має передувати кількоетапному цивілізаційному становленню суспільства, підсумованого керованим соціально-цивілізаційно обраним серед елітників надкласовою формацією.

Релігійна підсвідомість (умовно релігійна свідомість) – це ідеально-матеріальний свідомісно-соціального регулятора самопізнання людини регулюючий феномен, проміжна ланка у перспективі постійно змінюваного середовища ноосфери функціонуванні цивілізаційно формованої людини двохмільйонного антропогенетичного феномена, виділюваного у філогенезі. Отже, в котрий раз дає про себе знати гносеологічний аспект, що стає опертям конітивного, зокрема й методології соціальної педології. Релігії з релігійною вірою автор не заперечує, зважаючи на те, що вона була й все ще залишається навіть для абсолютної більшості конкретно-образним (це з якоюсь мірою й наочно-дійового мислення, що передує відповідному етапу пізнання) й відтворенням сприймань і взаємодії з активно взаємодіючою, квантово членованою, самоорганізуючою системою-ноосферою.

Отже, так би мовити, когнітивно-свідомісна психологія, зорієнтована на відтворення самоусвідомлення в особі методології соціальної педології як форми когнітивізму, відтворює умовно визначений когнітивний лінгвістичний конструктивізм. Це у кінцевому наслідку має озброїти свідомісного цивілізаційного елітника здатністю регулювати його взаємодію з цивілізаційною ноосферою. На жаль, на даний момент залишається мріяти, бачучи, як людина-сучасник потопав у вже чи не останній започаткованій катастрофі. На жаль, історія виходу на арену театру ноосфери з черговим напівосвіченим

вождем, як не дивно, наділену здатністю ідентично з максимальною валідністю гармонійно трансформувати свою взаємодію з саморегуючим середовищем-ноосферою, свідчачи, що поки що людина як вид мало чому навчилася.

Література

1. Докінз Річард. Егоїстичний ген / пер. з англ. Я. Лебедика. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 544 с.

2. Зеленько А. С. Лінгво-гносеологічний аналіз соціального компонента свідомості. *Література та культура Полісся. Серія «Філологічні науки»* / відп. ред. Г. В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. Вип. 102. 234 с. С. 90–102.

3. Кірієнко К. В. Сугестивна функція мовних засобів німецькомовного магічного дискурсу: магістерська робота / Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. Старобільськ, 2017 (машинопис).

4. Ковбасюк П., Романова Н. Сучасні лінгвістичні теорії: лекційні практичні, самостійні модулі та тексти: навч.-метод посіб. Херсон: Вид-во ХДУ, 2008. 96 с.

5. Кошель А. Д. Об основных парадоксах изучения естественного языка в свете современных данных когнитивной психологии. *Вопросы психологии*. 2008. № 4. С. 15–40.

6. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. / І. С. Добронравова, Л. С. Сидоренко, О. В. Руденко та ін.; за ред. І. С. Добронравової (ч. 1), О. В. Руденко (ч. 2). Київ: ВПЦ «Київський університет», 2018. 667 с.

7. Дік Свааб. Ми – це наш мозок / пер. з нім. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 490 с.

8. Уотсон Дж. Б. Психология как наука о поведении. Москва: Изд-во АСП-ЛТД, 1998. 704 с.

9. Филимонов В. П. Память жанра. О путях постижения сюжетно-жанрового содержания литературного произведения в средней школе: в 2 ч. / под ред. Н. К. Гавриловой. Владимир, 1994. Ч. 1.

10. Швалб Ю. М. Психологічні механізми соціальної особистості в онтогенезі: монографія. Київ, 2020. 214 с.

References

1. Dokinz, R. (2016). *Ehoistychnyi hen* [The selfish gene]. (Y. Lebedyk. Trans). Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia [in Ukraine].

2. Zelenko, A. S. (2020). Lihvo-hnoseolohichniy analiz sotsialnoho komponenta svidomosti [Linguistic and epistemological analysis of the social component of consciousness]. *Literatura ta kultura Polissia. Seriya «Filolohichni nauky» – Literature and culture of Polissia. Series "Philological sciences"*. G. V. Samoilenko (Ed.). Nizhyn: NDU im. M. Hoholia, 102. 90–102 [in Ukraine].

3. Kirienko, K. V. (2017). *Suhestyyna funktsiia movnykh zasobiv nimetskomovnoho mahichnoho dyskursu* [The suggestive function of linguistic means of the German language magical discourse]. Starobilsk [in Ukraine].

4. Kovbasiuk, P., Romanova, N. (2008). *Suchasni linhvistychni teorii* [Modern linguistic theories]. Kherson: Vyd-vo KhDU [in Ukraine].
5. Koshel, A. D. (2008). Ob osnovnikh paradoksakh yzuchenyia estestvennogo yazyka v svete sovremennikh dannikh kohnytyvnoi psykholohyy [On the main paradoxes of natural language learning in the light of modern data from cognitive psychology]. *Voprosi psykholohyy – Questions of psychology*, 4. 15–40 [in Russian].
6. Dobronravova, I. S., Sydorenko, L. S., Rudenko, O. V. (2018). *Metodolohiia ta orhanizatsiia nauovykh doslidzhen* [Methodology and organization of scientific research]. I. S. Dobronravova, O. V. Rudenko (Ed.). Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet» [in Ukraine].
7. Svaab, D. (2016). *My – tse nash mozok* [We are our brain]. (trans.). Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia [in Ukraine].
8. Uotson, Dzh. B. (1998). *Psykholohiia kak nauka o povedenyy* [Psychology as a science of behavior]. Moskva: ASP-LTD [in Russian].
9. Fylymonov V. P. *Pamiat zhanra. O putiakh postyzhennya siuzhetno-zhanrovoho soderzhanyia lyteraturnoho proyzedennya v srednei shkole* [Genre memory. On the ways of understanding the plot and genre content of a literary work in secondary school]. N. K. Havrylova. (Ed.). (Vol. 1–2). Vladymyr [in Russian].
10. Shvalb, Yu. M. (2020). *Psykholohichni mekhanizmy sotsialnoi osobystosti v ontogenezi* [Psychological mechanisms of social personality in ontogenesis]. Kyiv [in Ukraine].

A. S. Zelenko

Doctor of philology, science professor Nizhyn Mykola Gogol State University

O. A. Zelenko

Candidate of Medical Sciences, Associate Professor of the department of general psychology Kyiv National University of Taras Shevchenko

The Role and the Place of Psychological-Linguistic Paradigmatization in the Explication of Self-Consciousness Process of Modern Person

The study focuses on defining the role of the cognitive paradigm of psychology in linguistics. In order to solve the research problem, the author initially refers to cognitive linguistics. It should be emphasized that the investigated problem is studied in the author's monograph which considers reforming of higher education in Ukraine. A part of the problem is solved on the basis of the author's methodology of social pedology. After analyzing the object of research (i.e. consciousness) the dynamics of a functioning representative of the elite as a subject of research is traced. The latter directs the researcher to consider the process of self-awareness. The author is guided by the principles and categories of research defined by him, in particular the principle of paradigmatic and epistemological aspect. One of the main categories is the category of consciousness. It distinguishes physiological, emotive and social components. It is based on regularities of interaction between self-conscious civilization representative of elite and self-organizing noosphere system. The author emphasizes, that the synthesis of psychology with linguistics exactly in a context of a cognitive paradigm reveals the problem of the role and place of the cognitive approach in the interpretation of process of self-consciousness.

Key words: aspect, cognitive, paradigm, consciousness.

УДК 371(477)

DOI 10.31654/2520-6966–2022–20F-106–103–118

В. М. Пугач

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, методики її навчання та перекладу Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

**Видатні постаті Ніжинської вищої школи
в контексті історії української етнолінгвістики**

Статтю присвячено трьом видатним постатям історії української культури XIX – початку XX ст. Це Олексій Павловський – автор першої в історії української мови наукової граматики (1818 р.); Пилип Морачевський – автор першого перекладу Євангелія українською мовою (1859–1864 рр.); Федір (Хведір) Вовк – автор першої ґрунтовної етнокультурної монографії про український народ у європейському контексті (1918 р.). Їх поєднує подвижницький, жертвний труд в ім'я майбутнього українського народу та причетність до Ніжинської вищої школи. Саме їхні візії України, розуміння світового контексту української культури зумовили їхній громадянський вибір. Науковий та творчий доробок вихованців та наставників Ніжинської вищої школи переростає межі філологічного краєзнавства. У статті задекларовано тезу щодо актуальності Ніжинської етнолінгвістичної наукової школи в контексті історії української етнолінгвістики.

Ключові слова: *етнолінгвістика, етнолінгвістична наукова школа, перша українська друкована граматика, перший переклад Святого Письма, перша монографія про український етнос, Ніжинська вища школа, Федір Вовк, Пилип Морачевський, Олексій Павловський.*

Олексій Павловський – автор першої в українському мовознавстві друкованої граматики живої української мови (1818 р.): «Саме праця О. Павловського вважається першою науковою граматикою нашої мови, бо в ній системно аналізується фонетична, граматична й частково лексична та фразеологічна будова народної української мови, на базі якої вже тоді активно розвивалася сучасна літературна форма» [5]. Дослідження граматики О. Павловського, якій 2023 р. минає 205 років від часу видрукування, привертало увагу багатьох мовознавців (Б. Галаса, І. Горецького, Й. Дзєндзелівського, В. Задорожного, В. Лучика, В. Мушчинської, В. Німчука, І. Огієнка, Ю. Шевельова та ін.).

Олексій Павловський, високоосвічений вихованець Києво-Могилянської академії, далі випускник Петербурзької вчительської семінарії (1793 р.), викладав у Ніжинській гімназії після видання граматики [2].

В. Німчук вважає початковий новоукраїнський етап формування українського правопису найскладнішим із-поміж давньоукраїнського та староукраїнського, оскільки «етнічна культура українців, у тому числі й нова українська літературна мова, формувалася в умовах бездержавності українського народу та перебування його під владою кількох чужих держав; ...до того ж у царській Росії, до складу якої входило більше 2/3 українських земель, українську мову офіційно трактували як діалект російської» [6]. У Києво-Могилянській академії, де навчався О. Павловський упродовж 1779–1789 рр., від 1784 р. суворо заборонялося читати лекції «сільським діалектом», тобто українською мовою, що суттєво звужувало сферу її функціонування [10].

Історія видання граматики О. Павловського в умовах імперських заборон була промовисто свавільною в Російській імперії. Як повідомляє сам автор, він укладав граматику протягом 1793–1797 рр. Російська академія 1805 р. відмовила у виданні, повідомивши, що дозволяє публікації лише «вітчизняною мовою», тобто російською. Усе ж граматика О. Павловського була надрукована 1818 р., що стало одним із українебагатьох наукових видань новоукраїнською мовою періоду від «Енеїди» І. Котляревського 1798 р. і до «Кобзаря» Т. Шевченка [6]. (Правопис у цитованих джерелах збережено. – В. Пугач).

Ключовий принцип формування всіх українських граматик – від витоків у О. Павловського та аж до початку ХХ ст. – Ю. Шевельов визначає як романтичний: «Романтична настанова виявляється в піднесенні народної мови з підкресленням її особливостей, у намаганні виявити в мові «дух народу», незмінний протягом усього життя народного, в бажанні відсіяти справді народне від тепер зневажаного книжного, «природне» від «штучного», своєрідно-національне від позиченого й міжнародного» [11].

Граматика О. Павловського є джерелом знань про Україну, відображає ментальні риси українців через специфічні риси рідної мови, пильно спостережені автором. Саме вони роблять граматику романтичною в сенсі, визначеному Ю. Шевельовим [9].

Граматику О. Павловського можна розглядати й як кордоцентричну. Автор почувається своїм серед них – *милих мені співвітчизників («соотчичей»), цих від одного зі мною пагона моїх братів* [7]. Він контрверсійно розмірковує про долю української мови, називаючи її, з одного боку, *слабкою тінню зниклого говору, ні мертвою ні живою мовою та пам'яткою*, протиставляючи *малоросійський говір* російській мові – *всеобщему нашему языку* [7]. Із іншого боку, О. Павловський визначає українську мову як *говір, що є майже справжньою мовою*, стверджуючи, що українська мова є функціона-

льною в усіх життєвих ситуаціях, різних стилях комунікування: нею легко... зображати пристрасі, приємно жартувати. Автор закликає до активного наукового впорядкування мови, унормування, очищення, підтримування та надання їй перспектив. Пізнання менталітету народу можливе, на думку О. Павловського, лише через вивчення його мови, культури та історії: *Найдетальніше пізнання... обрядів, звичаїв кожного народу робиться через його мову; мовлення (слово, мова) є чудовим даром...; не зберігати говорів – значить невдячно руйнувати стежу, що веде наш розум до досягнення цього поняття; хто ж нам покаже істинну сутність наших предків у минувшині, якщо ми не збережемо справжнього способу їхніх думок та мови?* [7].

З метою цілісної характеристики ментальної картини світу українців О. Павловський застосовує різні форми дискурсу у своєму науковому комунікуванні:

1. Авторський наратив у передмовах («Вмѣсто предисловія», «О сочинении и о стихотворствѣ Малороссійскомѣ»; у післямові «Общія замѣчанія» як спосіб ментальної характеристики українців: *Я знайшов у них дещо приємно-меланхолійне, що різнить їх, може, від усіх інших мешканців земної кулі; вони допитливі, гострі, схильні до музики та співу; привітні, мають відчуття справедливості, природжену здібність до наук; працюють тихо, але надійно; щирі, охайні, помірковані; визначає амбівалентне поєднання помисливості з веселістю духу; українські пісні мелодійні й ніжні; вірші й пісні мають безліч сюжетів, які є дуже природними та щирими* [7].

2. Власне текст укладеної граматики як спосіб опису специфічних фонетичних, графічних, лексико-семантичних, дериватологічних, граматичних рис української мови – «нарѣчія», «которое составляет почти настоящій языкъ»: специфіка вимови звуків [г] і [г'], [дз], [дж], специфіку засвоєння звука [th] (графема ѣ) у грецизмах тощо; функціонування кличного відмінка іменників (ілюструючи уживаними в Україні парадигмами гоноративів *пане, пані, пани, панове*); широка парадигма народнорозмовних форм експресивів на позначення міри вияву ознаки прикметників (*изъ сына мотóрный; дужый, дужійший, найдужый, изъ бѣсового сына дужый; здоровѣнный; дуженный; вражѣнный; чортѣнный* тощо); яскраві та багаті ряди де-мінутивів – іменників та прикметників; автор наводить приклади роз-логих дериватологічних типів українських демінутивів на фоні їхньої обмеженої продуктивності в російській мові: *сóнечко, сóнечечко; кусóчокъ, кусóчечокъ, кусóчечокъ; малéнькій, малéсенькій, малéсесенькій;*

мацюпенській, мацюпесенькій, мацюпесесенькій, мацюпéнЪчкій, мацюпéсенЪчкій, мацюпéсе-сенЪчкій [7].

Автор граматики, зокрема, описує узвичаєні синтаксичні способи компенсування дієприкметників у розмовному мовленні, парадигма яких, на його думку, в українській мові цілковито відсутня: *Подáй, паньчү! мыні тую свічку, що на столі стоить; Тьмушь я нечүвь теі казані, що вь цёркві дякъ читáвь* [7].

3. Українсько-російський словник як спосіб опису багатства української контрастивної розмовно-побутової лексики (розділ «Краткій малоросійській словарь»): *Бáтько, тáто, панотéць* – рос. *отець*. *Шкодá!* – рос. *жаль!* *Цегéльныкъ* – рос. *кирпичный мастеръ*. *Сторчакá* – рос. *стремголовъ, головою внизъ*; зокрема безеквівалентної етнографічної лексики: *Пампүшка* – рос. *пухлый грЪчневый хлЪбець*. *Потáпці* – рос. *хлЪбъ искрошенный вь воду вмЪсто сухарей, съ солью*. *Сластіоны* – рос. *пышки*. *Шулыкү* – рос. *галушки съ макомъ и съ медом* [7].

Серед загальноживаної лексики словника в розділі «Слова принадлежащія къ Натуральной Исторіи» вирізняється група українських колоритних вернакулярних назв рослин (62 зі 149 назв): *Жеруха* – рос. *кресь-салатъ*. *ЗáЪчий холодóкъ* – рос. *спаржа, перека-ти-поле*. *Глы́ва* – рос. *баргомота*. *Дүля* – рос. *квитъ, армудъ*. *Шовкóвыця* – рос. *шелковичное дерево*. *Шовкүнь* – рос. *безплодное шелковичное дерево* [7].

4. Словник «Имена даемья при крещеніи» як спосіб окреслення словотвірного розмаїття та варіативності адаптованих народним мовленням антропонімів-демінітивів: *Ві́ддя, Овд́юшка, Евд́оха* – рос. *Евдокія*. *Га́па, Га́пка, Гапүся* – рос. *Агавія*. *Грыцькò, Гры́цыкъ, Грыць* – рос. *Григорій*. *Левкò, Левүсь* – рос. *Левъ* [7].

5. Словник колоритних українських ідіом та паремій розділу «Фразы, и пословицы Малоросійскія»: *Москаля везты* – рос. *обманывать; мұтыть (ворочаетъ) якъ у селі Москаль; якъ у грéблї бисъ*. *Відно зь заду що Пархүмъ* – рос. *видно сову по полету*. *Говоры клыме, нехай твоя негине* – рос. *екъ разговорился*. *Объ мыкóлї да й нїкóлы* – рос. *послЪ дожжика вь четвергъ* [7].

6. Стилiзованi рiзножанровi уривки творiв – вiд окремих фраз розмовного стилю, побутового дiалогу селян, тексту народної пiснi («Гóмiнь, гóмiнь по дубрóвi») до вiршованого твору «Вакула Чмир». Серед прикладiв текстiв рiзних стилiв О. Павловський розмiщує змодельований наратив у формi оповiдi вiд першої особи молодого українця, якого, напевно, можна iдентифiкувати з автором. Темою «Отрывка изъ исторiи нЪкотораго Малороссiянина» є подорож до

Санкт-Петербурга по кар'єру, багатство та неминучі розчарування – *дакъ мовъ тобі не той світъ... Петембурхъ* – через нездатність асимілюватися попри ключову ментальну настанову батька під час прощання з сином-мандрівником – триматися вже натуралізованого свого високого покровителя-земляка й покійно служити йому.

Як приклад розмовного стилю, що відображає ментальність селян-українців, О. Павловський наводить побутовий діалог із традиційними українськими етикетними виразами суб'єктивної модальності, що засвідчують щирі та доброзичливі взаємини в громаді:

– *Магайбу вамъ! – Здоровъ, здоровъ Левченку! – Гайгаай бра-тіку мій! – Та позычте будьте ласковы сокіры. – Спасыбі вамъ! Прощайте!* [7].

Поєднанням різних видів лінгвістичного опису в граматиці (авторський наратив, текст граматики, українсько-російський словник контрастивної розмовно-побутової лексики та безеквівалентної етнографічної лексики, словник засвоєних українською мовою чужомовних антропонімів, словник ідіом та паремій, функціонування лексем у різножанрових творах) О. Павловський зображує цілісну етномовну картину світу українського народу.

Його кордоцентрична граMATика вибудована на етнолінгвістичних засадах, є джерелом знань про Україну, засвідчує самотність української мови та її лінгвістичний потенціал, декларує активну громадянську позицію автора, що заклав ментальні та філософські основи формування українського мовознавства [9].

Українські електронні енциклопедичні видання позиціонують Пилипа Морачевського насамперед як поета-романтика, педагога, філолога й лише далі – як перекладача родом із Чернігівщини (з сім'ї небагатого шляхтича), випускника Харківського університету, що викладав математику, логіку, словесність та працював інспектором у навчальних закладах Сум, Луцька, Кам'янця-Подільського; протягом 1849–1859 рр. він інспектор Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька.

П. Морачевський як адепт Т. Шевченка є автором поетичних, прозових творів, зокрема українською мовою, найзначнішим із яких літературознавці називають пафосну поему-епопею «Чумаки, або Україна з 1768 року». У 40-х рр. XIX ст. він укладав «Словарь малороссийского языка по полтавскому наречию» (нині втрачений). Саме ці витоки українського культурного дискурсу, зумовлені впливом Т. Шевченка, народницько-просвітницькими традиціями початку 60-х рр. XIX ст. серед української еліти, трансформувалися в ключову працю всього його життя: у 60-х роках XIX ст. він переклав україн-

ською мовою чотири Євангелія, канонізовані християнською церквою – Євангеліє від Матвія; Євангеліє від Марка; Євангеліє від Луки; Євангеліє від Івана.

Дослідниками перекладів П. Морачевського були Олена Пчілка, М. Комаров (М. Уманець), Т. Мороз, В. Німчук, Г. Арполенко, Г. Самойленко, Т. Котенко на ін.

Через 350 років після Мартіна Лютера, який у 1517 р., відомому у світі як початок процесу Реформації, коли він видрукував 95 релігійних тез, переклавши Біблію німецькою мовою, цей подвиг в ім'я православних українців учинив Пилип Морачевський. Російська академія наук визнала переклад Пилипа Морачевського найкращим серед видань слов'янськими мовами, проте жоден рядок не вийшов друком за життя автора. Хроніка гуманітарних утрат національної культури в Російській імперії нараховує протягом XVIII – початку XX ст. понад 200 заборон та утисків української мови – від заборон букваря, молитов до культурно-освітньої діяльності українською.

Наростала хвиля національно-духовного піднесення, зумовлена очікуванням скасування кріпацтва в Україні. Патріотично налаштована українська інтелігенція першою виступила на захист національної гідності українського народу, його права на власну історію, мову, культуру.

На межі 50–60-х рр. XIX ст. розпочався масовий культурно-просвітницький рух товариства «Громада» (М. Костомаров, П. Куліш, П. Чубинський, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Лисенко, М. Старицький, Ф. Вовк). Осередками українства стали Київ, Харків, Петербург. Тривала культурно-просвітницька робота, виходили друком українські альманахи, журнали («Хата», «Основа»). До зростання національної самосвідомості спричинився й польський визвольний рух, що переріс у польське визвольне повстання 1863–1864 рр. Усе це стало чинниками самоусвідомлення та самоідентифікації українців у межах Російської імперії та у світі.

Пилип Морачевський офіційно не був учасником громадського руху, проте він, інспектор Ніжинського ліцею, віднайшов спосіб самоідентифікувати українців шляхом доправлення до них рідною мовою Святого Письма, що декларувало формування української ідентичності, уписаної у світовий контекст.

У своєму листі до академіка РАН І. Срезневського П. Морачевський усвідомлює ключову роль глибинного впливу Святого Письма рідною мовою на кожного українця та виявляє високу громадянську мужність своїми міркуваннями: *«Чому ми не можемо мати Євангеліє своєю мовою...? ...Але яку б дію на душу народу справило Євангеліє*

рідною мовою, цілковито зрозумілою та ясною й для кожного неписьменного, мовою, із якою зріднилися, зрослися й, так би мовити, злилися з її плоттю та кров'ю всі його поняття, ідеї, думки, враження!» [4].

Мовні особливості перекладу Євангелія українською мовою, виконаного П. Морачевським, уражають глибинною народністю. На лексико-семантичному рівні спостерігаємо надзвичайно продуктивне поширення загальноновживаної української лексики: *Лопата в руці у Нього, і Він **прибере** тік Свій і збере пшеницю Свою в засіки, а полову **спалить** огнем невагасимим* [12, гл. 3: 12]. *Миристь **хутко** з супротивником своїм, поки ти в дорозі з ним, щоб супротивник не віддав тебе судді, а суддя не віддав тебе слугі, і не **засадили б** тебе в **темницю*** [12, гл. 5: 25].

Народнорозмовні лексеми в перекладі П. Морачевського часто набувають конотативного значення, засобами вираження якого є семантика та демінутивні суфікси: *Ради сего кажу вам: **не журіть-ся** душею вашою, що вам їсти й що пити, а ні тілом вашим,..* [12, гл. 6: 25]. *І що ж ти бачиш **скіпочку** в оці твого брата, а поліна, що у твоїм оці, не чуєш?* [12, гл. 7: 3]; *не кидайте перлів ваших перед свині, щоб **не потоптали** їх ногами своїми і, обернувшись, **не порвали** й вас* [12, гл. 7: 25].

Для перекладу властива образність, глибинна народна метафоричність: *І тільки Ісус, охрестившись, вийшов з води, і ось **одкрилися над Ним небеса**...* [12, гл. 3: 16]. *А Іосиф, чоловік її, – **душа праведна**...* [12, гл. 1: 19]. *Тоді взяв Його диявол у святий город і постановив **на крилі церковнім*** [12, гл. 4: 5]; *... І **розсиплються вівці** стада* [12, гл. 26: 3]; *...Коли **правда** ваша не **переважить** ...* [12, гл. 5: 20]; *Бо **затверділо серце** людей сих...* [12, гл. 13: 15]; *А **серцем вовки хижі*** [12, гл. 7: 15].

Добір лексем у П. Морачевського позбавлений авторської оціночної штучності та архаїзації: *прийшли в Іерусалим волхви **від схід-сонця**...* [12, гл. 2: 1]. Перекладач усіяко уникає вживання книжної лексики: ***бо з тебе вийде** воевода* [12, гл. 2: 6]; *Знов взяв Його диявол на **дуже високу** гору* [12, гл. 4: 8].

У тексті майже послідовно вжито синтетичні форми майбутнього недоконаного часу, що є особливістю української мови, властиві розмовному мовленню: *І каже їм: чашу Мою **питимете** й хрещенням, яким Я хрещуся, **хреститиметесь*** [12, гл. 20: 23]. *Блаженні ви, коли вас **ганьбуватимуть** і **знатимуть** та **ропускатимуть** про вас усяку лиху славу неправдиво Мене ради* [12, гл. 5: 11]; *Бо коли ви **прощатимете** людям провини їх* [12, гл. 6: 14]; *Слухом*

слухатимете й не зрозумієте, і дивлячись **бачитимете** й не побачите [12, гл. 13: 14]; *Так не журіться ж, кажучи, що їстимем? або що питимем? або у віщо одягнемось?* [12, гл. 6: 31]; *Бо завтра само про своє журитиметься* [12, гл. 6: 34].

П. Морачевський надає перевагу вживанню предикативних форм на -но, -то з метою позначення безособової дії, що за самою їхньою природою є втіленням дії не залежних від людської волі сил у дискурсі всесильності та могутності Бога: *Вони взяли гроші й зробили, як їх навчено* [12, гл. 28: 15]; *Первосвященики ж, узявши срібники, сказали: не дозволено класти їх у скарбницю храма, бо то ціна крові* [12, гл. 26: 6]; *Ви знаєте, що через два дні буде Пасха, і Сина Чоловічеського видано буде на розняття* [12, гл. 26: 2]. Часто такі форми мають розмовну семантику, що сприяє зближенню асоціативних картин повсякденного селянського побуту та біблійних сцен: *ось обід мій я наготовив: телята мої і що вигодовано, заколото, і все готово; приходьте на весілля* [12, гл. 22: 4]; *А у вас і волосся на голові усе полічено* [12, гл. 10: 30].

Іншою ознакою народного мовлення є вживання присвійних відантропонічних прикметників у субстантивно-ад'єктивних словосполученнях як альтернативу книжним субстантивно-субстантивним: *І був там до смерти Иродової* [12, гл. 2: 15]; *А як прийшов Ісус до господи Петрової...* [12, гл. 8: 14]; *У день же родин Иродових дочка Иродядина танцювала перед гістьми й догодила Иродові* [12, гл. 14: 6]; *І порадившись, купили за них землю ганчареву* [12, гл. 27: 7].

Передавання активних дієприкметників теперішнього часу, продуктивних у церковнослов'янській мові, відбувається згідно з законами української мови, де функціонування цих форм є вкрай обмеженим: *А коли ви любите тих, що вас люблять...* [12, гл. 6: 46].

У словосполученнях є вживаними питомі українські форми придієслівного керування замість книжних: *то прийшли в Іерусалим волхви від схід-сонця* [12, гл. 2: 1]; *А хто вб'є, на того буде суд* [12, гл. 5: 21]; *Не кидайте перлів ваших перед свині* [12, гл. 7: 6]; *І кажуть: біса має* [12, гл. 11: 18]; *Чим би ти користувався від Мене* [12, гл. 15: 5]; *але горе тому чоловікові, через кого Сина Чоловічеського видано буде* [12, гл. 26: 24].

Уживання обставин, виражених дієприслівниками та дієприслівниковими зворотами, відтворює динамічність розвитку подій, надає форми народної оповіді: *отсе все я дам Тобі, коли при-павши поклонися мені* [12, гл. 4: 9]; *І кинувши срібники в храмі, вийшов і пійшов та й удавився* [12, гл. 27: 5]; *Перво-священики ж, узявши срібники, сказали...* [12, гл. 27: 6].

Уживаними є складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами зі сполучниками *як, бо*, властивими для наративного стилю народних казок, легенд тощо: *А як тільки він се надумає, ось Ангел Господень явивсь йому у сні...* [12, гл. 1: 20]. *Друге ж упало на каменистім місці, де небагато було землі, й зараз зійшло, бо не глибоко було в землі* [12, гл. 13: 5]. *А як настав вечір, привели до Нього багато біснуватих...* [12, гл. 8: 16].

Активне вживання сполучного слова *що* в складнопідрядних реченнях із підрядними означальними частинами є специфічною ознакою українського синтаксису: *І, покинувши Назарет, прийшов і поселився у Капернаумі, що при морі, у краях Завулонових і Нефоалимових* [12, гл. 4: 13]; *Вузькі бо ворота й тісна дорога, що веде до життя, і мало таких, що її знаходять* [12, гл. 7: 14]; *А народ, бачивши се, дивувався й славив Бога, що дав таку силу людям* [12, гл. 9: 8].

Переклад П. Морачевського засвідчує послідовне відображення закономірностей української живої народної мови на лексико-семантичному, граматичному, стилістичному рівні та існування сформованого ідіостилу автора як видатного перекладача. Словесні образи, відтворені засобами мовної структури в сукупності, здатні викликати у свідомості адресантів певний ланцюг питомих асоціацій, формують дискурс української національної культури [8].

На час завершення праці П. Морачевського українська лексикографія ще не мала значних перекладних друкованих російсько-українських словників. Джерела багатой української мови П. Морачевського глибоко народні. Проте лише 1905 р. імперська влада дозволила публікацію українського перекладу Святого Письма П. Морачевського. Уперше він надрукований 1906 р., далі 1914 і 1917 рр. Євангеліє в перекладах П. Морачевського було видрукуване в Канаді (1948 р.) та США (1966 р.), ним і досі послуговуються під час богослужінь. 1936 р. Святий синод Православної Церкви Польщі видав Євангеліє в тій же редакції як Велике на престольне. Переклад на-був своєї цілісності й етапної завершеності як утілення надзвичайно вагомого дискурсивного тексту української національної культури.

Переклади П. Морачевського за критерієм народності, майстерного відтворення української автентичності, реалізованого прагнення самоідентифікуватися у своєму щирому зверненні до Бога не поступаються сучасним перекладам Біблії. І нині, через понад 150 років, перша українська інтерпретація Святого Письма вражає своєю глибокою народністю, питомістю, є ключовим джерелом самоідентифікації українців у світі.

Цьогоріч у березні минуло 175 років від дня народження Федора (Хведора) Кіндратовича Вовка – українського етнографа, антрополога, археолога, етнолінгвіста, громадського діяча. Його батько був учителем у місцевого пана на Полтавщині. Прагнучи кращої освіти для дітей, родина переїздить до Ніжина. Тут Ф. Вовк закінчив Ніжинську гімназію Юридичного ліцею (1861–1864). Далі тривали роки навчання в Новоросійському університеті в Одесі, у Київському університеті святого Володимира (закінчив у 1871 р.); активної участі в діяльності Київської Громади, що відіграла значну роль в українському національно-визвольному русі. Разом з М. Драгомановим, В. Антоновичем, Т. Рильським, П. Чубинським, П. Житецьким Ф. Вовк брав участь в організації недільних шкіл, виданні літератури українською мовою, збиранні етнографічних матеріалів. У 1874–1876 рр. багато сил віддавав роботі в Південно-Західному відділі Російського географічного товариства як його засновник і активний учасник. У 1874 р. він виступив на III Археологічному з'їзді з повідомленням про український орнамент. «Це була перша українська мистецтвознавча праця в цій галузі» [3]. Унаслідок офіційних переслідувань українофілів за антиукраїнським Емським указом 1876 р. через заборону видання літератури, зокрема наукової, українською мовою Ф. Вовк змушений 1879 р. емігрувати з Російської імперії до Європи на довгих 26 років. Він досліджував етнографічні матеріали в Європі, із 1887 р. замешкав у Парижі, де студіював антропологію, порівняльну етнографію й археологію. Закінчив Сорбоннський університет, де після успішного захисту дисертації здобув ступінь доктора природничих наук, від 1905 – доцент антропології Петербурзького університету. Водночас провадив сам або готував експедиції на українські землі, збираючи вагомий антропологічний та етнографічний матеріал; автор понад 200 наукових робіт, якими здобув світове визнання.

Наукову спадщину Федора Вовка досліджували Н. Осипчук, О. Таран, Р. Конта, Ю. Іванченко, О. Астаф'єв та ін. Вершинна праця науковця – «Українский народъ въ его прошломъ и настоящемъ» (1916), перевидання 1995 р. має назву «Студії з української етнографії та антропології».

Ключова теза наукового доробку Федора Вовка така: українці є окремим народом, окремим антропологічним типом з оригінальними етнокультурними особливостями. Щонайретельніше він простежує антропологічні, етнографічні ознаки українців, фіксує давні витоки української культури, виявляючи її самобутність та цілісність на українських теренах – від Закарпаття, Галичини до Харківщини, Курщини; від Волині до Кубані, Причорномор'я.

Програма його досліджень послідовна, глибоко наукова: «...Для характеристики побутового життя українського народу ми повинні розглянути його способи здобування сировини, техніку, його їжу, житло, домашню обстановку та одягу, вірування, звичаї та обряди, громадські та правні розуміння і, нарешті, народні знання, оскільки вони справді народні»; «під впливом різних факторів – раси, зокільного оточення, традиції та, нарешті, культури – кожний народ творить ці речі та ці явища (побутових речей, психічних та соціальних явищ) по-своєму, і оригінальність цієї творчості тим більша, чим сам народ цільніший як расова та громадська група» [1, с. 39].

Автор системно й ґрунтовно аналізує предмети та процеси матеріальної та духовної культури українців, виконуючи їхній етнографічний опис та глибоко досліджуючи витоки споконвічних питомих занять, знярядь побуту, звичаїв тощо, наприклад: зняряддя полювання: *вабик, склепці, сільця*; зняряддя рибальства: *чокуша, кармак, хватка, підсака, пструг, ятір, котець, гард*; побут чабанів у горах, вівчарство: *ватаг, скалуш, маржина, кошара, гирлига, чабанська гарба, кулеша*, зокрема дериватологічні ряди: *ватерник, ватрище, ватра*.

Ретельно вивчаючи українську лексику ремесел, Ф. Вовк доходить логічних припущень щодо її самобутніх витоків та зіставляє з російською й південнослов'янською лексикою, досліджуючи впливи на користь останньої.

Ф. Вовк, зокрема, наводить українські назви глиняного посуду: *макітра, борщівник, кашник, банька, глек, гладишка, ринка, курушка, каганець, свиставка*. На його думку, витоки «гончарного мистецтва» в Україні, форми та барви гончарних виробів свідчать про можливість іранських впливів зі сходу та грецьких придунайських – з півдня та заходу [1, с. 64–65].

Традиційній теслярській лексиці властива спорідненість на всій території України та мотивованість південно- та західноєвропейськими впливами: «з незначними відмінами, та сама на Лівобережжі, що й на Правобережжі й на галицькій Україні, не виключаючи навіть Карпатського Підгір'я; термінологія ця виявляє певну подібність до термінології південних та західних слав'ян і разом із тим помітно відрізняється від великоруської»: *сокира, барда, топорець, топір, чи бардаш, теслиця, чи тесличка* тощо [1, с. 68].

Лексика українського стельмаства, на думку Ф. Вовка, переважно є питоною: «традиція самостійного старовинного ремесла затрималась у дуже значній мірі, як у праці над возом, так і в номенклатурі сорочка восьми відомих нам його головніших частин; в цій номенклатурі,

крім слів, що стосуються переважно до залізних частин, як *рихва*, *линва*, *нют*, *урвант*, *букса*, *стельвага та люшня*, – решта назв чисто українські» [1, с. 68].

Українська термінологія бондарства «дуже старовинна, але вона має дуже мало спільного з великоруською. За винятком кількох виробів, що їх назви однакові для обох мов, як, наприклад. *відро*, *бочка*, *обруч* тощо, всі інші вироби українці звать зовсім инакше, як, напр., *барило*, *палія*, *діжа*, *діжка*, *жлукто*, *зрізок*, *коновка*, *мазниця*, *ряжка*, *цебер* тощо. Серед цих назв, явна річ, є й кілька чужих слів» [1, с. 69].

Як зауважує дослідник, ключовими концептами для українців завжди були *житло*, *хата*, *двір* [1, с. 117].

Усебічно досліджуючи зовнішні впливи на питому українську культуру, Ф. Вовк виявляє її амбівалентність, доходячи логічного висновку: «Через своє географічне положення Україна була відчинена для сили найрізноманітніших впливів: південних, східних, західних і, безперечно, найменше, – північних. Все це змішалось до купи, асимілювалось, набрало місцевого забарвлення та місцевого національного характеру» [1, с. 58–59].

Завдяки працям Ф. Вовка з порівняльної етнографії українська етнографічна й археологічна наука наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття сягнули одного рівня з європейськими народознавчими дисциплінами. Він репрезентував самобутність українського етносу крізь призму його самобутньої культури та в жорстко цензурованих умовах Російської імперії зумів відтворити цілісну ментальну картину світу українців.

Усі три згадані історичні постаті науковців та дослідників української культури поєднує їхній вагомий вклад у розвиток української етнологістики. Вони стали популяризаторами українського культурного коду шляхом глибокого дослідження української ідентичності.

Надалі, майже протягом усього ХХ ст. – по втраті державності України у 20-х рр. ХХ ст. й аж до 1991 року, – у суспільстві тривало глибоке забуття історичної, культурної ментальної пам'яті. Федора Вовка тоталітарний режим оголосив націоналістом, про Пилипа Морачевського заборонено було згадувати через проголошений у радянській імперії масовий атеїзм. Науковий подвиг творця першої оригінальної друкованої української граматики Олексія Павловського також замовчувався, оскільки курс тоталітарної держави був спрямований на росіянізацію українського суспільства.

Слід пам'ятати про ці оригінальні наукові доробки українських дослідників, таким чином повертаючи їх із небуття, цінувати науковий та громадянський подвиг діячів науки та культури; можемо засвідчити

актуальність Ніжинської етнолінгвістичної наукової школи як складника історії української етнолінгвістики. Долучення до питомих джерел історії української культури, історії мови впливає на формування ментальної картини світу сучасних українців. Імена Олексія Павловського, Пилипа Морачевського, Федора Вовка заслуговують на пам'ятні меморіальні знаки на фасаді Гоголівського корпусу Ніжинського вишу.

Література

1. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. К.: Мистецтво, 1995. 336 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000765> (дата звернення 10.05.2021).
2. Задорожний В. Б. Павловський Олексій Павлович / Енциклопедія історії України: У 10 т. Т. 8 / Редкол.: В. А. Смолій та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2011. 520 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Pavlovskij_O. (дата звернення 03.10.2022).
3. Іванченко Ю. Видатний вчений і патріот України /Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. Київ: Мистецтво, 1995. 336 с. С. 3–6. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000765> (дата звернення 10.01.2022).
4. Котенко Т. Що може бути святіше для серця народу за слово Боже рідною мовою! (Листи П. С. Морачевського до І. І. Срезневського 1862, 1864, 1874 рр.). *Українська мова*. 2011. № 4. С. 54–62.
5. Лучик В. «Надобно бы знать язык малороссиан...». До 200-ліття першої граматики української мови. Газета «День». № 108. 17.04.2005. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/nadobno-znat-yazyk-malorossiyan> (дата звернення 10.10.2022).
6. Німчук В. Передне слово до видання: Історія українського правопису: XVI–XX століття. Хрестоматія. Київ: Наукова думка, 2004. 584 с. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/nimch.htm> (дата звернення 03.10.2022).
7. Павловський А. Грамматика Малороссійскаго нарѣчія, или Грамматическое показаніе существеннѣйшихъ отличій, отдалившихъ Малороссійское нарѣчіе отъ чистаго Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замѣчаниями и сочинѣніями. Санкт-Петербургъ, 1818. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/slovprav10.htm> (дата звернення 03.10.2022).
8. Пугач В. М. Святе Письмо в інтерпретації Пилипа Морачевського: формування дискурсу української національної культури. Науково-методичний збірник Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського. Спецвипуск за матеріалами міжрегіональної науково-практичної конференції «Українська мова як чинник національної державності» до Дня української писемності і мови. С. 61–68. Чернігів, 2015. URL: <http://choippo.edu.ua/> (дата звернення 03.10.2021).
9. Пугач В. М. «Хто ж, окрім нас, явить істинний лик наших предків, якщо ми не збережемо справжнього способу їхніх думок і мовлення?»: до 200-річчя граматики Олексія Павловського *Література та культура Полісся*. Збірник наукових праць. Вип. 93. Серія «Філологічні науки». № 11. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2018. С. 78–86.

10. Самойленко Г. В. Филип Семенович Морачевський (до 200-ліття від дня народження педагога і письменника). Ніжин: Вид. ПП Лисенко М. М., 2006. 95 с.

11. Шевельов Ю. Граматика / Енциклопедія українознавства. Словникова частина / За ред. В. Кубійовича: В 11 т. Т. 2. Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1993. С. 415–429. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euii033.htm> (дата звернення 10.05.2021).

12. Святе Євангеліє від Матфея. Переклад П. Морачевського. URL: http://www.parafia.org.ua/biblioteka/unikalni-rukopysy/jevanhelije-morachevskoho/jevanhelije-vid-mateya_m/#toc-2 (дата звернення 10.05.2021).

References

1. Vovk, X. K. (1995). *Studii z ukrainskoi etnografii ta antropologii* [Studies in Ukrainian ethnography and anthropology]. Kyiv: Mystetstvo. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000765> [in Ukrainian].

2. Zadorozhnyi, V. B. (2011). Pavlovskiy Oleksii Pavlovych [Pavlovskiy Oleksiy Pavlovych]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the history of Ukraine]. Redkol.: V. A. Smolii ta in. NAN Ukrainy [Ed.: V. A. Smolii and others. NAS of Ukraine]. Instytut istorii Ukrainy [Institute of History of Ukraine]. (Vols. 1–10; Vol. 8). Kyiv: Naukova dumka. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Pavlovskiy_O. [in Ukrainian].

3. Ivanchenko Yu., 1995. *Vydatnyi vchenyi i patriot Ukrainy* [Outstanding scientist and patriot of Ukraine] /Vovk X. K. *Studii z ukrainskoi etnografii ta antropologii* [Studies in Ukrainian ethnography and anthropology]. Kyiv: Mistetstvo. 3–6. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000765> [in Ukrainian].

4. Kotenko, T. (2011). *Shcho mozhe buty sviatishe dla sertsia narodu za slovo Bozhe ridnoi movoiu!* (Lysty P. S. Morachevskoho do I. I. Sreznevskoho 1862, 1864, 1874 rr.) [What could be more sacred for the heart of the people than the word of God in their native language! (Letters of P. S. Morachevskiy to I. I. Sreznevskiy, 1862, 1864, 1874)] *Ukrainska moва – Ukrainian language* (4), 54–62 [in Ukraine].

5. Luchik, V. (2005). «Nadobno by znat yazyk malorossiyan...». *Do 200-littia pershoi hramatyky ukrainskoi movy* [«You should know the language of the Little Russians...». Up to 200 years of the first grammar of Ukrainian language] *Den – The Day* (108). Kyiv. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/nadobno-znat-yazyk-malorossiyan> [in Ukrainian].

6. Nimchuk, V. (2004). *Perednie slovo do vydannia: Istorii ukrainskoho pravopysu: XVI–XX stolittia* [Foreword to the publication: History of Ukrainian spelling: XVI–XX centuries]. *Khrestomatiiia* [Reader]. Kyiv: Naukova dumka. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/nimch.htm> [in Ukrainian].

7. Pavlovskiy, A. (1818). *Grammatika Malorossiyskago narechiya, ili Grammaticheskoe pokazanie suschestvenneyshih otlichiy, otdalivshih Malorossiyskoe narechie ot chistogo Rossiyskogo yazyka, soprovozhdaemoe raznyimi po etomu predmetu zamechaniyami i sochineniyami* [Grammar of the Little Russian dialect, or a grammatical indication of the most significant

differences that alienated the Little Russian dialect from the pure Russian language, accompanied by various comments and essays on this subject]. St. Petersburg. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/slovpavl0.htm> [in Russian].

8. Puhach, V. M. (2015). *Sviate Pysmo v interpretatsii Pylypa Morachevskoho: formuvannya dyskursu ukrainskoi natsionalnoi kultury*. [The Holy Scriptures in the interpretation of Pylyp Morachevsky: formation of the discourse of Ukrainian national culture]. *Naukovo-metodychnyi zbirnyk Chernihivskoho oblasnoho instytutu pisljadiplomnoi pedahohichnoi osvity imeni K. D. Ushynskoho. Spetsvypusk za materialamy mizhrehionalnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Ukrainska mova yak chynnyk natsionalnoi derzhavnosti» do Dnia ukrainskoi pysemnosti i movy – Scientific and methodological collection of the Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education named after K. D. Ushynsky. Special issue based on the materials of the interregional scientific and practical conference "Ukrainian language as a factor of national statehood" for the Day of Ukrainian writing and language* (pp. 61–68). Chernihiv. URL: <http://choippo.edu.ua/> [in Ukrainian].

9. Puhach, V. M. (2018). «Khto zh, okrim nas, yavyt istynnyi lyk nashykh predkiv, yakshcho my ne zberezheмо spravzhnoho sposobu yikhnikh dumok i movlennia?»: do 200-richchia hramatyky Oleksiia Pavlovskoho ["Who, besides us, will show the true face of our ancestors, if we do not preserve the true way of their thoughts and speech?": to the 200th anniversary of the grammar of Oleksiy Pavlovsky]. *Zbirnyk naukovykh prats. Seriya «Filologichni nauky»*. – *Collection of scientific works. Philological sciences series*. Issue 93 (11). 78–86. Nizhyn: NDU im. M. Gogolya [in Ukraine].

10. Samoylenko, G. V. (2006). *Pylyp Semenovych Morachevskiy (do 200-littia vid dnia narodzhennia pedahoha i pysmennyka) [Pylyp Semenovich Morachevskiy (to the 200th anniversary of the teacher and writer's birthday)]*. Nizhyn: Vid. PP Lysenko M. M. [in Ukrainian].

11. Shevelov, Yu. (1993). *Hramatyka [Grammar]*. *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna [Encyclopedia of Ukrainian Studies. Dictionary part]*. Za red. V. Kubiiovycha. (Vols. 1–11; Vol. 2). 415–429. Lviv: Naukove Товариство im. Shevchenka. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euii033.htm> [in Ukrainian].

12. *Sviate Yevanheliie vid Matfeia. Pereklad P. Morachevskoho [The Holy Gospel from Matthew. Translated by P. Morachevskii]*. URL: http://www.parafia.org.ua/biblioteka/unikalni-rukopysy/jevanhelije-morachevskoho/jevanhelije-vid-mateya_m/#toc-2 [in Ukrainian].

Puhach V. M.

Gogol State University of Nizhyn,
Associate Professor of the Department of Ukrainian Language

Prominent Figures of the Nizhyn Higher School in the Context of the History of Ukrainian Ethnolinguistics

The paper deals with three outstanding figures from the history of Ukrainian culture of the 19th – early 20th centuries. This is Oleksiy Pavlovsky, the author of the first in history

scientific grammar of the Ukrainian language (1818); Pylyp Morachevsky, the author of the first translation of the Gospel into Ukrainian (1859–1864); Fedir Vovk, the author of the first thorough ethnocultural monograph about the Ukrainian people in the European context (1918). Significant self-sacrificing work in the name of the future Ukrainian people and involvement in the Nizhyn Higher School unite their names. Their visions of Ukraine, understanding of the world context of Ukrainian culture determined their civic choice. The scientific and creative output of students and teachers of Nizhyn Higher School is changing the boundaries of philological regional studies. The significance of the Nizhyn ethnolinguistic scientific school in the context of the history of Ukrainian ethnolinguistics is revealed in the article.

Keywords: *ethnolinguistics, ethnolinguistic scientific school, the first Ukrainian printed grammar, the first translation of the Holy Scriptures, the first monograph on the Ukrainian ethnos, Nizhyn Higher School, Fedir Vovk, Pylyp Morachevsky, Oleksiy Pavlovsky.*

УДК 811.161.2'373:811.161.2'06(092)

DOI 10.31654/2520-6966–2022–20F-106–119–131

Бойко Н. І.

доктор філологічних наук, професор
кафедри української мови, методики її навчання та перекладу
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Самборин В. Л.

аспірантка кафедри української мови, методики її навчання та перекладу
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Об'єктивація концепту *війна* в повісті Григора Тютюнника «Климко»

*У статті виявлено та схарактеризовано лексико-семантичні засоби об'єктивації концепту **війна** в повісті Григора Тютюнника «Климко», простежено семантичні зв'язки ядерної, насколяядерної та периферійної зон концепту **війна** зі складниками емотивно-оцінних лексико-семантичних зон. Концепт **війна** в повісті має лексичні засоби об'єктивації, сукупність яких репрезентує план вираження відповідного лексико-семантичного поля, зосередженого навколо домінанти, представленої ім'ям цього концепту. Навколо імені концепту зосереджені лексичні одиниці, які відображають динаміку подій, сприйняття їх персонажем. Лексеми насколяядерної зони наповнені специфічними функційно-стилістичними вимірами, вони зазнають контекстуальної актуалізації своїх асоціативних та емотивно-оцінних семантичних планів.*

Лексико-семантичне поле концепту засвідчує суб'єктивне бачення, розуміння, оцінювання й відтворення подій війни в повісті. Особливості об'єктивації концепту пов'язані з віком головного персонажа, його емоційними станами й реакціями.

*Специфіку об'єктивації концепту **війна** в повісті Григора Тютюнника «Климко» вбачаємо в різнобічних його характеристиках, у зв'язках із концептами, належними до емотивно-оцінних лексико-семантичних зон. Аналіз контекстів повісті на основі лексико-семантичного поля концепту **війна** засвідчує, що автор об'єктивує риси представників української ментальності, протиставляючи їх жорстокості загарбників. Людству відомі численні воєнні операції, баталії, у яких брали участь мільйони людей, до яких воно було причетне і які не можна зітерти з пам'яті кожної людини, незалежно від її національності, держави, віку, статі тощо. На жаль, це жахливе явище українці змушені переживати і сьогодні, у XXI сторіччі.*

Ключові слова: концепт, війна, ядерна, насколяядерна, периферійна, зона, персонаж, Григір Тютюнник.

XXI століття – період інтенсивного розвитку лінгвістичних досліджень, розвою нових напрямків, які передбачають вивчення мови як

різновиду пізнавальної діяльності людини. Пізнаючи світ, особистість оперує певними лінгвокогнітивними одиницями – концептами, що виникають завдяки здатності людини виокремлювати із загальної інформації про світ типові стійкі ознаки явищ та систематизувати їх. Вивчення особливостей мовної концептуалізації саме через концепти вже протягом тривалого часу належить до пріоритетних напрямків у сучасній лінгвістиці [7; 19; 20; 25].

Мовознавці визначають концепти як структуровані одиниці, що концептуалізують фрагменти довкілля, а також наші почуття і відчуття, емоційний світ, поведінку, наше ставлення до дійсності та інших людей. Через концептуальну базу довкілля формується концептуальна система окремого індивіда й відіграє домінуючу роль у процесі його емоційно-психічної діяльності, визначенні оцінного рівня реалій повсякденного життя [7].

Концепти характеризують як ментальні одиниці й складники свідомості, що постають певними посередниками між реальним світом і мовою. Концепт містить і реальну дійсність, і культурну інформацію, і почуттєву сферу, у якій усе це осмислюється, фільтрується, трансформується й систематизується. Тому «концепти утворюють своєрідний культурний пласт, що функціонує між людиною та середовищем. Вони наявні у свідомості (ментальному світі) людини у вигляді «пучків» понять, знань, асоціацій, переживань, які не тільки мисляться, а й переживаються» [16, с. 215].

В українському мовознавстві дослідження концептів актуалізовано в працях В. Жайворонка, А. Загнітка, Н. Данилюк, І. Голубовської, Т. Космеди, Ж. Краснобаєвої-Чорної, А. Мартинюк, О. Морозової, М. Полюжина, О. Селіванової, Л. Федорюк та багатьох інших учених.

Огляд літератури з досліджуваної проблеми засвідчує, що концепт більшість мовознавців усвідомлює як ментальне утворення, що поєднане з певним фрагментом довкілля, явищем чи поняттям, уявленнями, знаннями про нього. Концепт обов'язково викликає певні асоціації, переживання, етнічно мотивовані (інваріантні, колективно напрацьовані), поняттєво структуровані й локалізовані в ядерній зоні, а інші репрезентують індивідуальну, нестійку периферію [25, с.6]. Узнявши за основу таке визначення концепту, дослідники виокремлюють його інваріантні ознаки: «1) мінімальна одиниця людського досвіду в його ідеальному уявленні; 2) експлікованість через слово; 3) наявність польової організації; 4) є основною одиницею оброблення, збереження та передавання інформації; 5) «розмитість» кордонів; 6) культурна й соціальна маркованість; 7) має універсальні й індивідуальні компоненти для носіїв певної мови»

[25, с. 6]. Лексеми (їх сполучення) та фраземи об'єктивують концепти в мові й уможливають доступ до концептуальних знань.

Об'єктом ґрунтовних лінгвокогнітивних студій було чимало концептуальних одиниць, проте особливості вербалізації концептуалізованого поняття *війни* в українській лінгвостилістиці розглядалися спорадично. Певні фрагменти аналізу концепту ВІЙНА демонструють праці Л. Венедиктової, В. Верьовкіна, О. Колесника, В. Міщенко, П. Нікітіної, Н. Бойко, Г. Яворської та ін.

Відтворення війни в ідіостилі Григора Тютюнника активніше вивчали з літературознавчого погляду, аналізуючи образи дітей воєнної доби (С. Ленська, П. Фещенко, Л. Манян, А. Ремша та ін.). Образні модифікації концепту *війна* в текстопросторах братів Тютюнників досліджувала Н. Бондар.

Водночас актуальним залишається вивчення концепту ВІЙНА на матеріалі художніх творів тих письменників, які були учасниками чи свідками її жаклих подій, а потім відтворили, змалювали їх крізь призму художніх образів.

На долю українського народу дісталася одвічна боротьба за право бути незалежними, жити мирно і спокійно у своїй країні. Не лише протягом віків, а й сьогодні українці кров'ю і сльозами виборюють своє право бути вільними. У XXI сторіччі йде кровопролитна війна, повторюються події ХХ століття, яке донедавно вважалося найтяжчим для українського народу, бо саме в ньому «український народ зазнав таких бід і втрат, яких не мав за всю попередню багатовікову історію: три революції, дві світові і громадянська війни» [5, с. 111; 17, с. 268]. Ці події знайшли своє відображення у художніх творах письменника, який на собі відчув гіркоту сирітства, бачив загублені долі і життя, глибоко й емоційно усвідомлював трагедію українського народу.

Тему війни порушено майже в кожному творі Григора Тютюнника, у низці з них мотив війни належить до провідних («Климко», «Облога», «В сутінки», «Вогник далеко в степу», «На згарищі», «Чудасія», «Червоний морок», «Смерть кавалера», «Дивак», «Кленовий пагін», «Сито, сито...», «Бовкун», «Тайна вечеря», «Печена картопля», «Поминали Маркіяна», «Гвинт», «Оддавали Катрю»).

Мета статті – з'ясувати специфіку об'єктивзації концепту ВІЙНА в повісті Григора Тютюнника «Климко».

Лінгвістичний аналіз концепту «передбачає виокремлення істотних ознак предмета, поняття, явища, «занурених» у культуру етносу та об'єктивованих у мовленні, для виявлення яких необхідне звернення до фактів історії, філософії, психології, соціології та інших суміжних наук» [3, с. 117].

Концепт ВІЙНА в повісті має лексичні засоби об'єктивації, сукупність яких репрезентує план вираження відповідного лексико-семантичного поля, зосередженого навколо домінанти, представленої ім'ям цього концепту.

Термін «війна» у Словнику української мови витлумачено так: «1. Організована збройна боротьба між державами, суспільними класами тощо. 2. перен. Стан ворожнечі між ким-небудь; суперечка, сварка з кимсь; боротьба» [22, т. 1, с. 669]. За цими офіційними й науково «сухими» дефініціями завжди в уяві постають тисячі жорстоких битв, боїв і людських смертей, страждання, кров, сльози, подвиги, зради тощо. Це зовсім не повний перелік тих емотивних асоціацій, які спроможне викликати ім'я концепту – жакливо-містке слово «війна». Усі ці асоціації цілком закономірні, оскільки будь-яка війна залишає невідворотний слід у житті поколінь навіть через сотні років після свого завершення. Тому про війну згадують і пишуть усі – письменники, військові, політики, ветерани, сучасники, «діти війни», – бо кожен має право на свій власний спомин і погляд, на оцінку тих подій.

Значеннєвий простір концепту на лексико-семантичному (вербальному) рівні постає як лексико-семантичне поле. Лексеми, поєднані на основі спільних характеристик, репрезентують таке поле. У межах поля функціонують лексичні одиниці, семантика яких нейтральна, прозора (ядро й насколядерна зона) або образна, емотивно-оцінна, імпліцитна (периферія поля). Перші реалізують узуальні оцінні виміри наслідків воєнних подій і належать до ядра та насколядерної зони концепту. Художні контексти маніфестують особливості індивідуально-авторського розуміння і бачення війни, а лексеми, що образно, асоціативно її характеризують, належать до периферії. Узуального визначення війни, на першій погляд, цілком достатньо, проте незаперечним залишається той факт, що суб'єктивне бачення, розуміння, оцінювання й відтворення подій війни – явище специфічне, пов'язане з функційно-стилістичними вимірами, з актуалізацією асоціативних та емотивно-оцінних семантичних планів лексем.

Репрезентантами лексико-семантичного поля концепту ВІЙНА в повісті постали лексеми: *війна, война, бій, гармати, солдат, партизани, поліцаї, бомби, голод, карабін, бомбовози, літаки, дим, полум'я, лиха година* та ін., які формують відповідно ядерну, насколядерну та периферійну зони концепту.

Виокремлення лексем, належних до ядерної зони концепту, здійснено на основі їхньої характерної та виразної семантичної

близькості, домінування номінативної функції таких лексем. Вони виокремлюють найважливіші для свідомості представників певного етносу ознаки й риси позначуваного поняття.

У повісті «Климко» ядро лексико-семантичного поля концепту *війна* репрезентоване іменем концепту. Лексему *війна* автор використовує в мові повісті найчастіше як темпоральний маркер концепту: 1) «*Люди торгувалися не весело, як було до війни, а з якоюсь похмурою настирливістю, наче бороли один одного і ніяк не могли побороти...*» [24, с. 409]; 2) «*—Ну й люди ж! Наче до війни таких і не було. — Біда наплодила...*» [24, с. 410]; 3) «*...при базарних воротах чийсь тонюній голос (були до війни морожениці з такими голосами, загадав Климко) набридливо скиглив...*» [24, с. 408]. Усі три контексти об'єктивують темпоральні семи (йдеться про час «до початку бойових дій») та репрезентують низку психо-емоційних характеристик людини, які слугують конкретизаторами негативно-оцінного концепту ВІЙНА. Перший контекст передає негативний психо-емоційний стан людей на базарі, актуалізуючи оцінні семи «похмурість», «настирливість», «боротьба» на тлі зіставлення часових вимірів – період до і під час війни. Другий контекст моделює причиново-наслідкові зв'язки, які об'єктивують негативний вплив війни на морально-етичну поведінку людей. Простежено реалізацію екзистенційних мотивів на основі контекстуальних синонімів *війна – біда*. Увиразають контекст засоби експресивного синтаксису та метафорична структура *біда наплодила*, у якій дієслово актуалізує семантичні плани «з'явитися кому-, чому-небудь небажаному, негативному, шкідливому» та «у значній (великій) кількості» [22, т. 5, с. 153]. Війна (*біда*) породила (дала можливість розмножитися) негативним рисам характеру. Третій контекст об'єктивує неприємні відчуття персонажа, спричинені фонаційним враженням від почутого (*набридливо скиглив*). Метонімію модель *голос скиглив* увиразнює демінутив *тонюній*, що можна кваліфікувати як епітет-оксиморон.

Як фонетичний варіант розмовного характеру функціонує лексема *война*, реалізуючи негативно-оцінні семантичні плани, увиражені лексичним повтором та прислівником негативного змісту. Форму *война* вживає солдат-чех, мовлення якого персонаж характеризує негативно: «*...сказав солдат і заджеркотів щось швидко-швидко*». «Він [чех] оглянувся Климкові ноги, обсипані курятами, брудні й побуряковілі од холоду... Затим набрав оберемок соломи, ще раз оглянувся на Климка, похитав головою: **«Война, война... Плохо...»** [24, с. 389]. Портретування персонажа воєнної доби вибудовано через соматизм *ноги* та з участю негативно-оцінних номінацій, що викликають співчуття.

До ядерної зони належить і лексема *бій*, що визначає сам процес як сутичку ворожих військ або військових з'єднань, його тривалість, інтенсивність воєнних дій тощо: «*А через півмісяця – сталося те зранку – після короткого бою на станцію зі степу прийшли італійці*» [24, с. 398].

Навколоядерну зону концепту ВІЙНА в повісті репрезентують лексеми та словосполучення, для яких характерна виразна семантична близькість до ядра, вони називають найважливіші для свідомості людини події та явища війни, їхні ознаки: *воєнні дії, оборона, воєнне дійство, стратегія бойових операцій, пряме влучення, німецький обоз, німецькі літаки, короткий бій, наступ, відступ* та ін. Мілітарна лексика (одиничні лексеми чи словосполучення, що являють собою семантико-синтаксичне об'єднання двох повнозначних слів, які передають зміст субконцепту) розширює, конкретизує значеннєвий план ядерного концепту, його ознаки та специфічні риси. Об'єктиватори споріднених концептів експлікують такі семантичні плани: 1) війна – смерть: «– **Пряме влучення...** – квапливо розказував хтось. – У тендер, їх вугіллям **побило...**» [24, с. 386]; «*Від переїзду вдарила довга **автоматна черга***» [24, с. 425]; 2) війна – фізичний біль: «*Від переїзду вдарила довга **автоматна черга**. Климка **штовхнуло в груди і обпекло так боляче, гостро**, що в очах йому попливли **червоногарячі плями***» [24, с. 425]; 3) війна – руйнування споруд, матеріальних цінностей: «*Незабаром **німецькі літаки розбомбили станцію***» [24, с. 391]; «*...італійські солдати отаборилися в школі і вчинили там **галасливий курячий бенкет** (вони **ламали парти**, розкладали в шкільному саду вогнища і **смалили над ними курей**, з **реготами й співами**)*»; «*Бомба **влучила і в барак, і його розвалило, розкидало в усі боки, а рештки стін і простінків згоріли***» [24, с. 391]; «*Рештки стін і простінків **згоріли у Климка на очах – швидко, як тріски***» [24, с. 391]; 4) війна – постійний страх: «*А поміж тими, що **товпилися коло тачок**, поповзло не знайоме Климкові слово: «**Облава!.. Облава!..!**»* [24, с. 412]; «*Климко **завмер, не знаючи, що йому робити: схопитися, крикнути, ворухнутися?..***»; «*Знову **бухнув постріл**, уже ближче, **куля** десь **угорі тікнула***» [24, с. 425]; «*Нараз у **висілку глухо хлопнув постріл**. Потім **коротко диркнув автомат***» [24, с. 425]; 5) війна – сум, страждання (сльози, плач): «*Другого дня по тому, як не стало дядька Кирила, **дід Бочонок прийшов до Климка в барак, мовчки заплакав, притулившись товстим плечем до одвірка, і, втерши сльози, присів біля Климка на стілець***» [24, с. 390]; «*На **маленькому базарному майдані щоденно, з ранку до вечора, стояли мовчазні***

люди...» [24, с. 399]; «Звідти було чути **плачі...**» [24, с. 413]; «...за-тулила обличчя руками і **заплакала**» [24, с. 413]; «Дівчина, бліда, з величезними карими очима, в яких аж **кричала безпорадна мука** од страху» [24, с. 413].

Периферію поля в повісті репрезентує низка рідше вживаних і семантично віддалених чи лише частково пов'язаних із ядерними та навколядерними компонентами, із вужчими значеннєвими планами лексем [3]. Лексичні та фразеологічні одиниці, уналежені до периферії поля, представляють як стилістично нейтральні, так і стилістично марковані чи образні найменування. Багатозначні лексеми, належні до периферії, можуть уходити зі своїми нейтральними (первинними) значеннями до складу споріднених лексико-семантичних полів і реалізувати «концептуальну семантику цього поля лише у спеціально організованих контекстних умовах» [3, с. 118]. Об'єктиватори суміжних концептів експлікують такі семантичні плани: 1) війна – пограбування (грабїж): «...**італійці кинулися грабувати і брали не тільки їжу, а й одяг, де кращий**» [24, с. 399]; «...**кімнату було пограбовано й затоптано брудними черевиками**» [24, с. 402]; 2) війна – жаль: «**Не те що жити – моторошно й жаль дивитися було на стареньку приземкувату школу з чорними, як синяки, вибитими вікнами...**» [24, с. 391]; 3) війна – голод, злидні: «**Надивилися вже на голодом змучених людей**» [24, с. 399]; «**Ну, тоді пухни з голоду!**» [24, с. 401]; «**Люди торгувалися не весело..., а з якоюсь похмурою настирливістю...**» [24, с. 409]; 4) війна – фізичне виснаження: «**На останній підводі, що трохи відстала від обозу, скулившись, сидів у передку солдат і, видно, куняв – пілотка зсунулася йому на вухо, плечі обвисли, обличчя вткнулося в розстебнуту вгорі, з піднятим коміром шинелю**» [24, с. 387]; 5) війна – чужа мова (неукраїнська вимова): «– **Кто ти есть? Климко мовчав, здивувавшись не німецькій вимові солдата**»; «– **О-у, Клім Ворошілоф!** – реготнув солдат. – **Клім! Розумем... Тут есть твоей дом?**»; «...солдат **заджеркотів щось швидко-швидко**»; «**Вони сердилися і то по-своєму, то по-німецьки кричали, вибалушивши чорні циганські очі...**»; «**Пуф! Пуф!** – і кілька разів повторив слово «**партизан**» [24, с. 389].

У повісті «Климко» найчастотнішими об'єктиваторами концепту ВІЙНА постають такі слоти його фрейму: 1) воєнні дії та оборона (воєнне дійство, стратегія бойових операцій) – **пряме влучення, стріляли, розбомбили, автоматна черга, облава, бій, постріл** та ін.; 2) учасники війни (бойових дій) – **солдат, німці, чех, італійці, партизани, поліцаї** та ін.; 3) різновиди зброї – **карабіни, яструбок,**

бомби, літаки, гармати, автомати та ін.; 4) результати військових дій – *полонені, бранці, руйнування, розвалило, розкидало, згоріли, пограбували, полум'я, дим, голод* та ін.; 5) транспортні засоби періоду війни – *бомбовози, обози* та ін.

До периферії поля належать лексеми та фраземи, які слугують засобами образної (побудованої на асоціативних зв'язках) об'єктивації суміжних концептів, наприклад: «*А ще краще, якби ти подався на села та пристав до якоїсь бабусі в поміч та й перебув цю **лиха година**»* [24, с. 390–391]. Контекстуальне значення **лиха година** – війна. Ці семантичні плани словосполучення *лиха година* експлікує і в інших творах Григора Тютюнника: «...*хорошого мало, **лиха година...**»*; «*Якби ж воно не така **лиха година**, то, мо', з нього щось і вишло б*» («Сито, сито...») [5, с. 116].

Увиразнюють і підсилюють трагічне світосприйняття війни контексти повісті, де наявні лексичні повтори, ампліфікаційні описи воєнних подій (1) та лексеми, що моделюють асоціативні образи війни (2): 1. «*Климко бігав у той день з висілковими хлопчиками за балку дивитися збитий наш яструбок і бачив здалеку, як бомби влучали в депо, у вагони, як похитнулася і повільно впала водогінна вежа, а в повітрі над полум'ям і димами після кожного вибуху моторошно завивали уламки рейок. Бомба влучила і в барак, і його розвалило, розкидало в усі боки, а рештки стін і простінків згоріли у Климка на очах – швидко, як тріски. Пожежі ніхто не гасив, бо станція горіла вся, горіли депо і шахта, а два паровози, що встигли відійти за посадку біля кладовища, клично і сумно гули в два неоднакові гудки»* [24, с. 391]; 2. «*Од них [вагонів поїзда] **віяло ліками, димом польових солдатських кухонь, гарячими на сонці уламками літаків і гармат...**»* [24, с. 386].

Художні означення (епітети) також увиразнюють трагізм описуваних подій, тяжкий емоційно-психологічний стан персонажів, впливаючи на почуття читачів, які глибоко відчують трагедію того, що відбувалося колись і відбувається сьогодні на українській землі.

Периферійна зона лексико-семантичного поля концепту ВІЙНА, репрезентована образними засобами, у повісті розташована ближче до зразків фрагментарної об'єктивації концепту, ситуативних його характеристик, проте вона значно розширює і збагачує емоційну зону, акцентуючи на негативних почуттєвих станах, реакціях персонажів на реалії воєнного лихоліття. Концепт ВІЙНА об'єктивований на тлі страждання змучених війною людей, українського народу загалом та крізь призму сприймання війни героями повісті, а особливо – щемливих емоційних реакцій і станів головного персонажа Климка.

Емоційна зона концепту здійснює свій вплив на почуттєву сферу читача, формує «настрій твору», на чому наголошував Григор Тютюнник: «Загальне враження починається із слова, речення, навіть розділових знаків. Якщо ти зайвим чи недописаним словом скалічив речення – ти скалічив і настрої твору, а разом з тим загальне враження. Речення художнє – як чаша терпіння. Воно повинне бути повним, але не переповненим» [23, с.68].

Отже, специфіку об'єктивації концепту ВІЙНА в повісті Григора Тютюнника «Климко» вбачаємо в різнобічних його характеристиках, у зв'язках із концептами, належними до емотивно-оцінних лексико-семантичних зон. Аналіз контекстів повісті «Климко» на основі лексико-семантичного поля концепту ВІЙНА засвідчує, що автор об'єктивує риси представників української ментальності, протиставляючи їх жорстокості загарбників. Людству відомі численні воєнні операції, баталії, у яких брали участь мільйони людей, до яких воно було причетне і які не можна зітерти з пам'яті кожної людини, незалежно від її національності, держави, віку, статі тощо. На жаль, це жахливе явище українці змушені переживати і сьогодні, у XXI сторіччі.

Перспективним вважаємо подальше дослідження концепту ВІЙНА на матеріалі творів як братів Тютюнників, так і сучасних українських авторів.

Література

1. Бартацук О., Ніколаєва А., Тарасюк М. Вербалізація концепту «війна» в романі Г.Вдовиченко «Маріупольський процес». *Філологічний дискурс: зб. наук. праць / гол. ред. Віталій Мацько. Хмельницький: ХГПА, 2020. Вип.11. С.78–91.*
2. Богдан С. Вербалізація війни в епістолярних текстах Лесі Українки. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Мовознавство. Тернопіль: ТНПУ, 2014. Вип. 2 (24). С. 43–49.*
3. Бойко Н. І. Специфіка лексико-семантичного поля концепту «війна» в кіноповісті О. Довженка «Україна в огні». *Література та культура Полісся, № 102. Серія «Філологічні науки». № 17. С. 116–130.*
4. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексико-графічний і функціональний аспекти: монографія. Ніжин: ТОВ «Видавництво Аспект-Поліграф», 2005. 552 с.
5. Бондар Н. Образні модифікації концепту війна в текстопросторах братів Тютюнників. *Філологічні науки. 2016. Вип. 23. С. 111–118.*
6. Васянович Є. Психолінгвістичний аналіз асоціативного поля війна як фрагменту мовної картини світу українських студентів-гуманітаріїв. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Том 31 (70) № 1 Ч. 1. 2020. С. 13–17.*

7. Вежбицкая А. Семантические универсалии и базисные концепты. Язык. Семиотика. Культура. Москва: Языки славянской культуры, 2011. 568 с.
8. Верьовкін В. Український пісенний фольклор як сфера вербалізації концепту ВІЙНА. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2012. № 12. С. 42–45.
9. Гром'як Р.Т., Ковалів Ю.І., Теремко В.І. Літературознавчий словник-довідник. Київ: Академія, 2007. 752 с.
10. Жайворонко В. Війна. Антологія знаків української етнокультури: словник-довідник. Київ: Наукова думка, 2018. С. 96.
11. Колесник О.С. Концепт війна в аспекті лінгвосоціології та лінгвокультурології. Мовні і концептуальні картини світу. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 2014. Вип. 48. С. 216–230.
12. Кононенко В. І. Концептологія в лінгвістичному аспекті. *Мовознавство*. 2006. № 2–3. С. 111–117.
13. Ленська С. Образ дітей війни у творах Гр. Тютюнника, В. Близнеця, М. Вінграновського. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2009. № 5. С. 15–18.
14. Міщенко В., Дубик В. Метафора концепту «Війна» в сучасному франкомовному політичному дискурсі. *Вісник Львівського університету*. Серія «Іноземні мови». Львів, 2013. Вип. 21. С. 190–196.
15. Огар А. Вербалізація концепту ВІЙНА в сучасному художньому дискурсі. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*: збірник наукових праць. Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2019. С.38–47.
16. Полюжин М. Поняття, концепт та його структура. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2015. № 4. С. 214–224.
17. Ревегук В. Полтавщина в роки другої світової війни (1939–1945). Полтава, 2004. 288 с.
18. Ремша А. Григор Тютюнник. «Климко». Паралель між життям автора і сюжетом твору. Воєнне дитинство в повісті. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колежіумах*. 2011. № 7–8. С. 133–138.
19. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля. Київ, 2010. 844 с.
20. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрямки та проблеми: підручник. Полтава: Довкілля. Київ. 2008. 712 с.
21. Семегин Т. С. Концепт та суміжні з ним поняття. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов, 2011. Вип. 5. С. 247–250.
22. Словник української мови: в 11 томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
23. Тютюнник Г.М. Із щоденників і записників. Вічна загадка любові. Літературна спадщина Григора Тютюнника. Спогади про письменника / упорядкув. та прим. А. Шевченка. Київ, 1988. С. 25–136.
24. Тютюнник Г.М. Облога: Вибрані твори. Київ: Пульсари, 2005. 832 с.

25. Федорюк Л. В. Концепт смерть в українській когнітивно-мовній картині світу: структура, статика і динаміка. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. 10.02.01 – українська мова. Вінниця, 2018. 22 с.

References

1. Bartashchuk O., Nikolaieva A., Tarasiuk M. Verbalizatsiia kontseptu «viina» v romani H.Vdovychenko «Mariupolskyi protses». Filolohichni dyskurs: zb. nauk. prats / hol. red. Vitalii Matsko. Khmelnytskyi: KhHPA, 2020. Vyp.11. S.78–91.
2. Bohdan S. Verbalizatsiia viiny v epistoliamykh tekstakh Lesi Ukrainky. Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii Movoznavstvo. Ternopil: TNPU, 2014. Vyp. 2 (24). S. 43–49.
3. Boiko N.I. Spetsyfika leksyko-semantychnoho polia kontseptu «viina» v kinopovisti O. Dovzhenka «Ukraina v ohni». Literatura ta kultura Polissia, №102. Serii «Filolohichni nauky». № 17. S. 116–130.
4. Boiko N. I. Ukrainska ekspresyvna leksyka: semantychnyi, leksyko-hrafichni i funktsionalnyi aspekty: monohrafiia. Nizhyn: TOV «Vydavnytstvo Aspekt-Polihraf», 2005. 552 s.
5. Bondar N. Obrazni modyfikatsii kontseptu viina v tekstoprostorakh bratv Tiutiunnykiv. Filolohichni nauky. 2016. Vyp. 23. S. 111–118.
6. Vasianovych Ye. Psykholinhvistychnyi analiz asotsiatyvnoho polia viina yak frahmentu movnoi kartyny svitu ukrainskykh studentiv-humanitariiv. Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernad'skoho. Serii: Filolohiia. Sotsialni komunikatsii. Tom 31 (70) № 1 Ch. 1. 2020. S. 13–17.
7. Vezhbitskaia A. Semanticheskiye unyversaly y bazysnyie kontsepty. Yazyk. Semyotyka. Kultura. Moskva: Yazyky slavianskoi kul'tury, 2011. 568 s.
8. Verovkin V. Ukrainskyi pisennyi folklor yak sfera verbalizatsii kontseptu VIINA. Ukrainska literatura v zahalnoosvitnii shkoli. 2012. № 12. S. 42–45.
9. Hromiak R.T., Kovaliv Yu.I., Teremko V.I. Literaturoznavchyi slovnyk-dovidnyk. Kyiv: Akademiia, 2007. 752 s.
10. Zhaivoronok V. Viina. Antolohiia znakov ukrainskoi etnokul'tury: slovnyk-dovidnyk. Kyiv: Naukova dumka, 2018. S. 96.
11. Kolesnyk O.S. Kontsept viina v aspekti linhvosemiotyky ta linhvokulturolohii. Movni i kontseptualni kartyny svitu. Kyiv: Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. 2014. Vyp. 48. S. 216–230.
12. Kononenko V. I. Kontseptolohiia v linhvistychnomu aspekti. Movoznavstvo. 2006. № 2–3. S. 111–117.
13. Lenska S. Obraz ditei viiny u tvorakh Hr. Tiutiunnyka, V. Blyznetsia, M. Vinhranovskoho. Ukrainska literatura v zahalnoosvitnii shkoli. 2009. № 5. S. 15–18.
14. Mishchenko V., Dubyk V. Metafora kontseptu «Viina» v suchasnomu frankomovnomu politychnomu dyskursi. Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii «Inozemni movy». Lviv, 2013. Vyp. 21. S. 190–196.
15. Ohar A. Verbalizatsiia kontseptu VIINA v suchasnomu khudozhnomu dyskursi. Ridne slovo v etnokul'turnomu vymiri: zbirnyk naukovykh prats.

Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Ivana Franka. 2019. S.38–47.

16. Poliuzhyn M. Poniattia, kontsept ta yoho struktura. Naukovi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnogo universytetu imeni Lesi Ukrainky. 2015. № 4. S. 214–224.

17. Revehuk V. Poltavshchyna v roky druhoi svitovoi viiny (1939–1945). Poltava, 2004. 288 s.

18. Remsha A. Hryhir Tiutiunyk. «Klymko». Paralel mizh zhyttiam avtora i suzhetom tvor. Voienne dytynstvo v povisti. Ukrainska mova y literatura v serednikh shkolakh, himnaziakh, litseiakh ta kolehiumakh. 2011. № 7–8. S. 133–138.

19. Selivanova O. O. Linhvistychna entsyklopediia. Poltava: Dovkillia. Kyiv, 2010. 844 s.

20. Selivanova O. O. Suchasna linhvistyka: napriamky ta problemy: pidruchnyk. Poltava: Dovkillia. Kyiv. 2008. 712 s.

21. Semehyn T. S. Kontsept ta sumizhni z nym poniattia. Naukovi chasopys NPU im. M. P. Drahomanova. Seria 9. Suchasni tendentsii rozvytku mov, 2011. Vyp. 5. S.247–250.

22. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 tomakh. Kyiv: Naukova dumka, 1970–1980.

23. Tiutiunyk H.M. Iz shchodennykiv i zapysnykiv. Vichna zahadka liubovi. Literatura spadshchyna Hryhora Tiutiunyka. Spohady pro pismennyka / uporiadkuv. ta prym. A. Shevchenka. Kyiv, 1988. S. 25–136.

24. Tiutiunyk H.M. Obloha: Vybrani tvory. Kyiv: Pulsary, 2005. 832 s.

25. Fedoriuk L.V. Kontsept smert v ukrainskii kohnityvno-movnij kartyni svitu: struktura, statyka i dynamika. Avtoref. dys. ... kand. filol. nauk. 10.02.01 – ukrainska mova. Vinnytsia, 2018. 22 s.

N. I. Boyko

Doctor of Philological Sciences, professor

Department of the Ukrainian language, methods of its teaching and translation

Mykola Gogol Nizhyn State University

V. L. Samborin

post-graduate student of the Department of Ukrainian Language, methods of its teaching and translation at Mykola Gogol Nizhyn State University

The objectivation of the concept of war in the Hryhir Tyutyunyk's story "Klymko"

The article identifies and characterizes the lexical-semantic means of objectifying the concept of war in Hryhir Tyutyunyk's story "Klymko", traces the semantic connections of the nuclear, peri-nuclear and peripheral zones of the concept of war with the components of emotional-evaluative lexical-semantic zones. The concept of war in the story has lexical means of objectification, the totality of which represents the plan of expression of the corresponding lexical-semantic field, centered around the dominant represented by the name of this concept. Lexical units are concentrated around the name of the concept, which reflect the dynamics of events, their perception by the character. Lexemes of the perinuclear zone are filled with specific functional and stylistic dimensions, they undergo contextual actualization of their associative and emotive-evaluative semantic plans.

The lexical-semantic field of the concept testifies to the subjective vision, understanding, evaluation and reproduction of the events of the war in the story. Features of objectification of the concept are related to the age of the main character, his emotional states and reactions.

The specificity of the objectification of the concept of war in Hryhir Tyutyunnyk's story "Klymko" can be seen in its versatile characteristics, in connections with concepts belonging to emotive-evaluative lexical-semantic zones. The analysis of the contexts of the story based on the lexical-semantic field of the concept of war proves that the author objectifies the features of representatives of the Ukrainian mentality, contrasting them with the brutality of the invaders. The specificity of the objectification of the concept of war in Hryhir Tyutyunnyk's story "Klymko" can be seen in its versatile characteristics, in connections with concepts belonging to emotive-evaluative lexical-semantic zones.

Humanity knows numerous military operations, battles in which millions of people participated, in which it was involved and which cannot be erased from the memory of every person, regardless of his nationality, state, age, gender, etc. Unfortunately, Ukrainians are forced to experience this terrible phenomenon even today, in the 21st century.

Key words: *concept, war, nuclear, perinuclear, peripheral, zone, character, Hryhir Tyutyunnyk.*

УДК 811.161.2'367:821.161.2'06.09 (092)

DOI 10.31654/2520-6966–2022–20F-106–132–144

Г. М. Вакуленко

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, методики її навчання та перекладу Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Н. І. Клипа

кандидат філологічних наук, директор ННІ філології, перекладу та журналістики Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Актуалізація підрядних обставинних конструкцій прислівного типу в художньому мовленні Євгена Гуцала

У статті схарактеризовано структурно-семантичні особливості складно-підрядних речень із підрядними обставинними частинами прислівного типу, що функціонують у малій прозі Євгена Гуцала. Описано семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами та експліцитні сполучні засоби, з'ясовано функційне навантаження аналізованих конструкцій у плані художнього вираження авторської думки. Виявлено, що продуктивне використання складнопідрядних речень із прислівними обставинними частинами з просторовою, часовою, способовою, кількісною та порівняльною семантикою в художньому мовленні Є. Гуцала зумовлене авторською комунікативною потребою розгорнути на синтаксичному рівні категорії часу й простору, якості й кількості. У цілому ж складнопідрядні речення з прислівними підрядними частинами в текстах письменника відбивають загальномовні тенденції в побудові й особливостях функціонування цих структур. Індивідуально-авторська специфіка їх уживання виявляється в комунікативній потребі цих моделей для вираження конкретних семантико-синтаксичних відношень, в особистісних уподобаннях щодо вибору сполучних засобів, порядку предикативних частин, лексико-семантичного наповнення структур. Важливим чинником актуалізації аналізованих речень є стильові ознаки мови письменника: ліризм, реалізм, розмовність, психологізм, що потребує уваги до деталі, зображення особистісних відчуттів та оцінок.

Ключові слова: складнопідрядне речення, підрядна частина прислівного типу; обставинна частина місця, часу, способу дії, міри та ступеня, порівняльна; сполучник, сполучне слово, семантико-синтаксичні відношення, ідіолект, художнє мовлення.

Постановка проблеми. Ідіолект Євгена Гуцала, автора лірико-психологічної прози, тонкого пейзажиста, відображає неповторну естетику світосприйняття, своєрідний спосіб мислення, що знаходить утілення в цілеспрямованому доборі й творчому використанні

різнорівневих мовних засобів. Письменник послуговується загально-мовними синтаксичними моделями, але їхні кількісні та якісні параметри створюють індивідуальну внутрішню стилістику. У цьому аспекті викликають зацікавленість особливості функціонування в художньому мовленні Євгена Гуцала складнопідрядних речень із підрядними обставинними конструкціями саме прислівного типу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У теоретичному аспекті вагомий внесок у вивчення формально-граматичних, семантико-синтаксичних та комунікативних особливостей складнопідрядних обставинних речень, у тому числі й прислівного типу, зробили М. Богдан, І. Вихованець, А. Грищенко, Н. Гуйванюк, А. Загнітко, А. Квашук, К. Шульжук та інші вчені. У контексті художнього мовлення складнопідрядні конструкції розглядали О. Байдюк, О. Луценко, Ю. Ричагівська, О. Тележкіна, Л. Тищенко, Н. Свистун, Н. Фарина та інші мовознавці. А от структурно-семантичні характеристики складних речень у художній прозі Євгена Гуцала описані лише в працях Н. Морозової. Проте, на наш погляд, ця цікава багатогранна тема не вичерпана остаточно, а складнопідрядні обставинні конструкції прислівного типу в малій прозі визначного майстра слова потребують додаткової уваги з погляду не лише семантико-синтаксичного, а й функційно-стилістичного. А це робить тему нашої статті **актуальною**.

Формулювання мети статті. Мета нашого дослідження – проаналізувати семантико-синтаксичні та функціонально-стилістичні параметри зафіксованих у художньому мовленні Є. Гуцала складнопідрядних речень із прислівними обставинними частинами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Євген Гуцало активно використовує аналізовані конструкції для синтаксичного вираження різних семантико-синтаксичних відношень. У творах письменника широко представлені як елементарні та неелементарні речення цього різновиду, так і складні конструкції з різними видами синтаксичного зв'язку, у яких на внутрішньому рівні членування виділяються структурні блоки – складнопідрядні речення з підрядними обставинними прислівними частинами. Продуктивними є структури з обставинними місця, часу, способу дії, міри та ступеня й порівняльними.

Складнопідрядні речення з підрядними **прислівними обставинними місця** мають залежну частину, яка конкретизує опорне слово головної частини щодо місця здійснення чи напрямку дії. Засобами формально-граматичного й семантико-синтаксичного зв'язку таких предикативних частин виступають сполучні слова прислівникового походження *де*, *куди*, *звідки*, які уточнюють семантику місця дії (*де*), її напрямку (*куди*) чи вихідного пункту руху (*звідки*).

Як зафіксовано в більшості наукових розвідок із синтаксису складного речення, у прислівних обставинних частинах із локативною семантикою, на відміну від детермінантних, названі сполучні слова корелюють із співвідносними обставинами місця в головній частині. Як показав аналіз художнього мовлення Є. Гуцала, це переважно прислівники *там*, *тут*, *туди* й *скрізь*, напр.: *Вода синіє там, де колись були луги* [3, с. 235]; *Тут, де зібрались докупы в'язи, мабуть, гуртується шпачина колонія* [3, с. 229]; ... *набрав-ши в груді віркого повітря, чимдуху погналі туди, де лежав лось* [3, с. 246].

Набагато рідше в досліджуваному масиві простежуємо розчленований зв'язок підрядної частини місця з прислівником локативною семи. Зазвичай така обставина головної частини залежить від дієслова зі значенням руху, переміщення, спрямування дії або буття, знаходження, напр.: *Мабуть, десь далі, де видасться їм [гракам] найбезпечніше, вони постають, заховають у надійному місці свою каліку* [3, с. 119]; *Згори, де стояла її хата, глянула на село* [4, с. 296]; *[Дуб] темніє ген-ген, де має бути обійстя дядька Тилимона* [5, с. 53].

У текстах Є. Гуцала, як і в українській мові в цілому, домінують конструкції з постпозитивною підрядною частиною місця, напр.: – *Неси [картоплю] туди, звідки приніс* [4, с. 196]; *Коні не давались, змахнули гривами й неквапно побігли туди, де вже зійшло сонце* [3, с. 119]; – *Йди, переляк, туди, де вітер сучає, піском перевертає...* [5, с. 44]. Однак ми зафіксували й інші позиції розташування прислівних локативних частин, як-от: *Там, де стояли ті стовпи світла, либонь, на дощ і не бралось* [3, с. 239]; ... *коли переходив там, де щось пробігло, то роззирався по озимині* [3, с. 115] (інтерпозиція); *Куди тільки поглянеш, скрізь на річці видно качині танці, качині зальоти, качині любощі* [5, с. 34]; *Де зупинився на городі, там і стоїть* [3, с. 233] (препозиція).

Зафіксовані в художньому мовленні Є. Гуцала підрядні прислівні частини місця за семантико-синтаксичними параметрами репрезентовані трьома моделями.

До моделі I належать підрядні частини, що вказують на конкретне місце дії, про яку розповідається в головній. Семантичним маркером такої семи є сполучне слово *де*, яке утворює співвідносні пари з прислівниками в головній частині (*там – де*, *тут – де*, *скрізь – де*, *де – там*), напр.: *А то й без вудлища ловлять [рибу] там, де глибоко* [4, с. 194]; ... *і цей люд заходився не коло роботи, а коло якогось веселого й шпаркого танцю тут, де пухкі килими трав* [4, с. 374]; *Гарбузи ... прикріпившись чіпкими своїми вусиками, просочуються, пробиваються скрізь, де тільки можуть знайти краплину сонця*

[3, с. 86]; **Де** пролітали ті чорні хвилі, тремтячи незчисленими крильми, **там** по обійстях та городах проносилася зловісна тінь повітряної орди [5, с. 23]. Такі синтаксичні конструкції найпродуктивніші в ідіостилі письменника.

Друга модель представлена підрядними частинами, що вказують на напрям, спрямування дії або стану. Зв'язок між головною і підрядною частинами репрезентований сполучним словом *куди*, напр.: *Він тоді й сам стромляв свою голову туди, куди не слід* [4, с. 181]; ... *підпивши, заліз туди, куди твереза людина не тільки свою, а й чужу ногу не встромить* [4, с. 29]. Такі речення в художньому мовленні письменника трапляються дуже рідко. Представлена тільки корелятивна пара *туди – куди*.

Третя модель підрядних частин із просторовою семантикою – це конструкції, що вказують на вихідний пункт дії чи стану. Формальним показником цих смислових відношень є сполучне слово *звідки*, яке утворює корелятивну пару *туди – звідки*, напр.: – *Неси [сорочку] туди, звідки приніс* [4, с. 196]; *Лось завмер, втупившись круглими очима в стіну лісу попереду себе, – якраз туди, звідки завжди сходить сонце* [3, с. 243]. Ця модель в аналізованих творах Є. Гуцала також маловживана.

У процесі дослідження складнопідрядних речень в ідіолекті Є. Гуцала нашу увагу привернуло й стилістичне використання прислівних підрядних частин місця в багатоконпонентній синтаксичній конструкції, у якій письменник застосовує прийом нанизування однотипних підрядних частин із різними сполучними словами при одному опорному прислівнику, а також повторення опорного слова з іншою однотипною частиною, напр.: *Людина багато в чому схожа на пташку: в ранній молодості нестримно тягне її з дому, вона ладна забути все, з усім розпрощатися, щоб знайти для себе інше, нове життя; а під старість, коли стільки побачено й пізнано, незбагненна сила тягне людину повернутися назад, до рідного гнізда, туди, де народився і звідки повіявся в світи, туди, де земля тобі здається простою, зрозумілою і такою ж рідною, як і всі ті, хто вцілів од твого роду* [3, с. 136]. У другому семантичному блоці багатоконпонентне складнопідрядне речення з однорідною, неоднорідною та послідовною підрядністю глибоко розкриває авторську думку, уточнює характеристику семи простору, створює особливий ностальгійний настрій.

На нашу думку, письменникові важливо в деталях відтворити місце подій, тому він часто вдається до стилістичного та смислового уточнення відокремленою обставиною місця, яку потім ще раз конкретизує підрядною частиною, напр.: *Уже ген-ген попереду стало*

вимальовуватись його село – темним валом зводилися садки, а **над ними, ліворуч, де** пролягав шлях, високо підносились дві старі тополі-трепети, які в них називались «трепетинами» [3, с. 214]; ... вітер... іще дужчий **там, ген угорі, куди** веде стежка, **куди** кортить дістатись [4, с. 345]; Мабуть, у низинах, по берегах Чорного Черемошу, вже звечоріло, а **тут, на верхах, де** ближче до неба, конав і не міг сконати день [3, с. 80]; **Коло ослона** лежить вінник, **там, де** й залишила вчора ополудні [(4, с. 244];

В аналізованій прозі Є. Гуцала менш продуктивні складнопідрядні речення з прислівними підрядними **обставинними часу**. Ці синтаксичні конструкції називають час дії або стану, вияву ознаки, про які повідомляється в головній частині, напр.: *Тому-то вони [дуби] ледь-ледь усміхаються своїм молодим блискучим листям і **тоді, коли** заливає їх сонячним промінням* [3, с. 141]; *Стою **доки, доки** вони [коні] не зупиняються геть зовсім далеко* [3, с. 119]; *Одружився **пізніше, коли** відчув себе міцно на ногах* [4, с. 15].

У дослідженому матеріалі вжиті далеко не всі засоби семантико-синтаксичного зв'язку прислівної підрядної частини із часовим значенням із головною. Показовим для Є. Гуцала є використання сполучних слів *коли, поки, доки* і сполучних комплексів з *тих пір як та як тільки* з домінуванням сполучного слова – прислівника *коли*. Наприклад: *Навіть **тоді, коли** не мали ніякого діла, материні руки не зоставалися в абсолютному спокої* [3, с. 328]; *І **коли** поглибшають та почорніють золоті сутінки, **коли** пригасне рожевий порошок, **тоді** з далекого завулка виходять на дорогу коні* [3, с. 169]; *Ото **доки** слушаєш, **доки** й віриш, **доки** й цікаво, а потім...* [4, с. 212].

Ми помітили, що в головній частині складнопідрядних речень заявленого типу письменник уживає прислівники, що називають різні часові відтинки, а підрядна їх уточнює, напр.: *Листя полум'яніло й **вночі, коли** цього не було видно* [3, с. 71]; ***Згодом, коли** ми таки вийшли на дорогу, до шуму ріки і, повалившись на каміння, задрімали, то мені все привиджувалось крізь сон, що падаю в якусь безодню* [3, с. 83]; ***Тепер, коли** згадую матір, уявляю її здебільшого на городі* [3, с. 91]; ... *це порівняння прийде **пізніше, коли** вже ті маки бачитимеш у спогадах, **коли** намагатимешся відновити у пам'яті їхній ранково-росаий запах – і не зможеш* [3, с. 86].

Серед зафіксованих складнопідрядних речень із прислівними підрядними часовими частинами виділяємо дві моделі, які здатні виражати різні смислові відтинки.

Модель І. Синтаксичні конструкції, у яких дії чи стани, названі в головній та підрядній частинах, відбуваються одночасно, напр.:

Сміялась вона й **тоді, коли** її братик, скорчивши хитру гримасу, кидав ягоду собі до рота [4, с. 321]; *Отямився трохи **тоді, коли** поблизу вже нікого не було* [4, с. 54]; **Коли** білить полотно, **тоді** одним відром не обійдеши, доводиться носити й носити в діжечку [5, с. 88]. Ми помітили, що додатковим засобом посилення семантико-синтаксичних відношень одночасності дій і станів слугує частка *саме*, напр.: *Виходимо **саме тоді, коли** на весь куток розлягається лемент Срулихи* [5, с. 134].

Модель II. Синтаксичні структури, у яких підрядна прислівна обставинна частина називає часову межу тривання дії (стану) головної, напр.: *Мовляв, поживе **трохи, поки** свою хату відремонтує* [3, с. 87]; *Стою **доти, доки** вони [коні] не зупиняються геть зовсім далеко* [3, с. 119]; ... *хотілося ... **довго** бігати пальцями навпомацки у темряві, аж **доки** не торкнешся чутливими пучками до твердого, несподівано холодного плоду...* [3, с. 26–27]. Частка аж виконує підсилювальну роль: указує на досягнення далекої або крайньої межі.

У досліджуваних текстах Є. Гуцала ми не виявили часових конструкцій, у яких дії чи стани, названі в головній і підрядній частинах, відбуваються в різний час.

Аналізуючи структуру складнопідрядних речень, відзначаємо, що прислівні підрядні часові частини зазвичай знаходяться в постпозиції щодо головної, напр.: *Особливо ж **непереборне це враження тоді, коли** віє вітер...* [3, с. 235]; *Воно схоже на **недосяжну мрію, яка доти** й прекрасна, **доки** **недосяжна*** [3, с. 101].

Рідше письменник використовує структури з інтерпозиційною підрядною частиною, напр.: ***Удосвіта, коли** Танка сторожувала, стали сходиться до сільмагу люди* [4, с. 147]; *І **ввечері, коли** валка рушила вперед, у незвіданий морок майбутніх сутічок, позоставались на **Домашиному болоті хати, що світили обдертими латами*** [4, с. 86]. На препозиційне вживання підрядної частини щодо головної натрапляємо нечасто: ... *а **коли** ти йдеш по дорозі, збиваючи коряву й дивлячись на нього [місяць] вгору, **то тоді** він пахне дорогою* [5, с. 19]; ***Коли** води в відрі зостається на денці, а баба щось там варить, парить чи пере, **тоді** вона зумисне починає гуркотіти кухлем чи металевою, з понутотою алюмінію, чашкою у відрі* [5, с. 87]. На думку І. Вихованця, таке моделювання залежить від авторського комунікативного завдання: за нейтрального порядку частин більш значуща в плані актуального членування частина має займати постпозицію [1, с. 287], а переміщення її в препозицію зумовлене потребою створити експресію.

Прислівні підрядні обставинні часу, які перебувають у різних позиціях щодо головної, реалізують різний стилістичний потенціал,

напр.: *Пригадую, як біля церкви, на яку богомільні баби обернули звичайну сільську хату, почепили на поперечці поміж двох і стовпів тракторне колесо замість дзвона, і в те колесо били й **тоді, коли** займалася чиясь хата, і **тоді, коли** оповіщали про Боже свято [3, с. 84]; *І вже **тоді, коли** зовсім облетить листя, **коли** відсріблиться ніжний ранковий іній на схопленій морозцем землі, **коли** все відчутніше дихатиме в обличчя зима, то на гіллі деяких рідкісних яблунь і далі виситимуть яблука...* [3, с. 353].*

Відзначаємо, що фактичний матеріал допомагає виокремити такий прийом актуалізації прислівних підрядних частин часу, як парцеляція, яка відтворює психологічний стан мовця, його настрої, переконання або ж підкреслює тривалість процесу [6, с. 291; 7, с. 147–148], напр.: *Я й **завтра** в Кладьківку прибуду, і **післязавтра. Доки** свого не доможусь [3, с. 25]; *Так він сидів **довго** на піску. **Аж** поки Явдонька, сяюча й полум'яна, пішла до берега [3, с. 201].**

Зафіксовані в художньому мовленні Є. Гуцала і складнопідрядні речення з прислівними **підрядними способом дії**, які характеризують дію або стан за манерою їх виконання й семантично конкретизують співвідносний прислівник *так*. Формальними маркерами поєднання підрядної способу дії з головною є сполучники *щоб, як*, напр.: *Ходячи слідком за матір'ю, ти десь під яблунею чи на грядці намагався стати **так, щоб** материна голова затулила сонце й проміння було з-за її кіс [3, с. 336]; ... *ото вже чоловік не годен поводитися **так, як** личило б [4, с. 219].**

Значення способу дії в обстежених текстах Є. Гуцала може доповнюватися відтінком наслідку, де формальним показником цих змістових відношень виступає переважно корелятивна пара *так – що*, напр.: *... в дядька вже руки не слухалися – **так** задубіли, **що** пальці мало не хрускали [4, с. 54]; *Зрубавеш на межі кущі повію, бо вже **так** порозростались, **що** скоро вовки в них витимуть [4, с. 108].**

Також трапляються обставинні конструкції способу дії з підсилювальним відтінком, що репрезентується сполучником підрядності *аж*, напр.: *Глянуло на нього щось волохате й темне, глянуло **так, аж** у душі затерпло [3, с. 106]; *Соняшничиння несподівано стрельнуло **так, аж** із миттєвого ляку в п'ятах кольнуло [3, с. 173].**

Корелятивною парою *так – щоб* у розглядуваних реченнях представлені синтаксичні конструкції з відтінком мети, напр.: *Вона вискочила за ним на ганок і вже на подвір'ї зарепетувала **так, щоб** по всьому кутку чули [3, с. 61]; *Треба **так** сторожувати, **щоб** ні вночі, ні вдень не брали! [4, с. 149].* Поєднання двох семантико-синтаксичних відтінків зумовлене тим, що співвідносний прислівник*

так у головній частині вимагає розгортання семантики способу дії, а цілкове значення сполучника *щоб* дає змогу накласти необхідний для комунікації відтінок мети на основний зміст речення.

У художньому мовленні Є. Гуцала прислівні **підрядні частини міри та ступеня** розгортають характеристику дії або стану опорного компонента головної частини в кількісному плані, напр.: *А подушок за життя наскублося **стільки**, що не вмістилися в один вузол* [3, с. 421]; *Чи в тебе **стільки** розуму, як у лисого Тереня волосся на голові?* [3, с. 104]. Найчастіше опорними словами постають прислівник *так*, займенники *такий* і *настільки*, які утворюють співвідносні пари зі сполучними словами *скільки*, *наскільки*, *як* та сполучниками *що*, *щоб*, *як*, *наче*.

За семантико-синтаксичними показниками у зафіксованих у художньому мовленні письменника складнопідрядних реченнях із підрядними міри та ступеня виділяємо такі моделі.

Модель I. Синтаксичні конструкції, у предикативних частинах яких виявлено кількісно однакові ознаки, дії або стани. Характерними для цієї моделі є типові корелятивні пари *стільки* – *скільки*, *так* – *як*, *такий* – *як*, напр.: *Він і на світі пожив **стільки**, **скільки** не кожен годен, і війну одвоював **так**, як не кожен одвоює, і поставили головою його тому, що таки має голову, не абищо* [4, с. 88]; *Либонь, ніхто в Овечачому не знає **стільки** про жіночі долоні, **скільки** випало знати мені* [5, с. 75]; *Повернувся смерком, уже не **такий** похмурий, як вижджав* [4, с. 105].

Обстежений фактичний матеріал дозволяє нам констатувати, що значення зіставлення у головній і підрядній частинах виражає й така співвідносна пара, як *чим* – *тим*, яка вказує на те, що ступінь вияву дії або ознаки в головній частині залежить від ступеня дії чи ознаки в підрядній. У таких випадках, на думку К. Шульжука, підрядна виражає підставу, а головна – висновок [11, с. 284]. Конструкції із такими зіставними частинами в досліджених текстах дуже багато, що створює показову для Є. Гуцала манеру розмірковувати, порівнювати, виявляти суб'єктивне ставлення [10, с. 23], напр.: *І **чим** ближче я підходжу, **чим** краще бачу цю жінку, **тим** менше здається вона освітленою сонцем* [3, с. 153]; ***Чим** довше дивишся на зорі, **тим** більше набираєш такої певності* [5, с. 7].

Модель II. Складнопідрядні речення міри та ступеня дії, стану, ознаки з відтінком наслідку. Засобами вираження таких семантико-синтаксичних відношень у реченнях є співвідносні пари *стільки* – *що*, *стільки* – *аж*, *такий* – *аж*, *такий* – *що аж*, *так* – *що*, напр.: *Стояв високий, у білій сорочці, в очах було **стільки** доброти, що*

вони аж сяяли [3, с. 180]; ... **стільки** ж їх [слив] **багато**, **що** гілля не витримує ваги [5, с. 9]; **Граків** було **стільки** **багато**, **аж** чорно [3, с. 168]; ... **солодке** було **таке**, **аж** гірко від нього ставало у роті [3, с. 121]; **Скиби** землі були **такі** **чорні**, **що аж** різало очі [3, с. 122]; **І** стало їй **так** добре, **що**, **либонь**, **ладна** була зараз **заспівати** **вголос** [4, с. 296]. Особливу продуктивність виявляють моделі **стільки** – **що** та **так** – **що**.

Модель III. Синтаксичні структури зі значенням міри та ступеня з відтінком мети. Засобом зв'язку головної та підрядної частин є цілловий сполучник підрядності **щоб**, який корелює зі співвідносним словом **настільки**, як-от: **Заєць помітив її з запізненням, але не настільки, щоб не зробити стрибок убік** [3, с. 257]. Ця модель не продуктивна в дослідженому масиві речень.

На нашу думку, стилістичною особливістю художнього мовлення Євгена Гуцала є вживання прислівних підрядних частин міри й ступеня для вираження мовлення. Такого ефекту письменник досягає, поєднуючи одну підрядну з двома головними для неї частинами, що допомагає унаочнити описувану картину, посилити ознаку, подати оцінку зображуваного, напр.: **Снігу повалило стільки багато, так густо, наче хтось надумав поховати глибоко під ним не тільки молодесеньку весну ... а й наші надії, наші туманні мрії** [3, с. 225].

Для складнопідрядних речень із **підрядними порівняльними** частинами в художньому мовленні Є. Гуцала характерний детермінантний зв'язок. Однак відзначаємо й наявність прислівних структур, у яких зіставляються чи порівнюються дії, стани, процеси, ознаки різних суб'єктів. Типовими засобами приєднання підрядних порівняльних частин у текстах письменника слугують сполучники **як**, **мов**, **мовби**, **немов**, **наче**, **начеб**, **ніби**, напр.: **Цей чоловічий голос так похрускує, як похрускує спілий кавун у дужих руках** [5, с. 103]; ... **вглядається в людей так, мовби товаришбк має конче бути в гурті** [3, с. 268]; ... **голки озимини ... здригались так, немов змерзли** [3, с. 233]; **Юрко дивився на батька, проте той тримався так, наче, крім нього та жінки, нікого в хаті й не було** [4, с. 16]; ... **руки склала так на грудях, ніби вмирати зібралась** [4, с. 52].

У семантичному плані складнопідрядні порівняльні речення, ужиті в текстах Є. Гуцала, виражають вірогідне або невірогідне порівняння. Якщо підрядна частина інформує про реальний, загальновідомий факт, а предикати головної та залежної частин тотожні, то це речення вірогідного порівняння: **Олена Павлівна ... любила, здається, його так, як це вміють сільські жінки – непомітно й буденно**

[4, с. 14]; ... в цій темряві Гнідко зникне **так** само зненацька, **як** і появився [4, с. 363]; ... й там вона поволеньки **отак** дибцяє, **як** дибцяла по селу [5, с. 371].

Серед зафіксованих складнопідрядних речень ми виявили як односуб'єктні структури, тобто такі, у яких зіставляється за різними діями той самий суб'єкт, напр.: *Бахурка дивиться на молодицю **так, немов червінця збирається дати*** [4, с. 80], так і двосуб'єктні, у яких відбувається зіставлення різних виконавців за однаковою чи різними діями, як-от: ***Так** мокро горить, **як** нині тягнеться день* [3, с. 311]; *Дід Гордій ... **найдивовижніша старожитність**, що вціліла від минулих віків, **одломившись од них так, мов осколок од великої брили граніту*** [4, с. 368].

Підрядна частина таких конструкцій переважно співвідносна з двоскладним повним реченням: *Голова лежала **так, наче** він прислухається до землі* [3, с. 246]; *Вода, **напившись** за день, **дихала теплою парою – так, начеб** дихала на вас у хліві корова, яка повернулася з поля* [3, с. 370]; *Марія **чується на душі так, наче** спокійна нічна гроза погримує та поблимує у її думках, у її серці* [4, с. 391]. Рідше натрапляємо на підрядні порівняльні частини співвідносні з односкладними реченнями, напр.: *Бахурка **почувалася так, наче** то її хату ставили* [4, с. 236]; *Вертати назад було **так само** безнадійно, **як** їти вперед* [3, с. 80]; *А вона [качечка] **сидить на воді так, наче** їй і діла ніякого нема до тих трьох качурів* [5, с. 31].

В досліджуваному масиві також активно функціонують речення з підрядними порівняльними частинами, у яких пропущені підмет або присудок. Така формально-синтаксична організація виражає традиції мовної економії, напр.: *Юрко скинув на неї **неспокійним оком, так, ніби** не розчує* [4, с. 16]; *Чалий і карий **попускали голови, скубуть траву, – так, немов** своїми вологими губами обцілюють, голублять цей луз* [3, с. 117]; *Пішла **так, як** ото шептуха **недавно: високо задерши голову, рівно*** [4, с. 100].

Прислівні підрядні порівняльні частини найчастіше перебувають у постпозиції щодо головної, що пов'язано з необхідністю логічно виділити обставину *так* у головній частині. Ми помітили, що препозиційне розміщення підрядної частини зумовлене стилістичною потребою зіставити раніше відомі читачеві яскраві факти з новою інформацією, напр.: ***Як** іще **недавно** захоплювались її майстерністю розказати про хрін, кріп, петрушку та цибулю, **як** іще **недавно** вражались її вмінням захистити від чорної обмови свою людську гідність, **так** тепер їх підкоряє артистизм, із яким вона їсть хліб із морозивом* [3, с. 280].

У деяких реченнях спостерігаємо накладання на порівняльну семантику відтинку міри й ступеня. Цьому сприяє лексичне наповнення головної та підрядної частин, а також порядок слів у головній частині, зокрема препозиція опорного прислівника *так* щодо присудка або обставини, від яких він залежить, напр.: *Ген Сонька Твердоступиха ... так орудує сапою, ніби за нею чорти гоняться* [4, с. 115]; – *Е-ех! – зітхає тяжко. Так тяжко, наче своєю балачкою камінь їй на груді поклав* [5, с. 92].

Для ідіюстилю Є. Гуцала показове використання підрядних порівняльних частин як засобу стилістичного впорядкування мовлення. Увиразненню сприяє повтор присудків з обставинами способу дії, що пояснюються підрядними порівняльними, як-от: *Барвінок зацвітає і зацвітає так, наче небо бризнуло на землю живими уламками блакиті, зацвітає так, немов дитячі очі землі дивились на тебе довірливо* [3, с. 88]. Автор створює кілька асоціативних образів, які в такому синтаксичному оформленні увиразнюють оцінку. Письменник застосовує і прийом парцеляції, відчленовуючи опорне слово *так* разом із підрядною порівняльною в самостійну структуру, напр.: *Сходячи в польову балку, вона спершу зникає по пояс, далі по плечі, ось лише голова маячить – і вже й голова зникла. Так, наче Ксенька Гирчиха зійшла в землю* [5, с. 73]. Іноді такий прийом Є. Гуцала поєднує з ампліфікацією, напр.: *Тріпоче так, наче страждає, наче мучиться. Ніби хоче здертись по ливочці сонячного променя згору, та не вдається* [3, с. 295].

Отже, продуктивне використання складнопідрядних речень із прислівними обставинними частинами з просторовою, часовою, способовою, кількісною та порівняльною семантикою в художньому мовленні Є. Гуцала зумовлене авторською комунікативною потребою розгорнути на синтаксичному рівні категорії часу й простору, якості, міри і ступеня. У цілому ж складнопідрядні речення з прислівними підрядними частинами в текстах письменника відбивають загальномовні тенденції в побудові й особливостях функціонування цих структур. Індивідуально-авторська специфіка їх уживання виявляється в комунікативній потребі цих моделей для вираження конкретних семантико-синтаксичних відношень, в особистісних уподобаннях щодо вибору сполучних засобів, порядку предикативних частин, лексико-семантичного наповнення структур. Важливим чинником актуалізації аналізованих речень є стильові ознаки мови письменника: ліризм, реалізм, розмовність, психологізм, що потребує уваги до деталі, зображення особистісних відчуттів та оцінок.

Література

1. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. К.: Наук. думка, 1992. 256 с.
2. Городенська Катерина. Граматичний словник української мови: Сполучники. Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. 340 с
3. Гуцало Євген. Твори в п'яти томах. Т. 1.: Оповідання, новели. К.: Дніпро, 1996. 454 с.
4. Гуцало Євген. Твори в п'яти томах. Т. 2.: Повісті. К.: Дніпро, 1996. 461 с.
5. Гуцало Євген. Твори в п'яти томах. Т. 3.: Повісті, роман. К.: Дніпро, 1997. 461 с.
6. Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: Знання, 2008. 423 с.
7. Пасік Надія. Лінгвістичний аналіз художнього тексту: навч. посіб. Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2003. 206 с.
8. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис: підручник / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева та ін.; за ред. А. К. Мойсієнко. К.: Знання, 2010. 374 с.
9. Сучасна українська мова: підруч. / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.; за ред. О. Д. Пономарева. К.: Либідь, 2005. 488 с.
10. Шевченко А. Феномен Євгена Гуцала. *Дивослово*. 2003. № 3. С. 22–24.
11. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підруч. К.: ВЦ «Академія», 2010. 407 с.

References:

1. Vykhovanets I. R. (1992). *Narysy z funktsionalnogo syntaksysu ukrainskoi movy*. Kyiv: Nauk. dumka.
2. Horodenska Kateryna (2007). *Hramatychnyi slovnyk ukrainskoi movy: Spoluchnyky*. Kherson: Vyd-vo KhDU.
3. Hutsalo Yevhen (1996). *Tvory v piaty tomakh*. T. 1.: *Opovidannia, novely*. Kyiv: Dnipro.
4. Hutsalo Yevhen (1996). *Tvory v piaty tomakh*. T. 2.: *Povisti*. Kyiv: Dnipro.
5. Hutsalo Yevhen (1996). *Tvory v piaty tomakh*. T. 3.: *Povisti*. Kyiv: Dnipro.
6. Kochan I. M. (2008). *Linhvistychnyi analiz tekstu: navch. posib. 2-he vyd., pererob. i dop.* Kyiv: Znannia.
7. Pasik Nadiia (2003). *Linhvistychnyi analiz khudozhnogo tekstu: navch. posib. Nizhyn: Vyd-vo NDPU im. M. Hoholia*.
8. A. K. Moisiienko A.K., Aribzhanova I. M., Kolomyitseva V. V. (2010). *Suchasna ukrainska literaturna mova: Morfolohiia. Syntaksys: Navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Snannia.
9. Ponomariv O.D., Rizun V. V., Shevchenko L.Y. (2005). *Suchasna ukrainska mova: Navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Lubid'.
10. Shevchenko A. (2003). *Fenomen Yevhena Hutsala*. *Dyvoslovo*, 3, 22–24.
11. Shulzhuk K. F. (2010). *Syntaksys ukrainskoi movy: pidruch*. Kyiv: VTs Akademiia.

G. M. Vakulenko

Candidate of Philology, Associate Professor at
Ukrainian Language, Educational Methods and Translation Department of
Nizhyn Gogol State University

N. I. Klypa

Candidate of Philology, Associate Professor,
Director of Educational and Research Institute of Philology, Translation and Journalism of
Nizhyn Gogol State University

Actualization of Subordinate Circumstantial Constructions of Adverbial Type in the Artistic Speech of Yevhen Gutsalo

The article characterizes the structural and semantic features of compound sentences with subordinate circumstantial parts of the adverbial type, which can be found in Yevhen Gutsalo's short prose. Both the semantic and syntactic relations between predicative parts, explicit connecting means are described. The functional load of the analyzed constructions in terms of artistic expression of the author's approach is clarified.

The productive use of compound sentences with adverbial circumstantial parts of spatial, temporal, methodical, quantitative and comparative semantics in the artistic speech of Yevhen Gutsalo is proved to be due to his communicative need to expand the syntactic level of time and space, quality and quantity. In general, compound sentences with proverbial subordinate clauses in the writer's texts reflect the general tendencies in the construction and peculiarities of the functioning of these structures.

The writer's individual style of their use is manifested in the communicative need of these models to express specific semantic and syntactic relations, personal preferences for the choice of connecting means, the order of predicative parts, lexical and semantic content of structures. An important feature in the actualization of the analyzed sentences are the stylistic features of the writer's language: lyricism, realism, colloquialism, psychologism, which requires attention to details, depiction of personal feelings and evaluation.

Keywords: *compound sentence, subordinate part of the adverbial type; the circumstantial part of the place, time, mode of action, measure and degree, comparative; conjunction, connecting word, semantic and syntactic relations, idiolect, artistic speech.*

КРАЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 94(477.51)

DOI 10.31654/2520-6966–2022–20F-106–145–160

О. О. Лейберовстарший викладач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Колекція Й. Ф. Паєвського у зібранні мініцкабінету юридичного ліцею князя Безбородько у Ніжині

Стаття присвячена розгляду проблем, що пов'язані з процесами функціонування мініцкабінету у Ніжинській вищій школі. Основна увага зосереджена на проблемі наповнення фондів нумізматичного зібрання новими колекціями та окремими експонатами. Об'єктом дослідження є колекція монет та медалей, зібрана професором Юридичного Ліцею Й. Ф. Паєвським та «передана» ним, на вимогу керівництва вишу. Мініцкабінет протягом всього часу свого існування перебував у статусі не самостійної установи. Він не має постійного приміщення, окремого штату, на його утримання не виділялись кошти. За весь досліджуваний період зафіксований лише єдиний факт виділення коштів для придбання нових експонатів. Автор доходить висновку, що протягом означеного періоду колекція монет та медалей, що зберігалась у мініцкабінеті не відіграла ніякої ролі у навчально-виховному, освітньому та науковому процесі. Разом з тим саме існування нумізматичного кабінету позначалось на престижності навчального закладу. Намагаючись уникнути критики з боку чисельних чиновницьких перевірок, правління Ліцею вдалося до купівлі приватної колекції, для того щоб збільшити нумізматичну експозицію. Придбана колекція не вирішила поставленого завдання і не перетворила мініцкабінет на окрему, самостійну науково-дослідну установу. Колекція, яку Й. Паєвський збирав значні роки, дуже швидко осіла у запасниках мініцкабінету, а з часом була частково втрачена. Колекція не представляла собою музейної рідкості, хоча і включала ряд цікавих та цінних експонатів. Існування окремого опису даної колекції дозволяє дослідникам частково відтворити її склад, з'ясувати час її придбання та її долю. Сам Паєвський, який не захотів безкоштовно передавати свою колекцію у мініцкабінет Ліцею, дуже швидко був відправлений на пенсію.

Ключові слова: Ніжинська Вища школа, Юридичний Ліцей, нумізматичне зібрання, колекція монет та медалей, мініцкабінет

Сучасні соціокультурні процеси є складними та суперечливими явищами. Потреби пошуку нових світоглядних підходів потребують вивчення різноманітних аспектів суспільного життя. Перетворення останніх років створили передумови для більш глибокого дослідження історії нашої країни із залученням кращих традицій, у тому числі у сфері музейної справи.

У ході реформ XVIII століття у Російській імперії, яка включала до свого складу українські землі, почали виникати урядові музеї, що надали буть відігравати значну просвітницьку функцію. Ці музеї організовувалися при міністерствах, відомствах та установах, у тому числі при вищих навчальних закладах освіти. Університетські музеї або «кімнати музейного типу», які виникали майже одночасно із відкриттям самих освітніх установ, поклали початок організації музейної справи у країні. Університетські музеї з самого початку їх існування відзначалися високим науковим рівнем, прагненням до системності та повноти колекцій, пошуками оптимальних форм та методів фондової та експозиційної роботи. У цей час склалися основні форми музейної роботи: науково-дослідна, науково-фондова, науково-експозиційна та науково-просвітницька. Вузівські музеї прагнули доступності для публіки, залучаючи своїми експозиціями широкі маси місцевого населення. У багатьох містах, особливо на периферії, виші з їх музеями залишалися чи не єдиними осередками культури.

На початок XIX століття в імперії вже нараховувалося близько 50 вищих навчальних закладів. Всі вони мали свої власні музейні установи. Університетські колекції формувалися за трьома науковими напрямками: технічні, природничі та гуманітарні. Одне з найважливіших місць в останньому напрямку відводилось нумізматичним та фалеристичним зібранням. У буремні роки національно-визвольної революції 1917–1920 рр. та у перші роки становлення радянської влади, більшість з них були втрачені, а їх колекції розпорошені по іншим музейним установам та приватним зібранням. Тому вивчення, опис та збереження музейних комплексів, архівних зібрань, та окремих колекцій та експонатів, що належали українським вишам у XIX – на початку XX ст., залишаються пріоритетними напрямками у роботі істориків та продовжують активно досліджуватися.

Проблема вивчення історії та діяльності університетських міністерств та їх колекцій не є новою у сучасній історичній науці [1–9]. Серед багатьох університетів та вишів Російської імперії власні нумізматичні зібрання мали Московський, Санкт-Петербурзький, Казанський, Варшавський, Дерптський, Гельсінгфорський університети. На українських землях імперії – університет Святого Володимира у

Києві, Харківський університет, Решельївський ліцей (якій пізніше трансформувався у Новоросійський університет). Останнім часом світ побачила ціла низка публікацій, що висвітлює історію вітчизняних музейних установ [10–13]. Як правило в основу таких університетських колекцій були покладені приватні зібрання, які були їм подаровані меценатами або колекції, які були передані з інших навчальних закладів. Так після закриття Східного факультету Казанського університету нумізматычна колекція була вивезена до Санкт-Петербурга. Після закриття Віленського імператорського університету у 1832 р. його нумізматычна колекція була розділена та поповнила зібрання університетів у Харкові та Києві. Не залишилась поза увагою дослідників і доля нумізматычного зібрання Ніжинської Вищої школи. Вона представлена у широкому колі спеціалізованих та історичних досліджень і публікацій [14–21]. Вивчення та аналіз архівних матеріалів, документів господарського діловодства навчального закладу, формулярних списків окремих викладачів дозволяє відновити картину складу нумізматычної колекції, її наповнення та використання, а також історію мінц-кабінету в цілому.

Юридичний ліцей князя Безбородько у Ніжині (далі – ЮЛН) був організований на базі Гімназії Вищих наук (1820–1832 рр.) та Фізико-математичного Ліцею (1832–1840 рр.), які існували у повітовому Ніжині до того і вважається їх правонаступником. До складу Юридичного Ліцею (1840–1875 рр.) входило кілька кабінетів «музейного типу», що були успадковані від попередніх установ. На початок 50-х рр. XIX ст. у ЮЛН існували фізичний кабінет (пізніше фізико-математичний) «дуже бідний, як і мінералогічний, що потребує нових надходжень», ботанічний, зоологічний (з зооанатомічним та агрономічним відділом) де була представлена «колекція зображень тварин з картон-п'єру» та мінц-кабінет (саме така назва установи і в такому написанні або «мінцкабінет», відображена в офіційних документах Ліцею). Як засвідчують дослідники: «... поповнення ніжинського нумізматычного зібрання у продовж перших десятиріч його існування проходило з різних джерел та різними шляхами, головними з яких вочевидь, були одиничні приватні подарунки. У цілому ж приріст кількості нумізматычних предметів відбувався доволі повільно» [18, с. 8]. У цей час колекція мінц-кабінету Ліцею нараховувала всього 218 експонатів (медалей та монет) і вважалась не дуже цінною [22, арк. 25 зв., арк. 57; 23, арк. 29].

У 1852 р. колекція мінц-кабінету суттєво збагатилась. У звіті за 1853 рр. було відмічено: «У минулому році у Мінц-Кабінет поступило шляхом дарунків від де яких осіб 53 срібні та мідні монети та медалі

і тому у цьому кабінеті зараз знаходиться медалей та монет 271» [24, арк. 25 зв.]. І хоча відтепер до складу колекції входили доволі рідкісні та цінні екземпляри (у 1852 р. професор Ліцею М. А. Тулов подарував два срібляники князя Володимира Великого, що входили до складу відомого Ніжинського скарбу), один з чиновників, що проводив перевірку Ліцею у звіті відзначав: «...кабінет нумізматичний вельми бідний, існуючий лише за назвою» [25, арк. 11 зв.]. Така ситуація жодним чином не влаштовувала правління навчального закладу, тому директор Ліцею Християн Адольфович Екеблад запропонував одному з своїх підлеглих, викладачу Йосипу Фадейовичу Паєвському, нумізмату-любителю «передати» свою приватну колекцію у мінц-кабінет.

Викладач російської історії та загальної статистики, колезький радник Йосип Фадейович Паєвський (бл. 1804 – ?) походив з дворян Бобруйського повіту Мінської губернії римо-католицького віросповідання. Вищу освіту здобув у імператорському Віленському університеті. Після завершення навчання отримав ступінь кандидата обох прав [26, арк. 22 зв. 23]. У 1827 р. був направлений правлінням Віленського університету для навчання у Педагогічний інститут при Санкт-Петербурзькому університеті «для вдосконалення себе у російській словесності». У липні наступного року отримав посаду вчителя історичних наук у Меджибозькому повітовому училищі. У жовтні 1832 р. був переведений у Кам'янець-Подільську губернську гімназію старшим викладачем. Одночасно отримав чин титулярного радника. 7 серпня 1839 р. був переведений у Чернігівську гімназію на посаду старшого вчителя історичних наук. З 30 липня 1840 р. був прийнятий на посаду викладача російської історії та загальної статистики Ліцею Князя Безбородька. Наступного року він був затверджений на посаді радника Правління ліцею. У цьому ж році він отримав чин колезького асесора, у 1843 р. – чин надвірного радника та відзнаку за 15 – річну бездоганну службу. У наступному, 1844 році, його нагороджено наступним чином – колезького радника та «за відмінно старанну службу отримав Найвище благовоління». У 1850 р. – чергова нагорода, знак за 20 років бездоганної служби. Й. Ф. Паєвський був одружений на Олександрі Янішевській (родичці професора Ліцею Олександра Феліксовича Янішевського). У них були діти – сини Альфонс (народився 28 січня 1840 року) та Болеслав (народився 4 вересня 1846 року), і дочка Констанція (народилася 18 лютого 1843 року). Родина Паєвських володіла у місті Ніжині дерев'яним будинком із двором [27, арк. 24 зв. – 36]. Сам Й. Ф. Паєвський одержував на рік 835 крб. 78 коп., з яких 750 крб. сріблом з

штатної суми по ліцею (по посаді викладача), а 85 крб. 78 коп. сріблом по посаді радника Правління Ліцею тобто був людиною доволі заможною [26, арк. 22 зв. – 23].

Не дивно, що Й. Ф. Паєвський не захотів безкоштовно «передати» колекцію, а запропонував дирекції навчального закладу її придбати. У результаті доволі довгих переговорів продавець погодився на запропоновану правлінням ліцею доволі незначну ціну. На засіданні правління Ліцею від 2-го липня 1854 р. було прийняте рішення: «згідно пропозиції п. Директора Ліцею та згоди Ради Ліцею ... від 14 червня цього року постановили: скарбнику Ліцею виплатити колезькому раднику Паєвському з бібліотечних коштів Ліцею 28 крб. сріблом за придбання у нього Паєвського для Мінц-Кабінету Ліцею 146 номерів різних давніх срібних та мідних монет та 4-х номерів медалей» [28, арк. 64]. У якості подарунку Ліцею, Паєвський погодився передати закладу всього одну медаль. «2 липня 1854 р... пан Директор Ліцею представив подаровану п. колезьким радником Паєвським для Мінц-Кабінету Ліцею Князя Безбородько медаль, на честь 250-річчя існування колишнього Віленського Університету вибиту у 1826 р. Постановили: медаль цю передати до Мінц-Кабінету Ліцею» [28, арк. 64]. У черговому, щорічному звіті правління ліцею повідомлялось: «У році що минув (1853 р.) поступило у якості подарунків та шляхом придбання всього 151 срібна та мідна монета та медаль, а тому всього у кабінеті зараз у наявності 422 номери» [29, арк. 24]. До колекції був докладений список, складений вже колишнім власником. Слід наголосити, що це не був науковий опис, а просто перелік монет, що входили до колекції. Автор їх розподілив за принципом приналежності до тієї чи іншої держави та хронологічного періоду. Ні опису аверсів та реверсів монет, легенд, монетних типів, ваги у ньому не зазначалося [28, арк. 64–69].

Згідно опису колекція складалася з дванадцяти «відділів» (вони були позначені латинськими літерами). До першої групи (відділ «А») відносилися давньоримські монети, тут були представлені виключно монети періоду ранньої імперії. Цей відділ складався всього з 10 монет. Тут були 6 срібних денаріїв імператорів Адріана, Антоніна Пія, Дідія Юліана, Септимія Севера та август Фаустини та Луцили (дружини та дочки імператора Марка Аврелія) та 4 мідні аси – імператорів Нерона, Доміціана та згаданих вище август. Нумізматичний інтерес серед цих монет представляв тільки денарій Дідія Юліана. Монети цього імператора, який правив всього два місяці у 193 р., навіть зараз є колекційною рідкістю із-за своїх незначних випусків. Решта монетних типів, що були представлені у колекції, дуже часто

зустрічаються на Лівобережній Україні у складі скарбів та одиничних знахідок.

Друга група (відділ «В»), що була представлена у колекції – це російські монети (47 шт.). Власник колекції включив сюди срібні та мідні монети, як Московського царства, так і Російської імперії. У описі серед безлічі малоцінних монет (від полушок імперських часів до п'ятиалтинників) фігурували доволі цікаві екземпляри – монети Великого Новгороду, Івана III, Василя III, Івана Грозного, Федора Івановича, Бориса Годунова. Тут була представлена добірка срібних російських карбованців та полтин Петра I, Петра II (1727 р.), Анни Іоанівни (1737 р.), Єлизавети Петрівни (1742 р.) та Петра III (1762 р.).

Згідно каталожного опису нумізматичний інтерес представляє «срібна полтина /1727 р./ Петра II, але на монеті зображення Катерини II» (по опису № 19) [28, арк. 64 зв.]. Відомо, що монети карбовані у 1727 р. містили портрети Катерини I (правила до 6 (17) травня 1727 р.) та Петра II.

У період правління Петра II (1727–1730 рр.) нових типів срібних монет великого номіналу не розробляли, бо просто не встигли цього зробити із-за короткочасного царювання імператора. Тому карбовані у період його правління срібні монети, карбованець та полтина, по своїм технічним параметрам (вага – 14, 22 г, проба металу – 728, розміри – 33 мм) повністю відповідали монетам Катерини I зразка 1726 р. Полтини зразка 1727 р. карбувалися на московських монетних дворах («Червоному» та «Кадашевському») і Санкт-Петербурзькому зі срібла по ваговій нормі 14 крб. 40 коп. з фунту срібла. На аверсі розміщувалось погрудне зображення імператора, у латному обладунку з двоголовим орлом на грудях та у плащі. На голові – перука з довгим волоссям та лавровий вінок. Легенда – ПЕТРЪ II ІМПЕРАТОРЪ І САМОДЕРЖЕЦЪ ВСЕРОСІСКИ. Причому написання останнього слова на монетах різних монетних дворів мало кілька варіацій. Слід відмітити, що портрети Петра II на монетах змінювались щорічно. На монетах відкарбованих у 1727 р. зображувався юнак з тонкими рисами обличчя та м'якими лініями силуету, з великим носом, іноді гострим т. з. «лисячим» (вважається, що це «справжнє» зображення імператора). У наступні роки його портрети суттєво відрізняються від зразка 1727 р. Петра II почали зображувати, як зрілого чоловіка (на момент вступу на престол йому виповнилось 13 років), з масивними рисами обличчя, таким чином підкреслюючи мужність, як правителя та воїна.

На реверсі розміщувався державний герб імперії – двоголовий орел увінчаний трьома коронами. У лапах орел тримав символи

влади – скіпетр та державу. Легенда – МОНЕТА НОВАЯ ЦЕНА ПОЛТІНА та рік карбування.

На нашу думку, у колекції Й. Паєвського зберігалась полтина 1727 р. відкарбована у останні місяці правління Катерини I. Скоріше за все, помилка була зроблена при прийомі та звірці експонатів колекції. Людина, що проводила опис, не звернула увагу на те, що у 1727 р. Катерина I правила ще цілих п'ять місяців або просто не знала про це. Крім того, легенда на аверсі – ЕКАТЕРІНА ІМПЕРАТРИЦА ІСАМОДЕРЖИЦА ВСЕРОС написана разом і також могла стати причиною помилки при атрибуції монети. Згаданого зображення Катерини II на цій монеті не могло бути хоча б тому, що вона народилась тільки у 1729 р.

Варто звернути увагу на те, що у колекції не представлено жодної монети перших царів з династії Романових (1613–1682 рр.), хоча такі екземпляри часто зустрічаються у скарбах та як поодинокі знахідки на території Північного Лівобережжя України.

Згідно опису, під № 29 значиться «мідна, як можна побачити, дуже давня монета; з одного боку зображений нібито Руський Князь, з іншої напис схожий на слов'янський») [28, арк 65]. Спробуємо зробити припущення, що цією монетою міг бути срібляник Володимира Великого з Ніжинського скарбу 1852 р. На підтвердження цього є ряд фактів. У колекції міністерства було три екземпляри срібляників. Як зазначалося вище, два з них були подаровані Лицею професором М.А. Туловим. Походження третього невідоме. Він був пізніше описаний відомим російським нумизматом І. І. Толстим у 1893 р. «Лицьова сторона: Зображення Великого князя, що сидить на престолі з високою спинкою і тримає обома руками довгий хрест, що схилився на праве плече. Круговий напис: ВАДИМИ... Зворотній бік: Родовий знак. Круговий напис: АСССГ РО. Екземпляр із зібрання Ніжинського лицю із ніжинського скарбу» [30, с. 48–49]. Провідний науковий співробітник Ермітажу М. П. Сотнікова у своїй статті «Нежинский клад сребреников 1852 г. (Реконструкция состава)» повідомляла, що вага монети була 2,84 г, діаметр – 29–30 мм, пробу встановити не вдалося, адже монета виготовлена зі сплаву, у якому практично відсутнє срібло [31, с. 34]. Крім того, відомо, що після знахідки скарбу «писар, якому були віддані знайдені монети, почав їх продавати всім бажаючим... У самому Ніжині монети зі скарбу були у інспектора Лицею Ф.С. Морачевського, професора М. А. Тулова, у наглядача богоугодних закладів Чернецького, у аптекаря О. Цигри, купця та книготорговця П. Должикова і місцевого мешканця С. І. Пономарьова» [31, с. 21]. Не виключено, що одну монету міг придбати Й. Ф. Паєвський для своєї колекції.

У зібранні мідних номіналів були представлені два екземпляри 4-х копійчаних монет Петра III. (т. з «барабани» або «двогрошовик») та «Монета Сибірська 10-ть копійок» імператриці Катерини II 1774 р. Двогрошовик, навіть у свій час був доволі рідкісною монетою. Вони карбувалися тільки у 1762 р., але дуже швидко були вилучені з обігу та перекарбовані на 2-х копійчані. Вага монети складала 20,5 г, а діаметр – 33 мм. На аверсі була зображена військова арматура (списи, прапори, шаблі, гармата, лаврова гілка та барабан – звідси й народна назва). На реверсі – Святий Георгій-Переможець, що вражає списом змія. Пізніше, у 1796 р. Катерина II планувала відновити обіг двогрошовиків з 1797 р., але її смерть та прихід до влади до Павла I не дозволили втілити у життя ці плани.

Сибірські монети (в обігу були номінали 2, 5, 10 та 20 копійок) карбувалися на Сузунському монетному дворі. На реверсі монети розміщувався вензель імператриці, а на реверсі – герб Сибіру у який було вписано номінал. Монетним металом слугувала мідь з незначними домішками срібла та золота. Срібні номінали (гривеник та двогривенник) регулярно випускалися тільки у роки правління Катерини II (з 1764 р.) з срібла 750 проби. Після її смерті чекан монет був згорнутий [32].

Наступний блок колекції (відділ «С») об'єднував у собі польські срібні та мідні монети (45 шт.). Варто відзначити, що у цьому відділі була представлена королівська чеканка з часів Сигізмунда I Ягелона (1519 р.) до грошей Фрідріха-Августа I (Варшавське Герцогство 1807–1815 рр.) та російських випусків Олександра I для Царства Польського. Основний масив (2/3) складали типові для території Північного Лівобережжя монети королів Сигізмунда III (гроші, орти, півтораки, трояки та шостаки) та Яна Казимира, які часто зустрічаються на території Чернігівщини. Інтерес представляли дві срібні та одна білонова монети номіналом 5, 2 злотих та 10 грошей відкарбованих під час національно-визвольного повстання 1831 р. проти царської Росії. Під час повстання у Варшаві був сформований національний уряд на чолі з Адамом Чарторийським. Міністр фінансів граф Лубенський наказав карбувати власні монети, на яких російські імперські символи були замінені на польського орла. Після придушення повстання російський уряд розпочав негайне вилучення з обігу «монет заколотників». З 1 червня 1838 р. всі державні установи перестали приймати монети даного типу. Сучасна топографія знахідок «революційних» монет охоплює виключно території західної та центральної Білорусі, тобто тих територій на яких довгий

час чинився впертий опір царській владі. На території сучасної України знахідки таких монет не зафіксовані [33, с. 51–53].

Група монет, що були визначені у описі під назвою «Іноземні монети» (відділи D, E, F, G, H, J, K, L, M) нараховувала у своєму складі 43 екземпляри. Тут були представлені 15-ть срібних та мідних австрійських монет імператорів Фердинанда II, Леопольда I, Карла IV, Марії-Терезії, Йосифа II та Франца II, 9-ть прусських (Фрідріха I, Фрідріха II Великого та Фрідріха-Вільгельма III), 5-ть шведських (Карла IX, Густава II Адольфа (Великого), королеви Христини та Густава IV Адольфа), 3 французькі (королів Людовіка XVI та Людовіка XVIII і «cinq centimes l'an 8» – 5 сантимів 8 року Французької Республіки, що відповідає 1799–1800 р.), 2 англійські (королів Георга II та Георга III), дві німецькі («мідні, із зображенням Олександра Великого»), одна молдавська, 6-ть турецьких монет XVII–XIX ст. («монета великого розміру, монета меншого розміру та монета, ще меншого розміру») та одна монета римського папи Климента XII відкарбована у перший рік його понтифікату (1730 р.) [28, арк. 67–68 зв.].

Останню групу складала медалі (відділ «N»). Тут були представлені – дві польські (перша – «у пам'ять на приєднання до Польського королівства Пруссії королем польським Казимиром Ягелоном у 1492 р.» та «медаль вибита на честь графа Корвіна Красінського» – польський, французький та російський генерал, учасник наполеонівських війн), французька – «на честь генерала Італійської армії Наполеона Бонапарта», одна, державну приналежність якої не було встановлено. «...або ж голландська, чи англійська, без будь-якого напису і без означення року» та вже згадувана російська настільна бронзова медаль – «На честь 250-річчя існування колишнього Віленського Університету» вибита у 1828 р. на Санкт-Петербурзькому монетному дворі (медальєр граф Ф.П. Товстий, вага – 174,87 г., діаметр – 66,5 мм, ступенів не мала) [28, арк. 69].

Свою колекцію, як згадував сам Й.Ф. Паєвський, він розпочав збирати ще перебуваючи на посаді вчителя Меджибозького училища. «Частіше шляхом знахідок, обміну та дарунків, іноді шляхом придбання» ним була зібрано 21 монету, що увійшли до складу «польської» частини колекції. Це срібні та мідні емітети королів Августа III та Станіслава Августа Понятовського. У цей же час він значно поповнив своє зібрання монетами Австрійської імперії XVII–XVIII століть. «Руська» частина колекції вже збиралась, коли Й. Паєвський викладав у Чернігові та Ніжині.

Як згадували сучасники «колекція, за виключенням кількох предметів, не дуже цінна...». Це розуміло керівництво навчального

закладу, адже не приділило новопрдбаним експонатам серйозної уваги. «Всі надходження минулого року (1853 р). зберігаються у бібліотеці Лицею окремо, загорнутими у папірець» і не були описані та долучені до колекції аж до 1855 р. [34, акр. 12–12 зв.]. Постає питання, чому директор та адміністрація Лицею вирішили придбати колекцію Гаєвського витративши на неї казенні кошти (це єдиний випадок «придбання купівлею» колекційних предметів за всю історію Ніжинської Вищої школи, решта колекції формувалась тільки шляхом дарунків). Скоріше за все, придбання Лицеєм повноцінної (з описом), але не дуже цінної колекції, було зумовлено намаганням хоча б таким шляхом кількісно збільшити вже існуюче зібрання. Адміністрація шкільного закладу та хранитель мінц-кабінету Лицею, професор Я. К. Циммерманн, якому було доручено збереження та складання детального опису колекції, з самого початку відносились до неї без відповідальності. За весь період перебування Я. Циммермана на посаді бібліотекаря Лицею (мінц-кабінет ніколи не був окремим, самостійним осередком, а відносився до «учбових посібників Лицею та гімназії» і підпорядковувався бібліотеці) не зафіксовано жодного опису нових надходжень колекції. Навіть повідомлення які він вносив у «Зошит для записів різних предметів нумізматичної колекції...» були зроблені неакуратно, непослідовно й з помилками. [34, арк. 6]. У січні 1855 р. Я. К. Циммерман звільнився з посади бібліотекаря, на його місце був призначений професор законів казенного управління, випускник університету Святого Володимира 23-річний Олександр Феліксович Янішевський, що і став новим зберігачем нумізматичного зібрання. Він одразу приступив до виконання своїх обов'язків і вже 25 лютого 1855 р. доповнив «Зошит для запису різних нумізматичних предметів лицею князя Безбородька» окремим «Списком монет, складеним у продовження «Зошиту для записів...». «Але окремим описом нумізматичної колекції ЮЛН цю документальну пам'ятку вважати можна лише умовно – це рукописне доповнення до т. з. Опису старого зібрання...» [18, с. 18]. О. Ф. Янішевський просто переписав поданий Й. Ф. Паєвським список, не зробивши у ньому ніяких уточнень. Як зазначає дослідниця Р. Яушева-Омельянчик «це велика шнурована книга на 6 аркушів, у який представлені систематизовані 151 монета та медаль» [16, с.185.]. У планах О. Ф. Янішевського було «зробити необхідні доповнення та виправлення помилок у матеріальних книгах та зошитах бібліотек та Мінц-Кабінету» і він навіть отримав на це дозвіл правління Лицею, але втілити задумане у життя він так і не спромігся [35, арк. 19–20]. 16 червня 1860 року професор О. Ф. Янішевський помирає [25, арк. 11]. Певний час

посада бібліотекара залишалася вакантною. Обов'язки бібліотекара виконували різні люди по черзі, тобто постійний нагляд за мінц-кабінетом був майже повністю відсутній. Тільки у 1866 р. вчитель гімназії Олександрович був затверджений на посаді бібліотекара Ліцею та гімназії [36, арк. 9 зв.].

До розбору та упорядкування колекції Й. Ф. Паєвського Рада Ліцею повернулася тільки у кінці 1874 р. 3 грудня 1874 р. було заслухано рапорт завідувача нумізматичним зібранням І. Сребницького та радника Правління М. Затиркевича на рахунок огляду мінц-кабінету. Вони повідомляли: «Старе зібрання, по опису, складеному у 1855 році. нараховує 854 екземпляри, з яких відсутні невідомо коли втрачені номери. А саме: ...№ 346 – Срібний карбованець (1762 р.) імператора Петра III-го, № 350 – срібна полтина (1798 р.) імператора Павла I, № 429 – монета імператора Римського Леопольда I та № 446 – монета мідна (1 Phaniğ) Фрідріха II (Великого) з 1784 р... дані монети слід виключити з нумізматичного зібрання, як по суті, не важливі, про що зробити запис у журналі» [37, арк. 7–8 зв.]. Слід відмітити, що ці чотири монети, про які йдеться мова у рапорті І. Сребницького належали до колекції Й. Паєвського. На їх відсутність ніхто не звернув ніякої уваги, тим більше це не викликала ніякої реакції з боку керівництва Ліцею. Не було навіть спроб їх відшукати (на початку XX ст. карбованець Петра III буде знайдений та повернутий у експозицію, про що повідомляв директор І. П. Коз-ловський у 1918 р.) [14, с. 26]. Зрозуміло, що ніхто ніякого покарання за це не поніс.

Сам Й. Ф. Паєвський, після продажу колекції, пропрацював у Ліцеї зовсім не довго. Можливо у зв'язку із його непоступливістю у питанні «передачі» колекції вже на наступний 1854 р., ще відносно не старий викладач був звільнений. «Викладач Загальної та Російської статистики та Російської історії та радник правління Ліцею колецький радник Йосип Паєвський... звільнений від служби з мундиром та пенсіоном повного окладу його жалування На його місце по кафедрі... призначений професор Іван Васильович Лашнюков, а на посаду радника правління призначений професор Ліцею, колецький радник Іван Андрійович Максимович» [34. Арк. 7].

Підсумовуючи, слід наголосити, що колекції мінц-кабінету, що належали Ніжинській Вищій школі, беруть свій початок практично одночасно з утворенням самого навчального закладу у Ніжині. Нажаль їх формування відбувалось доволі повільно у силу нестачі коштів та спеціалістів. Не дивно, що адміністрація навчального закладу докладала всіх зусиль до розширення та збагачення зібрання. Факт придбання колекції монет та медалей у колишнього викладача

вишу Й. Ф. Паєвського є виключним кроком, на який пішло Правління Ліцею, з метою поповнити мінц-кабінет новими експонатами та збільшити їх кількісно, щоб у подальшому уникати критики з боку перевіряючі Ліцей чиновників. Сама колекція не була унікальною, про що свідчить ціна, за яку її придбали та ставлення до неї з боку відповідальних осіб. Вона не була належним чином оформлена, описана та передана до нумізматичного зібрання, а всього через кілька років, частина її була втрачена. Це свідчить про те, що не лише адміністрації вишу, а й особам, що відповідали за безпосереднє збереження колекції було байдуже на її долю. Разом з тим, документи цієї колекції дають змогу дослідникам відтворити, хоча б частково, історію наповнення, склад зібрання та умови зберігання експонатів мінц-кабінету Юридичного Ліцею князя Безбородька у Ніжині. Не дивлячись на те, що колекція була остаточно втрачена на початку ХХ ст., у нас є унікальна можливість сьогодні відродити її у стінах Гоголівського вишу.

Література:

1. Бурлыкина М. И. Музеи высших учебных заведений дореволюционной России (1724–1917 гг.). Сыктывкар, 2000. 277 с.
2. Бурлыкина М. И. Университетские музеи дореволюционной России (XVIII – начало XX вв.). Сыктывкар. 1996. 204 с.
3. Ворошин С.Д. К истории формирования университетских музеев. *Вестник ЮУрГУ*, 2015 15 (2), 97–102.
4. Станбери П. Музеи при университетах. *Museum*, 2000. 4 (206), 4–9.
5. Смуров А. Вузовские и академические музеи в современном социокультурном пространстве. *Жизнь земли*, 2020. 42 (3), 262–270.
6. Смуров, А., Ванчуров, И., Ходецкий, В. Университетский музей в XXI веке: проблемы и перспективы. *Музей*, 2007. 3, 58–61.
7. Таран А. В. Университетские музеи России: прошлое, настоящее, будущее *Обсерватория культуры*, 2005. 2, 64–77.
8. Грималаускайте, Д. Минцкабинет Императорского Виленского Университета (по рукописным каталогам 1835 г.). *Одиннадцатая Всероссийская нумизматическая конференция*. Тезисы докладов и сообщений, Санкт-Петербург 2003. 14–18 апреля, 229–230.
9. Грималаускайте Даля Истоки нумизматического собрания Виленского Императорского университета (1803–1832). *Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны*, 2008. 4, 44–49.
10. Иконников В.С. Университетские коллекции. Нумизматический кабинет. К.: Типография императорского университета св.Владимира. Опыт русской историографии, 1892. 945–947.
11. Зразюк З. О. Мінц-кабінет університету св. Володимира у перші роки існування. 1834–1842 рр. *Етнічні історії народів Європи*, 2021. 63, 53–65.

12. Зразок З. О. Мінц-кабінет Київського університету Св. Володимира: становлення, діяльність та доля колекцій (1834–1930-ті рр.): (дис... канд. іст. наук: спец 07.00.06). Переяслав, 2021. 283 с.

13. Мяскова Т. Нумізматичний кабінет університету св.Володимира (1834–1852). *Архівознавство, археографія, джерелознавство*, 2002. 2, 221–227.

14. Козловський І.П. Отчет о состоянии коллекции Института князя Безбородько к 1 января 1918 года. *Известия Историко-филологического института князя Безбородько в Нежине*. 1918. 32, 3–47.

15. Яушева-Омельянчик Р. М. Доля і трагедія Ніжинського мюнц-кабінету. *Література та культура Полісся*, 1997. 8, 107–111.

16. Яушева-Омельянчик, Р.М. Судьба Нежинского минцкабинета. *Література та культура Полісся*, 44, 2008. 183–188.

17. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005. 402 с.

18. Самойленко, А. Г., Зозуля, С. Ю., Потапенко, М. В. Описи нумизматического собрания учреждений Нежинской высшей школы середины XIX – первой трети XX вв. Нежин, 2013. 192 с.

19. Самойленко О. Г. Корпус античних монет у нумізматичній колекції Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині на початку XX ст. *Ніжинська старовина*, 2013. 15, 90-97.

20. Торубара. А. О. Навчально-матеріальна база Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька (1840-1875). *Сіверщина в історії України*, 2014 7, 242–245.

21. Лейберов О. О. Витоки та становлення нумізматичної колекції Ніжинської вищої школи (початок 30-х – середина 70-х рр. XIX століття). *Література та Культура Полісся*. 2021. 102 (17), 29-49.

22. *Державний архів Чернігівської області. Відділ забезпечення збереженості документів м. Ніжин (далі – ДАЧО. ВЗЗДН.)*, Ф. 1359, Оп. 1, Спр. 419.

23. ДАЧО. ВЗЗДН., Ф. 1359, Оп. 1, Спр. 433.

24. ДАЧО. ВЗЗДН., Ф. 1359, Оп. 1, Спр. 100.

25. ДАЧО. ВЗЗДН., Ф. 1359, Оп. 1, Спр. 599.

26. ДАЧО. ВЗЗДН., Ф. 1359, Оп. 1, Спр. 446.

27. ДАЧО. ВЗЗДН., Ф. 1359, Оп. 1, Спр. 463.

28. ДАЧО. ВЗЗДН., Ф. 1359, Оп. 1, Спр. 125.

29. ДАЧО. ВЗЗДН., Ф. 1359, Оп. 1, Спр. 476.

30. Толстой, И.И. Древнейшие русские монеты X-XI в. ЗРАО, Т. VI, СПб., 1893. 368 с.

31. Сотникова М. П. Нежинский клад сребреников 1852 г. (Реконструкция состава). *Нумизматка и сфрагистика*, 1971. Т. IV, 15–41.

32. Старовойт С. И., Леонтьев, В.К. Сибирская монета (История производства и обращения сибирской монеты, отчеканенной с 1766-го по 1781 г. на Сузунском монетном дворе из колыванской меди). Омск: Золотой тираж, 2017. 928 с.

33. Гринкевич, В. Монеты периода восстания 1830–1831 годов. Топография находок на территории современной Республики Беларусь. *Банкаўскі веснік*, снежань, 2017. 51–53.
34. ДАЧО. В33ДН., ф. 1359, Оп. 1, Спр. 464.
35. ДАЧО. В33ДН., ф. 1359, Оп. 1, Спр. 1355.
36. ДАЧО. В33ДН., ф. 1359, Оп. 1, Спр. 738.
37. ДАЧО. В33ДН., ф. 1359, Оп. 1, Спр. 246.

References

- Burlykina, M. I. (2000). *Muzei vysshikh uchebnykh zavedeniy dorevolutsionnoy Rossii (1724-1917 gg.)* [Museums of higher educational institutions of pre-revolutionary Russia (1724-1917)]. Syktyvkar.
2. Burlykina, M. I. (1996). *Universitetskiye muzei dorevolutsionnoy Rossii (XVIII - nachalo XX vv.)* [University museums of pre-revolutionary Russia (XVIII - early XX centuries)]. Syktyvkar.
3. Voroshin, S.D. (2015). K istorii formirovaniya universitetskikh muzeyev [On the history of the formation of university museums]. *Vestnik YUUGU*, 15 (2), 97-102.
4. Stanberi, P. (2000). *Muzei pri universitetakh* [Museums at universities]. *Museum*, 4 (206), 4-9.
5. Smurov, A. (2020). *Vuzovskiye i akademicheskiye muzei v sovremennom sotsiokulturnom prostranstve* [University and academic museums in the modern socio-cultural space]. *Zhizn zemli*, 42 (3), 262-270.
6. Smurov, A., Vanchurov, I., Khodetskiy, V. (2007). *Universitetskiy muzey v XXI veke: problemy i perspektivy* [University Museum in the 21st century: problems and prospects]. *Muzej*, 3, 58-61.
7. Taran, A. V. (2005). *Universitetskiye muzei Rossii: proshloye, nastoyashcheye, budushcheye* [University museums of Russia: past, present, future]. *Observatoriya kultury*, 2, 64-77.
8. Grimalauskayte, D. (2003). *Mintskabinet Imperatorskogo Vilenskogo Universiteta (po rukopisnym katalogam 1835 g.)*. [Mintskabinet of the Imperial Vilnius University (according to handwritten catalogs of 1835)]. *Odinnadtsataya Vserossiyskaya numizmaticheskaya konferentsiya. Tezisy dokladov i soobshcheniy*, Sankt-Peterburg 14–18 aprelya, 229-230.
9. Grimalauskayte, Dalya (2008). *Istoki numizmaticheskogo sobraniya Vilenskogo Imperatorskogo universiteta (1803–1832)*. [The origins of the numismatic collection of the Vilna Imperial University (1803–1832)]. *Krynitsaznaŭstva i spetsyialnyya gistorychnyya dystsypliny*, 4, 44–49.
10. Ykonnykov, V.S. (1892). *Unyversytet-skye kollektsyy. Numyzmatycheskyy kabyнет. Typohrafiya ymperatorskoho unyversyteta sv.Vladymyra. Opyt russkoy ystoriyohrafiy*. [University collections. Numismatic office. Printing house of the Imperial University of St. Vladimir. Experience of Russian historiography]. 945-947.
11. Zrazyuk, Z.O. (2021). *Mints-kabinet unyversytetu sv. Volodymyra u pershi roky isnuvannya 1834–1842 rr.* [Mints-cabinet of the University of St. Volodymyr at the first roki isnuvannya. 1834–1842 pp.]. *Etnichni istoriyi narodiv Yevropy*, 63, 53–65.
12. Zrazyuk, Z. O. (2021). *Mints-kabinet Kyvivskoho unyversytetu Sv. Volodymyra: stanovlennya, diyalnist ta dolya kolektsiy (1834-1930-ti rr.)* [Mints-

cabinet of the Kiev University of St. Volodymyr: formation, activity and share of collections (1834-1930-ty)]: (dys... kand. ist. nauk: spets 07.00.06). Pereyaslav, 283 s.

13. Myaskova, T. (2002). Numizmatychnyy kabinet universytetu sv. Volodymyra (1834– 1852) [Numismatic Cabinet for the University of St. Volodymyr (1834–1852)]. *Arkhivoznavstvo, arkhеоhrafіya, dzhereloznavstvo*, 2, 221–227.

14. Kozlovskyy, Y.P. (1918). Otchet o sostoyanyy kollektssy Ynстыtuta knyazya Bezborodko k 1 yanvarya 1918 hoda [Report on the state of the collection of the Institute of Prince Bezborodko on January 1, 1918.]. *Yzvestyia Ystoryko-fylohohycheskoho ynстыtuta knyazya Bezborodko v Nezhyne*. 32, 3-47.

15. Yausheva-Omelyanchyk, R.M. (1997). Dolya i trahediya Nizhynskoho myuntskabinetu [The share and tragedy of the Nizhynsky Munzkabinet]. *Literatura ta kultura Polissya*, 8, 107–111.

16. Yausheva-Omelyanchyk, R.M. (2008). Sudba Nezhynskoho myuntskabyneta [The fate of the Nizhyn Mintzkabinet]. *Literatura ta kultura Polissya*, 44, 183-188.

17. Samoilenko, H.V., Samoilenko, O.H. (2005). Nizhynska vyshcha shkola: storinky istoriyi [Nizhynska Vishcha School: sides of history]. *Nizhyn*, 402 s.

18. Samoilenko, A.H., Zozulya, S.Yu., Potapenko, M.V. (2013). Opysy numyzmatycheskoho sobranyya uchrezhdenyы Nezhynskoй vysshey shkoly seredyny XIX – pervoy treti XX vv. [Inventory of the numismatic collection of institutions of the Nizhyn Higher School in the middle of the 19th - the first third of the 20th centuries]. *Nezhyn*, 192 s.

19. Samoilenko, O.H. (2013). Korpus antychnykh monet u numizmatychniy kolektsiyi Istoryko-filohohichnoho instytutu knyazya Bezborodka v Nizhyni na pochatku XX st. [Corpus of ancient coins at the numismatic collection of the Historical and Philological Institute of Prince Bezborodka in Nizhyn on the cob of the XX century]. *Nizhynska starovyna*, 15, 90-97.

20. Torubara. A.O. (2014). Navchalno-materialna baza Nizhynskoho yurydychnoho litseyu knyazya Bezborodka (1840-1875) [Teaching and material base of the Nizhynsky legal lyceum of Prince Bezborodka (1840-1875)]. *Sivershchyna v istoriyi Ukrainy*, 7, 242-245.

21. Leyberov, O.O. (2021). Vytoky ta stanovlennya numizmatychnoyi kolektsiyi Nizhynskoy vyshchoyi shkoly (pochatok 30-kh – seredyna 70-kh rr. XIX stolittya) [The turns of that formation of the numismatic collection of the Nizhynska Vishchoi School (the beginning of the 30s - the middle of the 70s of the nineteenth century)]. *Literatura ta Kultura Polissya*. 102 (17), 29-49.

22. Derzhavnyy arkhiv Chernihivskoyi oblasti. Vidil zabezpechennya zberezhenosti dokumentiv m. Nizhyn (dali – DACHO. VZZDN.), F. 1359, Op. 1, Spr. 419.

23. DACHO. VZZDN., F. 1359, Op. 1, Spr. 433.

24. DACHO. VZZDN., F. 1359, Op. 1, Spr. 100.

25. DACHO. VZZDN., F. 1359, Op. 1, Spr. 599.

26. DACHO. VZZDN., F. 1359, Op. 1, Spr. 446.

27. DACHO. VZZDN., F. 1359, Op. 1, Spr. 463.

28. DACHO. VZZDN., F. 1359, Op. 1, Spr. 125.

29. DACHO. VZZDN., F. 1359, Op. 1, Spr. 476.

30. Tolstoy, Y.Y. (1893). Drevneyshye russkiye monety X-XI v. [The oldest Russian coins of the 10th-11th centuries]. ZRAO, T. VI, SPb., 368 s.

31. Sotnikova, M.P. (1971). Nezhinskiy klad srebrenikov 1852 g. (Rekonstruktsiya sostava) [Nezhin treasure of silver pieces 1852 (Reconstruction of composition)]. *Numizmatka i sfragistika*, T. IV, 15-41.

32. Starovoyt, S.I., Leontyev, V.K. (2017). Sibirskaya moneta (Istoriya proizvodstva i obrashcheniya sibirskoy monety, otchekanennoy s 1766-go po 1781 g. na Suzunskom monetnom dvore iz kolyvanskoy medi) [Siberian coin (History of the production and circulation of the Siberian coin, minted from 1766 to 1781 at the Suzun Mint from Kolyvan copper)]. Omsk: Zolotoy tirazh, 928 s.

33. Grinkevich, V. (2017). Monety perioda vosstaniya 1830–1831 godov. Topografiya nakhodok na territorii sovremennoy Respubliki Belarus [Coins of the period of the uprising of 1830–1831. Topography of finds on the territory of the modern Republic of Belarus]. *Bankaŭskí vesník*, snezhan, 51-53.

34. DACHO. VZZDN., F. 1359, Op. 1, Spre. 464.

35. DACHO. VZZDN., F. 1359, Op. 1, Spr. 1355.

36. DACHO. VZZDN., F. 1359, Op. 1, Spr. 738.

37. DACHO. VZZDN., F. 1359, Op. 1, Spr. 246.

O. O. Leiberov

Senior lecturer in the Department of World History and International Relations, Mykola Gogol State University of Nizhyn

The Collection of Y. F. Payevsky at the Münzkabinett of Prince Bezborodko Law Lyceum in Nizhyn

The paper deals with the problems related to the processes of functioning of the Münzkabinett in Nizhyn Higher School. The focus is on the problem of filling the numismatic collection funds with new collections and individual exhibits. The object of the study is a collection of coins and medals, collected by Law Lyceum Professor J.F. Payevsky and "donated" by him to the lyceum, at the request of the management. Throughout its existence, the Münzkabinett was in the status of a non-independent institution. It had not any permanent special room, a separate staff, no funds were allocated for its maintenance. During the entire period, only one fact of allocation of funds for the purchase of new exhibits is recorded. The author concludes that during the specified period, a collection of coins and medals stored in the Münzkabinett did not play any role in the educational, educational and scientific process. However, the existence of the numismatic cabinet contributed to the prestige of the educational institution. In trying to avoid criticism from numerous officials, the Lyceum Board was to buy a private collection in order to increase numismatic exposure. The purchased collection did not solve the task and did not turn the Münzkabinett into a separate, independent research institution. The collection, which J. Payevsky collected for many years was eventually partially lost. The items of the collection were not rare, although it included a number of interesting and valuable exhibits. The existence of a separate description of this collection allows the researchers to partially reproduce its contents, to find out the time of its purchase and its fate. Payevsky himself, who did not want to donate his collection without any payment to the Lyceum Münzkabinett, was very quickly retired.

Key words: Nizhyn Higher School, Law Lyceum, numismatic collection, collection of coins and medals, Münzkabinett

УДК 027.7.09(477.51)

DOI 10.31654/2520-6966–2022–20F-106–161–184

Г. С. Осіпова

заступниця директора бібліотеки

Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Організація бібліотечного обслуговування читачів у контексті історії бібліотеки Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька

Обслуговування, яке здійснюють бібліотеки закладів вищої освіти України, характеризується значними структурними змінами, аналіз яких становить одне з найважливіших завдань у системі досліджень, присвячених університетській бібліотеці. Для того, щоб усвідомити зміни в діяльності бібліотеки, розкрити основні завдання, необхідно насамперед засвоїти історичний досвід, що відчутно впливає на сучасну університетську бібліотеку та визначає основні напрямки її діяльності, зокрема обслуговування читачів. Стаття висвітлює проблеми організації структури бібліотеки, створення й функціонування допоміжних бібліотек, а саме, – студентської, гімназійної та учнівської, в контексті історії існування Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька (1840-1875 рр.). Розглянуто внесок керівництва закладу в розвиток бібліотеки.

Мета дослідження полягає у розкритті характерних рис, особливостей та тенденцій бібліотечного обслуговування протягом історичного періоду розвитку бібліотеки Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька, шляхів його1 вдосконалення, що сприяло диференційованому обслуговуванню читачів, активізації читання студентською спільнотою.

Ключові слова: Ніжинський юридичний ліцей князя Безбородька, бібліотечне обслуговування; студентська, гімназійна, учнівська бібліотека, історія бібліотечної справи.

Книгозбірня Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя – унікальна скарбниця приватних книжкових колекцій, своєрідна історична пам'ятка, цінність якої полягає у тому, що за складом і змістом своїх фондів вона належить до рідкісних зібрань, котрі містять матеріали для наукових досліджень з історії, політичного й культурного життя України XIX–XX ст. Значна частина цих фондів збереглася до наших днів і є безцінним надбанням Ніжинської вищої школи, яке дбайливо зберігається й примножується сучасниками.

Бібліотека Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька, як важливий складник навчального закладу, успадкувала фонди з книгозбірень Гімназії вищих наук (1820–1832 рр.) та Ніжинського

фізико-математичного ліцею князя Безбородька (1832–1840 рр.). Зміна статусу ліцею у 1840 році призвела до зміни профілю комплектування бібліотеки та трансформації її типологічних ознак.

На початковому етапі існування бібліотеки Юридичного ліцею (1840–1875 рр.) її устрій повторював структуру книжкового зібрання Ніжинського фізико-математичного ліцею князя Безбородька. До 1840 р. бібліотека не поділялася на підрозділи, а функціонувала як єдина та фундаментальна (основна), залишалась основною частиною книжкового зібрання Ніжинської вищої школи протягом усіх років існування навчального закладу. Водночас, бібліотека, як органічна частина навчального закладу, починає трансформувати свої функції відповідно до потреб науково-викладацького складу та студентської спільноти.

Нагадаємо, що у структурі вищих навчальних закладів Російської імперії бібліотеки завжди належали до навчально-допоміжних установ. З перших кроків діяльності, організація роботи бібліотек завжди залежала від структури закладу, від чисельного та соціального складу студентів, конкретних матеріальних умов та історичних традицій. Зміст фондів бібліотек вищого навчального закладу визначався профілем його кафедр та факультетів.

Мережа відділів бібліотеки Ніжинського юридичного ліцею формувалася поступово. В аналізований період характерною рисою внутрішньої організації бібліотеки була наявність головної (фундаментальної) та допоміжних бібліотек.

До допоміжних бібліотек належали навчальні, (кафедральні, факультетські, семінарські) та студентські бібліотеки. Головними бібліотеками в мережі навчальних закладів були фундаментальні, що здійснювали основну функцію щодо забезпечення як навчального, так і наукового процесів.

Правила користування бібліотекою, що регламентували загальну організацію процесу обслуговування читачів, формувались у процесі функціонування навчального закладу й були пов'язані з етапами його розвитку. Водночас, система обслуговування читачів, що формувалася у кожній окремій бібліотеці, характеризується своїми специфічними особливостями.

Від Фізико-математичного ліцею Юридичний ліцей успадкував основну (фундаментальну) бібліотеку, яка в 1840 році нараховувала 1 962 назви в 6 428 томах книг, періодичних видань та естампів. У тематичному відношенні книгозбірня була напрочуд розмаїтою, що зумовлювало неодноразовими трансформаціями навчального закладу. За даними річного звіту за 1850-1851 роки бібліотека нара-

хо-увала вже 3 216 назв у 8 904 томах [1]. Основну частину книг фундаментальної бібліотеки Юридичного ліцею становила література з богослів'я – 129 назв у 251 томах, філософії – 123 назви у 304 томах, правознавства – 270 назв у 600 томах, політики – 144 назви у 296 томах, історії загальної – 313 назв у 1 1570 томах, історії Російської – 157 назв у 322 томах, статистики – 51 назва у 83 томах, географії – 59 назв у 191 томах, математики – 113 назв у 172 томах, природничих наук – 212 назв у 403 томах, медицини – 28 назв у 31 томах, діловодства – 48 назв у 90 томах, технологій – 16 назв у 20 томах, вільного мистецтва – 34 назви у 66 томах, мовознавства – 124 назви у 245 томах, теорії та творів словесності – 390 назв у 1386 томах, а також періодичних видань та брошур – 896 назв у 2 528 томах, рукописів – 25 назв у 25 томах, карт та креслень – 59 назв у 106 томах, естампів – 26 назв у 216 томах [2].

Щодо мовного складу ліцейської бібліотеки, то «Відомість про стан бібліотеки за 1855 р.» свідчить про те, що того року книгозбірня налічувала 3 860 примірників у 10 043 томах. Із них російською мовою – 1 956 назв у 4 670 томах, німецькою – 676 назв у 1 379 томах, французькою – 776 назв у 3 026 томах, англійською – 5 назв у 5 томах, італійською – 66 назв у 192 томах, латиною – 306 назв у 397 томах, грецькою – 24 назви у 36 томах, польською – 40 назв у 58 томах, старослов'янською – 1 назва в 1 томі, алеутською – 3 назви у 3 томах, турецькою – 6 назв у 6 томах [3]. Основна частина книг була російською, французькою та німецькою мовами.

За час існування Ніжинського юридичного ліцею бібліотека суттєво поповнилася. За кошторисом, затвердженим 24 квітня 1840 р., на поповнення бібліотеки щороку мало витратитися 428 карбованців (далі – крб.) 55 коп. Таким чином, щороку фонд бібліотеки зростав на 80–110 назв книг. Літературу за купували через комісіонерів Міністерства народної освіти, Московської друкарні Другого відділення імператорської канцелярії, у деяких київських та іноземних видавництвах [4, с. 76].

Щорічно на суму майже 200 крб. сріблом (далі – срб.) передплачувалися вітчизняні та зарубіжні періодичні видання, якими послуговувалися як викладачі, так і студенти: «Сенатские ведомости», «Журнал Министерства внутренних дел», «Христианские чтения», «Журнал Министерства народного просвещения», «Современник», «Литературный журнал», «Журнал Министерства государственных имуществ», «Библиотека для чтения», «Москвитянин», «Журнал мануфактур и торговли», «Московские ведомости», «Воскресное чтение» та ін.

Дуже складним було питання щодо розміщення бібліотеки, книжковий фонд якої зростав щороку. Під час реорганізації фізико-математичного ліцею в юридичний бібліотека розташовувалася на першому поверсі будівлі, спорудженої в 1820 р. для Гімназії вищих наук князя Безбородька. Тому, в 1854 р. «некоторое неудобство помещения библиотек побудило начальство заведения перенести обе библиотеки из первого этажа, в котором это помещение находилось, во второй этаж, где нашлось новое помещение для библиотек, более удобное» [5].

Згідно з параграфом 48 Статуту ліцею, основною (фундаментальною) бібліотекою завідував один із професорів з додатковою платнею у розмірі 85 крб. 78 коп. срб. [6]. За час існування Ніжинського юридичного ліцею цей обов'язок виконували Ф. Шульговський (1840), А. Циммерман (1840 – 1854), О. Янишевський (1854 – 1860), К. Царевський (1860 – 1866), учитель Ніжинської гімназії Кончевський (1866 –?).

Видача книг відбувалася щопонеділка та щочетверга з 10 години ранку до 2 ½ години пополудні [7].

Тривалий час існувала проблема з відкриттям читального залу. Лише в 1842 р. «для доставления большей удобности всем членам лицея и Нежинской гимназии в том, чтобы для выписываемых периодических изданий была учреждена особенная журнальная комната, куда все получаемые периодические издания поступают» [8].

Також, у юридичному, як і у фізико-математичному ліцеї була «книгарня», яка забезпечувала учнів необхідними допоміжними матеріалами та посібниками [9], де дуже ретельно вели облік навчальних книг та щомісяця подавали звіт до Правління ліцею.

Але, бібліотека Ліцею далеко не повністю задовольняла потреби навчального закладу. Про це йдеться у звітах інспекторів та попечителів Київського навчального округу, що відвідували Ніжинський юридичний ліцей. Це ж підтвердив і міністр народної освіти Є. Ковалевський під час свого візиту до Ліцею у 1856 р.: «При входе в библиотеку г. министр предложил библиотекарю Янишевскому вопрос: «Довольны ли Вы библиотекой?», на что библиотекарь отвечал, что библиотека весьма неполна даже и по отделу наук юридических. После этого г. министр обошел около всех шкафов, рассматривал сочинения и сказал: «Да, я вижу, что Ваша библиотека совершенно пустая, хлам». Потом спрашивал, нет ли каких-нибудь библиографических редкостей или примечательностей, на что библиотекарь отвечал, что ничего не имеется. Вслед за тем г. министр рассматривал опись книгам библиотеки и цидулки Алфавитного каталога,

составленного библиотекарем, и вписал свое имя в бархатную книгу для записывания имен знатных посетителей Лицея. Выходя из библиотеки г. министр сказал: «Нужно пополнить Вашу библиотеку, а все в ней находящиеся ненужные или неполные сочинения сбыть, чтобы по распоряжению моему библиотекарь составил список книг, необходимых для Лицея и не находящимися в библиотеке». На пополнение библиотеки потребуются до 2 000 р.с., на что г. министр отвечал: «Это хорошо. Необходимым нужно пополнить Вашу библиотеку, потому что в ней, кроме новых сочинений, почти ничего нет. – Я не думал, чтобы у Вас была такая пустая библиотека» [10].

Тому, перед керівництвом та викладацькою спільнотою Лицею постало завдання розширити кількісний та якісний склад книгозбірні навчального закладу. Водночас, Лицей не завжди був у змозі придбати рекомендовані видання. На поповнення бібліотеки виділялося усього 428 крб. 55 коп., із них майже 100 крб. на періодичні видання й до 28 крб. – на палітурки [11]. Але, якщо викладачі Лицею мали доступ до користування 1 049 томами, то учням, безпосередньо, твори не видавали, «а видаваемы были посредством чиновников Лицея под их расписку и ответственность и поскольку нельзя указать число выдаваемых книг. Посторонним лицам сочинения не отпускались» [12].

Отже, доступ студентів до основної бібліотеки був відсутнім, як для ліцеїстів фізико-математичного так і для юридичного ліцеїв. Про обмеження у користуванні студентів книгами фундаментальної бібліотеки є повідомлення в річних звітах Правління лицеем від 1832 року по 1857 рік [13], [14], [15], [16]. Можливість послуговуватися книжковим зібранням фундаментальної бібліотеки з'явилося у студентів тільки в 1869 році. Згідно з новими правилами для студентів Лицею (п. 42) студентам було дозволено використовувати фонди фундаментальної бібліотеки, причому потрібно було керуватися «особыми изданными Советом правилами» [17]. У цьому ж році вперше знаходимо відомості про видачу книг студентам із фундаментальної бібліотеки, яка становила 489 примірників у 674 томах. До періодичних видань зовсім не було доступу, окрім тих, де друкувалися статті ніжинських професорів, що були рекомендовані студентам для навчальної роботи [18]. Імовірно, ці правила зазнали змін у 1873 році [19].

Проте, характеризуючи загалом стан організації обслуговування читачів бібліотеки, зауважимо, що всім їм були притаманні однакові суттєві недоліки. Фондами бібліотеки могли послуговуватися

переважно професори та викладачі університету. Лише деякі бібліотеки (Московського, Казанського та Київського університетів) мали статус публічних та були доступні для «сторонніх» читачів. За правилами університетських бібліотек інших вищих навчальних закладів було категорично заборонено видавати книги читачам, які не були студентами університетів. Доступ до фундаментальної або головної, університетської бібліотеки, студентам був заборонений або навмисне ускладнений різними формальностями та обмеженнями [20]. Це було зумовлено соціально-економічними, політичними чинниками, які були сформовані на українських територіях, підвладних Росії та Австро-Угорщині. Створення студентських бібліотек було, з одного боку, спробою диференційованого обслуговування користувачів бібліотеки, з іншого – чітко простежувалося бажання держави та церкви обмежити вплив бібліотечних фондів на формування світогляду майбутньої еліти та намагання відокремити нащадків дворянського стану від демократичних суспільно-політичних процесів [21, с. 37]. За правилами Міністерства народної освіти 1824 р. від студентів вимагалось «книг, що суперечили християнству й існуючим системам урядів, особливо ж Російської держави, та інших спокусливих аж ніяк не читати і т. д.» [22, с. 79]. Із журналу Ради лицю 1853 року: «Предметы преподаваемые, как в общих начертаниях, так и в отдельных статьях в строгом соответствии с ученой и нравственной целью лицейского образования и ни в чем не отступая от представленных программ и, что, напоследок, в преподаваемых наставникам наукам не только не укрывалось ничего не согласного с учениями православной церкви или образом правления и духом Государственных учреждений» [23]; із наказу «Обдительном надзоре за лицами, занимающими места законоучителей в учебных заведениях»: «Чтобы места Законоучителей во всех учебных заведениях от Университетов до Приходских училищ занимали лица, проникнутые убеждением в святости своего призвания, которые бы с теплотой веры и терпением любви вселяли в умы юношей и детей священные истины Христианства и посеивали в сердцах их семена добродетели, действуя ни одним словом, но и назидательным примером своей жизни [24].

Проте, керівництво Юридичного лицю дбало про облаштування бібліотеки для студентів, у якій давно відчувалася нагальна потреба. Зазначимо, що на той час у провінційному місті Ніжині не було жодної книгарні.

Офіційно студентська бібліотека в Юридичному лицейі кн. Безбородька, як особливий підрозділ, була створена в 1859 році, хоча

архівні документи свідчать, що студентська бібліотека існувала й раніше. Із рапорту професора цивільного права К. Царевського: «По шнуrowой тетради 1849 г. студенческая библиотека лица состоит из 41 сочинения, из коих 13 находится налицо, 22 взято для чтения студентами лица, 3 не переданы мне при сдаче» [25]. Тож, швидше за все, вона вже функціонувала з 1848 року, що підтверджують і дані архівних документів 1850–1851 років: «Студенческая и гимназическая библиотека, учреждена на счет добровольных пожертвованных учащихя и имеющая своей целью предоставить им возможность познакомиться с лучшими произведениями отечественной словесности и в этом году на прежнем основании обогатилась многими избранными сочинениями по этой части. Студенческой библиотекою заведует по прежнему профессор русской словесности и лица Тулов, а гимназической старший учитель русской словесности Матвей Терентьевич Симонов» [26]; архівні документи 1852 року [27] та 1854 року [28]. Розташовувалася бібліотека на другому поверсі Лицею поруч із кімнатою завідувача бібліотекою [29].

Багато зусиль щодо створення бібліотеки для студентів доклав директор Юридичного лицюу Є. П. Стеблін-Камінський (1856– 1865 рр.) Саме за часів його керівництва книгозбірня збагатилася цінною за змістом навчальною та науковою літературою. 8 березня 1857 року він звернувся до попечителя Київського навчального округу з листом наступного змісту: «Студенты лица кн. Безбородко, кроме слушания лекций, не имеют никаких других средств для развития своих способностей и для должного занятия науками, потому что лишены всякой возможности усовершенствовать свои познания посредством чтения, как вообще по недостатку книг, весьма обыкновенному в уездном городе, так и в особенности по неимению при лицее студенческой библиотеки. Бывший директор лица действительный статский советник Могилянский предполагал необходимым, кроме единовременной суммы на составление библиотеки для студентов, употреблять ежегодно до 150 руб. на выписку журналов и пополнение этой библиотеки, признавая чтение литературных и ученых сочинений настоящей потребностью. В ходе лицейского образования, честь имею покорнейше просить Ваше превосходительство о разрешении употреблять единовременно на составление студенческой библиотеки 771 руб 23 коп, серебром из суммы собираемой на право учения». [30]. Згодом, попечитель звернувся за дозволом щодо заснування студентської бібліотеки до Міністерства народної освіти (МНО), на що надійшла відповідь 16 серпня 1857 року: «Что касается учреждения при Лицее студенческой библиотеки при огра-

ниченности, вообще средств Лицея, необходимым сберечь оные на поддержку лицейских зданий, которые требуют уже исправлений, будет новым обременением для Лицея, избежать которого тем более возможно, что цель, для которого предполагается учредить Студенческую библиотеку, а именно: доставить студентам Лицея, число которых весьма ограничено, возможность иметь книги нужные для ученых их занятий и умственного их развития, может быть достигнуто приведением Лицейской библиотеки в удовлетворительное положение, как по роду сочинений, так и по количеству оных; это гораздо легче исполнить, чем содержать в удовлетворительном состоянии, при небольших средствах, две библиотеки» [31]. Проте, після відмови директора не втрачає надії та звертається до почесного попечителя Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька Григорія Олександровича Кушельова-Безбородька. 4 вересня 1858 року, у день святкування 38-ї річниці заснування Ліцею, дружина почесного попечителя Любов Іванівна Кушельова-Безбородько передала тисячу карбованців сріблом для зачаткування студентської бібліотеки [32].

У 1859 р. для користування бібліотекою були розроблені спеціальні правила, схвалені директором Є. Стебліним-Камінським, інспектором П. Морачевським та членами Ради ліцею. Текст цього досить цікавого документа «Правила для користування студентською бібліотекою ліцею князя Безбородька»_наведено далі без суттєвих скорочень:

«1. Студентська бібліотека перебуває в завідуванні студента, обраного товаришами й затвердженого Радою ліцею, під наглядом професора. Цьому студентові видають каталог, у якому він повинен записувати назви та ціни книг згідно з їхнім надходженням; окрім цього, вести спеціальний облік запису видавання й повернення книг із зазначенням місяця й числа.

2. Книги видають із бібліотеки від 10 серпня до 15 грудня та від січня до 1 липня, за винятком останнього тижня Посту й Великодня. Видавання книг відбувається двічі на тиждень: у середу від 8 ½ до... годин і в неділю від 11 до 12 години.

3. Отримувач повинен поставити підпис у визначеній для цього книзі, після цього завідувач бібліотеки зазначає час повернення книги в особливій графі. Однією книгою можна послуговуватися не більше ніж тиждень. Якщо впродовж цього часу книга нікому не знадобилась, то час використання продовжується до першої вимоги, але в жодному разі не понад місяць.

4. Якщо книга є необхідною для виконання творчих робіт, то студент може отримати лише одну книгу за можливості на суму не

більше ніж 10 крб. сріблом. Терміни використання цих книг – не більше ніж тиждень; якщо не буде вимоги від інших осіб, то право користування книгами триває до запиту їх кимось іншим.

5. Брати книги студентам від тих, що від'їздять у відпустку, не дозволяється. Щоб не обтяжувати завідувача бібліотеки (який сам може виїхати у відпустку), усі, хто має намір виїхати з міста, мусять здавати взяті книги не пізніше від 15 грудня та до п'ятниці шостого тижня Великого Посту. До 10 липня бібліотечні книги повертають усі студенти. У разі отримання дозволу на відпустку необхідно від завідувача бібліотеки отримати записку про те, що за тим, хто від'їздить, немає заборгованих книг.

6. Не дозволяється передавати книги стороннім особам. Помічені в такому передаванні позбавляються права користування книгами з бібліотеки: уперше – на півроку, удруге – назавжди. Той, хто повертає книгу пошкодженою, зобов'язаний її переплести.

7. Той, хто загубив книгу або кілька аркушів із неї, а також забруднив книгу так, що читання стає неможливим, зобов'язаний придбати натомість таке ж видання (повне й у палітурці) або сплатити ціну за каталогом, і понад неї ще 20 крб. Якщо буде втрачена частина видання й дістати її неможливо, то той, хто втратив, повинен сплатити за всю книгу, інші частини має право взяти собі.

8. Термін для сплати грошей за всі втрачені книги – січень та серпень. Якщо в ці терміни (у першому півріччі) кошти не будуть сплачені або книги не будуть повернуті, то винний у втраті або псуванні книги позбавляється права користуватися бібліотекою до сплати коштів; принаймні кошти мають бути стягнуті» [33; 34]. Тож «Правила...» регламентували завідування, зберігання, порядок користування бібліотекою та відповідальність за збереження книг.

Студентська бібліотека лишалася в полі зору директора Ліцею й надалі. До речі, Є.П. Стеблін-Камінський дуже любив літературу. У своїх бесідах з учнями директор завжди звертав увагу на книги, які вмів захоплююче й виразно аналізувати, демонструючи майстерність читання. З ініціативи Є. Стебліна-Камінського для учнів старших класів влаштовувалися літературні вечори, на яких вони зачитували й обговорювали свої твори. Цікаво, що «разборы сочинений всегда писаны были учениками того же класса, к которому принадлежал и представивший сочинение, для того, чтобы не возбудить соперничества, не всегда полезного» [35].

На його клопотання відомий політик і культурний діяч Росії барон Модест Андрійович Корф подарував студентській бібліотеці «Полное собрание законов Российской империи» (СПб, 1830). Під

його впливом на покращення студентської бібліотеки студенти пожертвували зібрані кошти за виставу – 216 крб. 50 коп. Відіжджаючи з Ніжина, він подарував Ліцею й Гімназії 134 назви примірників у 240 томах, із них 45 примірників у 97 томах саме для бібліотеки студентської спільноти [36]. І хоча потім з'ясувалося, що деякі книги складаються з неповних та окремих номерів періодичних видань [37], цей дарунок мав велике значення для становлення саме студентської бібліотеки.

Незважаючи на вищезгадані заходи, головною проблемою залишалася нестача книг. Тому, викладачі, які були добре обізнані з цією проблемою, намагалися поповнювати студентську бібліотеку власними силами. Так, з нагоди 50-річчя Ліцею інспектор оного передав для студентської бібліотеки 12 томів «Вісника західної Росії» за 1864, 1865, 1868 р. та 10 томів «собранных статей серьезного содержания из «Отечественных записок» 40-х годов» [38].

Офіційна періодика Юридичного ліцею – «Промови», «Щорічні акти» та архівні матеріали – дають нам можливість простежити поповнення фонду студентської бібліотеки. Якщо 1857 р. фонд бібліотеки становив усього 41 назву [39], то 1859 р. – 137 назв у 278 томах на суму 567 крб. 71 коп. [40], у 1860 р. – 155 назв [41], у 1862 р. – 155 назв [42], у 1864 р. – 206 назв у 451 томі [43], у 1865 р. – 235 назв [44], у 1866 р. – 309 назв [45], у 1868 р. – 334 назви [46], у 1870 р. – 361 назву у 700 томах на суму 853 крб. 44 коп. [47], у 1873 р. – 436 назв у 798 томах [48]. Отже, за 16 років фонд студентської бібліотеки збагатився майже на 400 назв.

Забезпечення книгами в студентській бібліотеці на одного користувача становило 6 прим. [49, с. 39.]. На жаль, щодо тематичного складу студентської бібліотеки інформація відсутня. Щодо мовного складу дані 1862 р. такі: книг російських – 171, іноземних книг – 5, періодичних російських видань – 10 [50].

Архівні дані свідчать, що студентською бібліотекою опікувалися в різний час наступні викладачі: магістр філософії та професор словесності Михайло Андрійович Тулов, магістр права, професор Іван Андрійович Максимович [51], професор цивільного права Кирило Олексійович Царевський [52], учитель Александрович [53].

За пропозицією попечителя Київського навчального округу в 1866 році була проведена перевірка студентської бібліотеки комісією у складі професорів Івана Андрійовича Максимовича та Михайла Дмитровича Затиркевича, які згодом зазначили, що «в каталогах, так и самой библиотеке содержатся в совершенной исправности и

целости, за что заведующий оною студент 3-го курса Ришави заслуживает особого одобрения» [54].

Але, якщо до другої половини 60-х років в бібліотеці була налагоджена певна робота, то згодом матеріальне становище Ліцею погіршилося – не вистачало грошей, скоротилася кількість професорів, навіть постало питання щодо доцільності подальшої підготовки юристів у Ніжині. 28 жовтня 1870 р. останній директор Юридичного ліцею Михайло Корнійович Чалий на засіданні Ради доповідав про незадовільний стан студентської бібліотеки: «как по исправному состоянию оной, так и по отсутствию должного порядка при выдаче книг студентам». Усвідомлюючи всю важливість та необхідність студентської бібліотеки для занять студентів у такому місті, як Ніжин, де немає ні публічної бібліотеки, ні книгарень для освіти допитливої молоді, члени Ради ухвалили: «так как правила существующие для студенческого отдела библиотеки в Императорском университете Св. Владимира составлены на основании долговременного опыта и на практике совершенно удовлетворяют научный интерес учащихся, то весьма полезно будет принять их к руководству студенческой библиотеки с весьма небольшими изменениями» [55]. Уже в 1872 році з дозволу попечителя округу були складені нові «Правила...» для студентської бібліотеки, якими послуговувалися студенти університету Св. Володимира [56].

Таким чином, студентська бібліотека Ніжинського юридичного ліцею кн. Безбородька сприяла більш ефективному обслуговуванню студентів ліцею, мала свої окремі правила, що формувалися протягом усього періоду функціонування навчального закладу.

Нагадаємо, що 22 серпня 1840 р. в Юридичному ліцеї кн. Безбородька була відкрита класична гімназія з семирічним терміном навчання, що готувала молодь до вступу в Ліцей, а також до інших навчальних закладів [57]. Як зазначалося в указі імператора Миколи I: «В видах улучшения нынешнего состояния лицея князя Безбородко и доставления оному больших средств к успешному образованию юношества, приготавливающего в гражданскую службу, признали Мы за благо дать сему высшему учебному заведению новое устройство и, сверх того, учредить в Нежине особую гимназию, как приуготовительное к поступлению в Лицей заведение» [58]. Діяла гімназія на підставі Статуту 1828 р. Згідно зі Статутом у Ніжинській гімназії викладали Закон Божий, священну та церковну історію; російську граматику, словесність та логіку; латинську, німецьку, французьку та грецьку мови; математику; географію та статистику; історію; фізику; каліграфію, креслення та малювання [59]. Директор, інспектор, а

також викладачі іноземних мов та малювання в гімназії були ті ж, що й у Ліцеї. Навчання в гімназії тривало 7 років, а кількість учнів була в межах 250–350 осіб.

Гімназія Юридичного ліцею кн. Безбородька розміщувалася в окремій частині будівлі Ліцею й мала відведені для неї класи, пансіон тощо. З відкриттям гімназії була започаткована й бібліотека гімназії, яка формувалася з книг, придбаних у різних місцях [60]. Опікувався нею бібліотекар фундаментальної бібліотеки. Імовірно, до її складу входили навчальні посібники та підручники, що їх використовували викладачі та гімназисти для навчання. Також відомо, що гімназія послуговувалася колекціями Ліцею князя Безбородька з основної фундаментальної бібліотеки [61].

У перші роки функціонування гімназійної бібліотеки фонд її був досить незначний. За даними щорічної «Промови» від 27 вересня 1842 року фонд гімназійної бібліотеки становив 155 назв у 239 томах. Було передплачено для обох бібліотек 22 періодичні видання. Крім того, за дорученням керівництва залучено ще до 3 000 крб. на закупівлю книг [62]. Архівні матеріали дають можливість простежити динаміку поповнення фонду гімназійної бібліотеки. Якщо в 1842 році вона нараховувала 155 назв в 239 томах, то 1863 року в ній налічувалося вже 1 579 назв у 3 129 томах. У цей період бібліотека повністю забезпечувала навчальний процес [63].

Окремо передплачувалися російські періодичні видання:

«Петербургские ведомости», «Коммерческая газета», «Русский вестник», «История и художественное издание», «Журнал мануфактур и торговли», «Московский современник», «Сын Отечества», «Отечественные записки», «Северная пчела», «Маяк современного просвещения и образованности»,

«Московское современное просвещение и образование», «Репертуар русского и пантеон всех европейских театров», «Московское современное просвещение и образование», «Московитянин» [64].

Не лишалася бібліотека поза увагою попечителів навчального округу, які контролювали надходження книг. З циркуляру попечителя Київського навчального округу: «Пропоную Директорам подати мені до 15 числа наступного червня списки всіх книг, які використовуються у викладанні наук і мов, доручених їм у гімназіях і училищах, з позначенням років їх видань» [65]. У 1847 році знову надійшло прохання попечителя надіслати відомості про перелік книг, якими керується викладач [66], «наставникам предписывалось строжайше наблюдать, чтобы учащиеся не приносили с собой книги и другие пособия» [67]. Із Департаменту народної освіти радять придбати

книгу «Про Бога, людину та природу», яка може бути корисною для дитячого читання, укладену статським радником Заболотським разом із князем Одоевським. Щодо комплектування фондів гімназійної бібліотеки, то керівництво закладу повинно було виконувати циркулярне розпорядження за № 179 від 17.11.1868 р., яке передбачало: 1) насамперед передплачувати спочатку лише якісні підручники з усіх предметів; 2) передплачувати твори серйозні, які можуть бути посібниками у викладанні та бути додатковим джерелом для вчителів з предметів їх викладання; 3) у гімназіях щодо передплати журналів і газет слід суворо дотримуватися постанови з'їзду директорів, а для училищ – обмежуватися, крім обов'язкових періодичних видань, не більше ніж одним періодичним виданням, недорогим за ціною, призначаючи суму на інші, більш корисні для навчальних закладів твори та посібники.

У замовленні книг важливими були такі міркування:

1. Ретельно диференціювати книги для учнів 4-х молодших класів, книги для 3-х старших класів, окреслюючи дозвіл на передплату книг для тієї чи іншої бібліотеки.

2. Для бібліотеки молодших класів можна передплачувати книги з предметів, доступних вікові, що містять розповіді та новини, що можуть мати істотну користь для дітей.

3. Для бібліотеки старших класів слід закуповувати головним чином такі книги, які можуть бути посібниками та додатками у вивченні предметів, які викладаються у їхніх класах. Сюди мають входити твори російських та іноземних авторів, яких вивчають у гімназіях, та книги серйозні, доступні для юнацького віку з усіх розділів наук, що їх вивчають у гімназії [68].

Водночас, щорічний звіт Ніжинського юридичного ліцею за 1866 р. свідчить про те, що «гимназическая библиотека далека от той полноты, какая должна быть уместна, чтобы преподавать каждый предмет» [69].

Якщо студенти вже хоч якось були забезпечені навчальною літературою, то учні гімназії були позбавлені такої можливості. Отже, у 1844 році керівництво Ліцею й Рада Ніжинської гімназії запропонували заснувати особливу бібліотеку «для доставления более средств учащимся Нежинской Гимназии к чтению отечественных литературных произведений, и к изящному усовершенствованию ума и вкуса обучающегося юношества» [70]. І вже 1845 р. на кошти учнів гімназії була відкрита учнівська бібліотека та передплачено 15 багатотомних відомих творів російської словесності та одне періодичне видання [71].

Згодом, фонд учнівської бібліотеки поповнився 1858 р. на суму від продажу речей колишньої учнівської квартири (615 крб. 15 коп.) [72]. З дозволу попечителя округу було придбано ще 27 назв примірників за рахунок збору за навчання в 1864 році [73]. Директор Ліцею Є. П. Стеблін-Камінський, відіжджаючи з Ніжина, подарував бібліотеці 48 примірників у 60 томах [74].

Водночас, фонд учнівської бібліотеки у 1866 році становив усього 182 назви в 530 томах [75]. Дещо поповнило книжкове зібрання придбання творів на 100 крб. «из суммы сбора за право учения» та різні пожертви. У 1867 р. бібліотечний фонд поповнився ще на 134 примірники колишньої пансіонної бібліотеки. Цього року особливо був збагачений релігійно-моральний відділ бібліотеки, який до цього був «україн убогим» [76].

Вже у 1872 році книжковий фонд учнівської бібліотеки нараховував 527 назв в 1 420 томах [77].

У списку нових надходжень до учнівської бібліотеки бачимо чимало природничої, історичної, географічної, художньої літератури, зокрема, вірші М. Некрасова, твори Л. Толстого, Ф. Купера. У середньому забезпечення книгами на одного користувача було 7 прим. [78, с. 39].

Завідувачем учнівської бібліотеки від 1849 по 1868 рік (майже 19 років) був учитель Амвосій Добротворський [79]. Надалі опікувалися бібліотекою вчителі Давидович, Домбровський, Битьковський [80].

Від початку завідування в бібліотеці вели реєстраційну книгу та опис. Перевіряв бібліотеку інспектор Ліцею, про що й доповідав керівництву Ліцею [81].

Для користування бібліотекою в 1858 р. були розроблені спеціальні правила, затверджені директором Ліцею Є. Стебліним-Камінським, інспектором П. Морачевським та членами Ради ліцею. Текст цього документа наведено далі:

Правила утримання учнівської бібліотеки Ніжинської гімназії

1. Бібліотекою завідує вчитель Добротворський, а йому на допомогу обирають учня VI або VII класу. Бібліотекареві видають каталог, у якому записують назву, вартість книги; окрім цього, має бути реєстраційна книга для обліку виданих книг із зазначенням дати.

2. Бібліотекою користуються учні VI або VII класів і деякі учні V класу.

3. Книги видає бібліотекар від 10 серпня до 15 грудня і від січня до 1 травня за винятком останнього тижня Посту та Великодня. Видавання відбувається двічі на тиждень: у середу від 3 до 4 ½ й у неділю від 11 годин по полудню до першої години по полудню.

4. Отримувач має поставити підпис у визначеній для цього книзі, після повернення книг завідувач бібліотеки або його помічник фіксують час отримання.

5. Кожен учень може отримати за один раз лише 2 книги та користуватися ними не більше ніж 2 тижні. Учні обирають книги за каталогом, а не в шафі, де може порякувати тільки завідувач бібліотеки.

6. Передавати книги того учня, що від'їздить у відпустку, іншому учневі не дозволяється, і тому всі учні, що від'їжджають, повинні здати взяті книги до 15 грудня й до четверга шостого тижня Посту. До 1 травня всі учні мають повернути книги до бібліотеки. Для отримання дозволу на відпустку потрібна записка від завідувача бібліотеки про відсутність боргів.

7. Не дозволяється передавати книги іншому учневі, а також стороннім особам. За порушення цього правила учнів позбавляють права користуватися бібліотекою: уперше – на півроку, удруге – назавжди.

8. Той, хто повертає книгу пошкодженою, зобов'язаний її переплести. Узяті книжки мають бути охайними й цілими, а за порушення цього правила слід відшкодувати вартість книги за ціною, на 20% вищою від ціни за каталогом. Якщо буде втрачена одна частина видання та її дістати неможливо, то той, хто втратив, повинен заплатити за все видання, а інші частини має право взяти собі.

Термін для сплати коштів або для повернення книг замість загублених – протягом січня та серпня, опівдні. Якщо протягом цього терміну не будуть повернені кошти або книги, то той, хто втратив або зіпсував книгу, позбавляється права користуватися бібліотекою до повернення коштів або книг. Можливе примусове стягування коштів [82].

Варто відзначити, що бібліотека постійно була в полі зору попечителя Київського навчального округу, директорів, інспекторів лицю Ніжинської гімназії. З листа попечителя Київського навчального округу: «Нет сомнения, что чтение служит одним из важнейших средств не только для умственного, но и для эстетического и нравственного развития учеников. Поэтому, вопрос об ученической библиотеке заслуживает серьезного внимания. Как материал при обсуждении этого вопроса в Киеве, предлагаю вам привезти в Киев копию каталога ученической библиотеки» [83]. Зі щорічного повідомлення окружного інспектора про стан навчальних закладів 1867 р.: «Для можливості перевірки того, що учні дійсно читають отримані книги з бібліотеки та що читання дійсно їм корисне, я зробив нотатки з

каталогу з усіх дисциплін, які викладають у гімназії, та передав їх учителям, щоб вони рекомендували ці книги. Я сподіваюся, що це буде корисним [84]. Учитель постійно мав здійснювати нагляд за тематичною спрямованістю літератури.

На залишалися бібліотека й поза увагою директорів Ліцею. З рапорту директора Ліцею Є. В. Гудими: «При проверке Нежинской ученической библиотеки, как каталог этой библиотеки, так и книги, значащиеся по оному, оказались в целостности, порядке и исправности» [85]. Суворий нагляд за домашнім читанням не дозволяв учням вільно користуватися літературою, що друкувалася в Російській імперії. В інструкції класного наставника (п. 7) було записано: «Оскільки, читання книг має дуже важливе значення в справі виховання, то класні наставники зобов'язані за можливості спостерігати, щоб зміст книг відповідав віковій учнів і щоб читання не відвертало їхню увагу від приготування уроків» [86].

У 1866 р. педагогічна Рада запропонувала призначеному бібліотекареві учителю Олександровичу, скласти каталог учнівської бібліотеки за тематичними списками, а саме: 1) книги загального спрямування для учнів старших класів; 2) книги для читання учнів молодших класів; 3) історичні книги; 4) географічні книги; 5) релігійні книги; 6) фізико-математичні книги [87]. Комплектування фондів учнівської бібліотеки, що передплачувалися, «мало бути бездоганим, щоб забезпечити користь учням» [88]. Розпорядження попечителя за № 179 від 17.11.1868 р. передбачало: «Твори, передплачені для учнівської бібліотеки, має рекомендувати педагогічна Рада; слід перелічити списки тих, хто їх рекомендував; усі книги, передплачені для учнівської бібліотеки, мають бути зразками та мати безперечну користь для учнів; вони можуть бути передплачені в кількох примірниках» [89].

За звітом 1871 р. учнівською бібліотекою скористалися 218 учнів, які прочитали 488 книг за такими розділами: етикетно-моральний – 11, белетристика – 113, історія – 27, природничо-описовий – 48 [90].

В аспекті досліджуваної проблеми привертає увагу той факт, що в Ліцеї діяла в свій час ще одна бібліотека для обслуговування пансіонерів. Зазначимо, що в гімназії існував спільний з ліцеєм пансіон, за перебування в якому учні мали сплачувати 214 крб. на рік, а також спільна учнівська квартира, за яку треба було сплачувати 80 крб. на рік. У пансіоні та на спільній квартирі мешкало майже 30 учнів. Утім, у 1859 р. спільна квартира була закрита, а згодом така ж доля спіткала й ліцейський пансіон [91, с. 56.]. Імовірно, для покращення обслуговування пансіонерів та забезпечення їх навчальними

посібниками була відкрита ще одна бібліотека. Про це свідчить рапорт Ганота (який опікувався цією бібліотекою) від 28 серпня 1853 р. про необхідність придбання книжок для студентів пансіону [92], рапорт про передачу бібліотеки Ф. Куликовському [93], відомості про бібліотекаря пансіону Царевського, який завідував бібліотекою від 1849 р. по 1855 р. [94]. Із закриттям пансіону книги, що належали до майна колишнього пансіону Ніжинської гімназії, у 1872 р. були передані для бідних учнів гімназії, для яких було передбачено безкоштовне користування [95].

13 вересня 1874 р. Державна рада розглянула питання щодо перетворення Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька в Історико-філологічний інститут. За результатами відвідування Ліцею міністра, графа Д. Толстого, 20 листопада 1874 р. було видано постанову «О преобразовании Лицея князя Безбородко в городе Нежине в Историко-филологический институт князя Безбородко».

Отже, результати проведеного дослідження дають підставу зробити висновок, що впродовж усього терміну функціонування Ніжинського юридичного ліцею кн. Безбородька (від 1840 року по 1875 рік) трансформувалася й місія бібліотеки, котра була пов'язана з потребами навчального закладу. Складна історія створення гімназійної, студентської та учнівської бібліотек у Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька свідчить про зусилля професорів та викладачів ліцею щодо забезпечення студентів та учнів навчальними посібниками та організації для цієї мети допоміжних бібліотек, створення більш комфортних умов для роботи з книгою. Якщо на початку існування ліцею книгозбірня складалася з однієї основної бібліотеки, то наприкінці реформування Ліцею до структури ліцейської книгозбірні входило чотири бібліотеки: основна (або фундаментальна); студентська та дві гімназійні – основна й учнівська. Зокрема, реформувалася й система обслуговування користувачів, що сприяло демократизації абонементного обслуговування, активізації читання студентської спільноти.

Література

1. ВДАЧОН (Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині). Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 433. Арк. 24–25 зв.
2. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 433. Арк. 59 зв.
3. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1352. Арк. 151–152.
4. Торубара А.О. Ніжинський юридичний ліцей в освітньому просторі, науковому та соціокультурному житті України (1840–1875 рр.): дисерт. кан. іст. наук. 07.00.01 – історія України. Чернігів, 2016. 263 с
5. Историческая записка о состоянии и действиях лицея князя Безбородко и Нежинской гимназии в 1854–55 учебном году. *Речи, произнесенные*

в торжественных собраниях лицея князя Безбородко и Нежинской гимназии в 1854 и 1855 уч. годах и историческая записка за 1854–1855 уч. год. Киев, 1856. С. 17–18.

6. Устав Лицея князя Безбородко. Апреля 24. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1864. Т. 2. Отд. Второе. Стб. 23–34. Штаты и приложения. С. 1–2.

7. Историческая записка ..., с 1 Сентября 1858 по 4-е Сентября 1859 года. *Годичный торжественный акт в лицее князя Безбородко и Нежинской гимназии, бывший 4-го Сентября 1859 года*. Киев, 1859. С. 25.

8. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 15.

9. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 339. Арк. 19–19 зв.

10. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 428. Арк. 1–2 зв.

11. Извлечение из отчета по Лицею князя Безбородко, за 1861 г. *Журнал Министерства народного просвещения (ЖМНП)*. 1862. Ноябрь. С. 131–132.

12. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 433. Арк. 25.

13. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1215. Арк. 24.

14. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 21.

15. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 433. Арк. 25.

16. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 552. Арк. 23 зв. –24.

17. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 733. Арк. 14.

18. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 750. Арк. 8 зв.

19. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 243. Арк. 4–5.

20. Развитие университетских библиотек в первой половине 19 века. Библиотечная деятельность Н.И.Лобачевского. URL: <https://drafee.ru/razvitiie-universitetskih-bibliotek-v-pervoi-polovine-xix-veka/> (дата звернення: 1.06.2022)

21. Мозгова В. Бібліотечне обслуговування ліцеїстів у ХІХ столітті. *Вісник Книжкової палати*. 2000. № 1. С. 36–37.

22. Торубара А.О. Студентська спільнота Ніжинського юридичного лицю князя Безбородька. *Наукові записки з української історії*. 2012. № 32. С. 79–82.

23. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 22 зв.

24. О бдительном надзоре за лицами, занимающими места Законоучителей в учебных заведениях. *ЖМНП*. 1850. Март. С. 46.

25. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1225. Арк. 40.

26. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 419. Арк. 11 зв. –12.

27. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 434. Арк. 54 зв.

28. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1448. Арк. 31.

29. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 772. Арк. 7.

30. ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 3790. Арк. 1–2.

31. Там само. Арк. 13–14 зв.

32. Историческая записка ..., с 1 Сентября 1858 по 4-е Сентября 1859 года. *Годичный торжественный акт в лицее князя Безбородко и Нежинской гимназии, бывший 4-го сентября 1859 года*. Киев, 1859. С. 6.

33. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1228. Арк. 73–73 зв.

34. Там само. Арк. 84–84 зв.

35. Историческая записка ..., с 1 Сентября 1859 по 4-е Сентября 1860 года. *Годичный торжественный акт в лицее князя Безбородко и Нежинской гимназии, бывший 4-го сентября 1860 года*. Киев, 1860. С. 24.
36. Историческая записка ..., с 4 Сентября 1865 года по 4-е Сентября 1866 года. *Годичный торжественный акт в лицее князя Безбородко и Нежинской гимназии, бывший 4-го сентября 1866 года*. Киев, 1866. С. 39.
37. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 199. Арк. 36.
38. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 220. Арк. 20 зв.
39. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1225. Арк. 40.
40. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1228. Арк. 81.
41. _Историческая записка ..., с 4-го Сентября 1860 года по 4-го Сентября 1861 года. *Годичный торжественный акт в лицее князя Безбородко и Нежинской гимназии, бывший 4-го сентября 1861 года*. Киев, 1861. С. 17.
42. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1228. Арк. 81.
43. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 656. Арк. 7 зв.–8.
44. Историческая записка ..., с 4-го Сентября 1864 года по 4-го Сентября 1865 года. *Годичный торжественный акт в лицее князя Безбородко и Нежинской гимназии, бывший 4-го сентября 1865 года*. Киев, 1865. С. 21.
45. Историческая записка ..., с 4-го Сентября 1865 года по 4-го Сентября 1866 года. *Годичный торжественный акт в лицее князя Безбородко и Нежинской гимназии, бывший 4-го сентября 1866 года*. Киев, 1866. С. 39.
46. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 210. Арк. 7–7 зв.
47. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 750. Арк. 8 зв.
48. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 243. Арк. 12–12 зв.
49. Мозгова В. Фонди бібліотеки Ніжинського лицю. *Бібліотечний вісник*. 2000. № 2. С. 37–40.
50. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1231. Арк. 2.
51. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1448. Арк. 31.
52. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1225. Арк. 40.
53. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1477. Арк. 1.
54. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 199. Арк. 37–37.
55. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 220. Арк. 19–19 зв.
56. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 806. Арк. 4 зв.
57. ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 8. Спр. 1. Арк. 557 зв.–558 зв.
58. Об Уставе и штате Лицея князя Безбородко и о штате Нежинской Гимназии. 24 апреля. *ЖМНП*. 1840. Май. С. 151.
59. Торубара А.О. Ніжинський юридичний лицей... С. 55.
60. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 505. Арк. 4–4 зв.
61. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 42 зв.
62. Краткая историческая записка о состоянии и действиях Лицея князя Безбородко и Нежинской Гимназии за 1841–42 учебный год. *Речь об истории и историческом искусстве и записка о состоянии лицея князя Безбородко и Нежинской гимназии, написанное для прочтения на торжественном акте сих заведений, 1842 года. Сентября в 27-й день*. Киев, 1843. С. 90.
63. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 36 зв.
64. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1219. Арк. 36–37.

65. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 34.
66. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 72.
67. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 23.
68. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 961. Арк. 47–48.
69. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 36 зв.
70. Историческая записка ..., за 1844–45 учебный год. *Речь и историческая записка, написанная для прочтения в торжественном собрании лицея князя Безбородко и Нежинской гимназии, бывшем 1845 года июня в 29-й день*. Киев, 1845. С. 97–98.
71. Историческая записка ..., за 1845–46 учебный год. *Речь и историческая записка, написанная для прочтения в торжественном собрании лицея князя Безбородко и Нежинской гимназии, бывшем 1846 года июня в 23-й день*. Киев, 1846. С. 101.
72. Историческая записка, с 1 Сентября 1858 по 4-е Сентября 1859 года. *Годичный торжественный акт в лицее князя Безбородко и Нежинской гимназии, бывший 4-го Сентября 1859 года*. Киев, 1859. С. 5.
73. Историческая записка, с 4 Сентября 1864 по 4-е Сентября 1865 года. *Годичный торжественный акт в лицее князя Безбородко и Нежинской гимназии, бывший 4-го Сентября 1865 года*. Киев, 1865. С. 15.
74. Историческая записка, с 4 Сентября 1865 по 4-е Сентября 1866 года. *Годичный торжественный акт в лицее князя Безбородко и Нежинской гимназии, бывший 4-го Сентября 1866 года*. Киев, 1866. С. 41.
75. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 37.
76. Историческая записка, с 4 Сентября 1866 по 4-е Сентября 1867 года. *Годичный торжественный акт в лицее князя Безбородко и Нежинской гимназии, бывший 4-го Сентября 1867 года*. Киев, 1867. С. 17–18.
77. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1010. Арк. 19.
78. Мозгова В. Фонди бібліотеки Ніжинського лицю. *Бібліотечний вісник*. 2000. № 2. С. 37–40.
79. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1219. Арк. 133.
80. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 210. Арк. 5 зв.–6.
81. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1221. Арк. 70–70 зв.
82. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1227. Арк. 48–49.
83. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 918. Арк. 10.
84. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 38 зв.
85. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1219. Арк. 135.
86. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1033. Арк. 1 зв. –2.
87. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 688. Арк. 41–41 зв.
88. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 738. Арк. 10–10 зв.
89. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 961. Арк. 47–48.
90. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1010. Арк. 19 зв.
91. Торубара А.О. Ніжинський юридичний лицей... С. 56.
92. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 103.
93. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 1370. Арк. 109–109 зв.
94. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 548. Арк. 50 зв.
95. ВДАЧОН. Ф. 1359. Оп. 1. Спр. 801. Арк. 1–4.

References

1. VDACHON (Viddil Derzhavnoho arkhivu Chernihivs'koyi oblasti v m. Nizhyni). F. 1359. Op. 1. Spr. 433. Ark. 24–25 zv.
2. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 433. Ark. 59 zv.
3. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 1352. Ark. 151–152.
4. Torubara A.O. Nizhyns'kyy yurydychnyy litsey v osvith'omu prostori, naukovomu ta sotsiokul'turnomu zhytti Ukrainy (1840–1875 rr.): dysert. kan. ist. nauk. 07.00.01 – istoriya Ukrainy. Chernihiv, 2016. 263 s
5. Ystorycheskaya zapyska o sostoyanny y deystviyakh lytsey knyazya Bezborodko y Nezhynskoy hymnazyy v 1854–55 uchebnom hodu. Rechy, proynezennyye v torzhestvennykh sobranyakh lytsey knyazya Bezborodko y Nezhynskoy hymnazyy v 1854 y 1855 uch. hodakh y ystorycheskaya zapyska za 1854–1855 uch. hod. Kyev, 1856. S. 17–18
6. Ustav Litsey knyazya Bezborodko. Aprelya 24. Sbornik postanovleniy po Ministerstvu narodnogo prosvyashcheniya. Sankt-Peterburg, 1864. T. 2. Otd. Vtoroye. Stb. 23–34. Shtaty i prilozheniya. S. 1–2.
7. Istoricheskaya zapiska ..., s 1 Sentyabrya 1858 po 4-ye Sentyabrya 1859 goda. Godichnyy torzhestvennyy akt v litsey knyazya Bezborodko i Nezhynskoy gimnazii, byvshiy 4-go Sentyabrya 1859 goda. Kiyev, 1859. S. 25.
8. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 61. Ark. 15.
9. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 339. Ark. 19–19 zv.
10. TSDIAK Ukrainy (Tsentral'nyy derzhavnyy istorichnyy arkhiv Ukrainy, m. Kyiv). TSDIAK. F. 707. Op. 87. Spr. 428. Ark. 1–2 zv.
11. Izvlecheniye iz otcheta po Litseyu knyazya Bezborodko, za 1861 g. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya (ZHMNP). 1862. Noyabr'. S. 131–132
12. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 433. Ark. 25.
13. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 1215. Ark. 24.
14. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 100. Ark. 21.
15. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 433. Ark. 25.
16. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 552. Ark. 23 zv.–24.
17. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 733. Ark. 14.
18. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 750. Ark. 8 zv.
19. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 243. Ark. 4–5
20. Razvitiye universitetskikh bibliotek v pervoy polovine 19 veka. Bibliotechnaya deyatel'nost' N.I.Lobachevskogo. URL: <https://drafee.ru/razvitie-universitetskikh-bibliotek-v-pervoi-polovine-xix-veka/> (data zvernennya: 1.06.2022)
21. Moz'hova V. Bibliotechno obsluhovuvannya litseyistiv u KHIKH stolitti. Visnyk Knyzhkovoyi palaty. 2000. № 1. S. 36–37.
22. Torubara A.O. Student-s'ka spil'nota Nizhyns'koho yurydychnoho litseyu knyazya Bezborod'ka. Naukovi zapysky z ukrayins'koyi istoriyi. 2012. № 32. S. 79–82.
23. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 113. Ark. 22 zv.
24. O bditel'nom nadzore za litsami, zanimayushchimi mesta Zakonouchiteley v uchebnykh zavedeniyakh. ZHMNP. 1850. Mart. S. 46

25. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 1225. Ark. 40.
26. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 419. Ark. 11 zv.–12.
27. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 434. Ark. 54 zv.
28. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 1448. Ark. 31.
29. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 772. Ark. 7.
30. TSDIAK. F. 707. Op. 87. Spr. 3790. Ark. 1–2
31. Tam samo. Ark. 13–14 zv.
32. Istoricheskaya zapiska ..., s 1 Sentyabrya 1858 po 4-ye Sentyabrya 1859 goda. Godichnyy torzhestvennyy akt v litseye knyazya Bezborodko i Nezhinskoy gimnazii, byvshiy 4-go sentyabrya 1859 goda. Kiyev, 1859. S. 6
33. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 1228. Ark. 73–73 zv.
34. Tam samo. Ark. 84–84 zv.
35. Istoricheskaya zapiska ..., s 1 Sentyabrya 1859 po 4-ye Sentyabrya 1860 goda. Godichnyy torzhestvennyy akt v litseye knyazya Bezborodko i Nezhinskoy gimnazii, byvshiy 4-go sentyabrya 1860 goda. Kiyev, 1860. S. 24.
36. Istoricheskaya zapiska ..., s 4 Sentyabrya 1865 goda po 4-ye Sentyabrya 1866 goda. Godichnyy torzhestvennyy akt v litseye knyazya Bezborodko i Nezhinskoy gimnazii, byvshiy 4-go sentyabrya 1866 goda. Kiyev, 1866. S. 39
37. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 199. Ark. 36.
38. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 220. Ark. 20 zv.
39. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 1225. Ark. 40.
40. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 1228. Ark. 81
41. Istoricheskaya zapiska ..., s 4-go Sentyabrya 1860 goda po 4-go Sentyabrya 1861 goda. Godichnyy torzhestvennyy akt v litseye knyazya Bezborodko i Nezhinskoy gimnazii, byvshiy 4-go sentyabrya 1861 goda. Kiyev, 1861. S. 17
42. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 1228. Ark. 81.
43. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 656. Ark. 7 zv.8
44. Istoricheskaya zapiska ..., s 4-go Sentyabrya 1864 goda po 4-go Sentyabrya 1865 goda. Godichnyy torzhestvennyy akt v litseye knyazya Bezborodko i Nezhinskoy gimnazii, byvshiy 4-go sentyabrya 1865 goda. Kiyev, 1865. S. 21.
45. Istoricheskaya zapiska ..., s 4-go Sentyabrya 1865 goda po 4-go Sentyabrya 1866 goda. Godichnyy torzhestvennyy akt v litseye knyazya Bezborodko i Nezhinskoy gimnazii, byvshiy 4-go sentyabrya 1866 goda. Kiyev, 1866. S. 39.
46. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 210. Ark. 7–7 zv.
47. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 750. Ark. 8 zv.
48. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 243. Ark. 12–12 zv.
49. Moz:hova V. Fondy biblioteki Nizhyns'koho litseyu. Bibliotechnyy visnyk. 2000. № 2. S. 37–40
50. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 1231. Ark. 2.
51. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 1448. Ark. 31.
52. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 1225. Ark. 40.
53. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 1477. Ark. 1.
54. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 199. Ark. 37–37.

55. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 220. Ark. 19–19 zv.
56. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 806. Ark. 4 zv.
57. TSDIAK. F. 707. Op. 8. Spr. 1. Ark. 557 zv.–558 zv.
58. Ob Ustave i shtate Litseya knyazya Bezborodko i o shtate Nezhinskoy Gimnazii. 24 aprelya. ZHMNP. 1840. May. S. 151.
59. Torubara A.O. Nizhyns'kyy yurydychnyy litsey... S. 55.
60. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 505. Ark. 4–4 zv.
61. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 61. Ark. 42 zv.
62. Kratkaya istoricheskaya zapiska o sostoyanii i deystviyakh Litseya knyazya Bezborodko i Nezhinskoy Gimnazii za 1841–42 uchebnyy god. Rech' ob istorii i istoricheskom iskustve i zapiska o sostoyanii litseya knyazya Bezborodko i Nezhinskoy gimnazii, napisannoye dlya prochteniya na torzhestvennom akte sikh zavedeniy, 1842 goda. Sentyabrya v 27–y den'. Kiyev, 1843. S. 90.
63. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 692. Ark. 36 zv.
64. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 1219. Ark. 36–37.
65. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 72. Ark. 34.
66. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 75. Ark. 72.
67. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 49. Ark. 23.
68. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 961. Ark. 47–48.
69. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 692. Ark. 36 zv.
70. Istoricheskaya zapiska ..., za 1844–45 uchebnyy god. Rech' i istoricheskaya zapiska, napisannaya dlya prochteniya v torzhestvennom sobranii litseya knyazya Bezborodko i Nezhinskoy gimnazii, byvshem 1845 goda iyunya v 29-y den'. Kiyev, 1845. S. 97–98.
71. Istoricheskaya zapiska ..., za 1845–46 uchebnyy god. Rech' i istoricheskaya zapiska, napisannaya dlya prochteniya v torzhestvennom sobranii litseya knyazya Bezborodko i Nezhinskoy gimnazii, byvshem 1846 goda iyunya v 23-y den'. Kiyev, 1846. S. 101.
72. Istoricheskaya zapiska, s 1 Sentyabrya 1858 po 4-ye Sentyabrya 1859 goda. Godichnyy torzhestvennyy akt v litseye knyazya Bezborodko i Nezhinskoy gimnazii, byvshiy 4-go Sentyabrya 1859 goda. Kiyev, 1859. S. 5.
73. Istoricheskaya zapiska, s 4 Sentyabrya 1864 po 4-ye Sentyabrya 1865 goda. Godichnyy torzhestvennyy akt v litseye knyazya Bezborodko i Nezhinskoy gimnazii, byvshiy 4-go Sentyabrya 1865 goda. Kiyev, 1865. S. 15.
74. Istoricheskaya zapiska, s 4 Sentyabrya 1865 po 4-ye Sentyabrya 1866 goda. Godichnyy torzhestvennyy akt v litseye knyazya Bezborodko i Nezhinskoy gimnazii, byvshiy 4-go Sentyabrya 1866 goda. Kiyev, 1866. S. 41.
75. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 692. Ark. 37
76. Istoricheskaya zapiska, s 4 Sentyabrya 1866 po 4-ye Sentyabrya 1867 goda. Godichnyy torzhestvennyy akt v litseye knyazya Bezborodko i Nezhinskoy gimnazii, byvshiy 4-go Sentyabrya 1867 goda. Kiyev, 1867. S. 17–18.
77. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 1010. Ark. 19.
78. Moz'hova V. Fondy biblioteki Nizhyns'koho litseyu. Bibliotechnyy visnyk. 2000. № 2. S. 37–40.
79. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 1219. Ark. 133.

80. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 210. Ark. 5 zv.–6.
81. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 1221. Ark. 70–70 zv.
82. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 1227. Ark. 48–49.
83. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 918. Ark. 10.
84. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 692. Ark. 38 zv.
85. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 1219. Ark. 135.
86. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 1033. Ark. 1 zv. –2.
87. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 688. Ark. 41–41 zv.
88. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 738. Ark. 10–10 zv.
89. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 961. Ark. 47–48.
90. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 1010. Ark. 19 zv.
91. Torubara A.O. Nizhyn's'kyi yurydychnyy litsey... S. 56.
92. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 106. Ark. 103.
93. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 1370. Ark. 109–109 zv.
94. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 548. Ark. 50 zv.
95. VDACHON. F. 1359. Op. 1. Spr. 801. Ark. 1–4.

H. S. Osipova

Deputy Director of
Nizhyn Gogol State University Library

The Organization of Library Services for the Readers in the Context of the History of the Library at the Count Bezborodko's Nizhyn Law Lyceum

The services provided by the libraries at the institutions of higher education in Ukraine are characterized by considerable structural and content changes, the analysis of which is one of the most important tasks in the investigations of university libraries. It is necessary to learn historical experience which greatly influences modern university library and defines main directions of its activities, providing services for readers in particular. In order to realize all the changes in the library activity and reveal its main tasks, it is necessary to learn historical experience which significantly influences present day university library and determines the main directions of its activity, concerning, in particular, the needs of readers. The article highlights the problems in the organization of the library structure, establishing and functioning of additional libraries, namely, a library for students, pupils, a gymnasium, in the context of the history of the Count Bezborodko's Law Lyceum (1840-1875). The contribution of the administration of the educational establishment to the development of the library is investigated.

***The aim of the investigation** is to reveal the characteristic features, peculiarities, and tendencies in providing library services in the historical period of the library development at the Count Bezborodko's Law Lyceum. The ways of improvement which facilitated differentiated customer services and prompted reading in the student community are pointed out.*

***The key words:** the Count Bezborodko's Law Lyceum, library services, students, pupils, gymnasium library, the history of library science.*

УДК 378.011.3 – 057.175:811.161.1

DOI 10.31654/2520-6966–2022–20F-106–185–189

Н. М. Жаркевич

кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської та зарубіжної літератури
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

В. О. Сидоренко

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, методики її навчання
та перекладу Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Згадуємо викладача та науковця (до 100-річчя від дня народження Л.Г. Керенцевої)

Стаття присвячена 100-річчю від дня народження Лариси Гнатівни Керенцевої, яка впродовж 20 років працювала на посаді доцента кафедри російської мови нашого університету. Доля не була до неї поблажливою, як і до багатьох представників її покоління. Але, не зважаючи на всі життєві негаразди, вона була щирою, чуйною людиною, принциповим та вимогливим викладачем, добрим і надійним другом. У пам'яті своїх вихованців Лариса Гнатівна назавжди залишилась учителем, для якого філологія була не «предметом викладання», а справою життя. Не будучи людиною релігійною, вона завжди жила за біблійними заповідями: «Не ображай!», «Допоможи!», «Будь милосердним!»

Ключові слова: Ніжин, Ніжинський державний університет, учитель, викладач, куратор, життєві негаразди.

Люди як зірки. Коли на небі вибухає велика зірка, її світло перетинає простори космосу ще довгі-довгі роки. Коли з життя йде добра й щира людина, пам'ять про неї живе в серцях її рідних, друзів, колег ще довгі-довгі роки. Такою доброю та щирою була Лариса Гнатівна Керенцева, вчитель, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри російської мови нашого університету.

1 травня 2022 року Ларисі Гнатівні виповнилося б 100 років. Доля до неї, як і до більшості людей її покоління, не була поблажливою.

Лариса Гнатівна Керенцева народилася 1 травня 1922 року на мальовничий Полтавщині, в невеличкому містечку Кобеляки, в родині сільських інтелігентів. Мати була вчителькою, а батько очолив створений ним перший колгосп на Полтавщині. Обидва користувалися повагою серед односельців.

У 1931 році в родині сталася радісна й довгоочікувана подія – народився син Владлен. Життя поступово ставало заможнішим, і, здавалося, ніщо не віщувало біди. Але вона, як завжди, прийшла

зовсім несподівано. Прийшла звідти, звідки її ніяк не чекали: батько був заарештований і висланий в один із сибірських таборів. У судовому вирозі зазначалося: «за штучно організований голод в одному, окремо взятому селі». Разом із батьком вислали й усю родину. Чужина зустріла їх холодно й непривітно. Тут усе було не таким, як удома, незнайомим: інші люди, інша природа, зрозуміла, але нерідна мова. Саме з нею виникли певні труднощі. Як згадувала Лариса Гнатівна, тоді вона не знала жодного російського слова, дуже соромилося й неяковіла під час спілкування. Першими помітили це однокласники й прийшли на допомогу. «Говори українською, ми розуміємо. Говори українською», – підбадьорювали вони її. Ця підтримка однолітків стала першим кроком до опанування нерідної мови, яка в майбутньому допомогла їй обрати професію – учителя й викладача російської мови.

Арешт батька, вислання родини, важка операція на очах матері, без необхідних ліків, необхідних медичних інструментів, коли невідомо було, чи виживе вона взагалі – це були перші життєві труднощі, що лягли на плечі дівчинки-підлітка. Перші, але, звичайно, не останні. Забуття від усіх своїх негараздів вона знаходила в школі. Там були розумні та доброзичливі вчителі. Там були надійні друзі. Та роки навчання сплинули дуже швидко – у 1939 році Лариса Гнатівна закінчила Тайшетську середню школу (Тайшет у ті часи був центром двох частин ГУЛАГу – Південлагу та Озерлагу).

Добру пам'ять про шкільні роки Лариса Гнатівна пронесла через усе життя. Тому, коли у 1979 році вона отримала з Тайшету повідомлення про зустріч випускників, відгукнулась на нього без вагань. І відразу ж почала до неї готуватися: з притаманною їй ретельністю долучилася до листування, вибирала сувеніри з українською тематикою для своїх однокласників, як фотограф-аматор запасалася фотоплівками. Зустріч залишила по собі яскраві та незабутні враження. Повернувшись з Тайшету, Лариса Гнатівна сумлінно виготовила десятки фотографій, акуратно підписала сотню конвертів, розіслала їх по всій країні.

Великим випробуванням для Лариси Гнатівни стала війна. Вона пережила її разом із усією країною. Знову голод, холод, тривожне очікування повідомлень із фронту. Та в 20 років життя сприймається не тільки трагічно. Чи не найбільшим подарунком долі під час війни для Лариси Гнатівни стало навчання в Московському державному університеті ім. М. В. Ломоносова. Уперше у неї з'являлася можливість кілька років прожити в столиці, вивчати улюблену філологію, слухати лекції М. К. Гудзія, О. М. Соколова, С. І. Радцига,

Є. М. Галкіної-Федорук, В.В. Виноградова, видатних професорів і вчених. Цікавим було й студентське оточення Лариси Гнатівни. Серед її однокурсників був, зокрема, Семен (Саріо) Гудзенко (1922–1953), якого всі лагідно називали Саріком. Вони поважали його за фронтний досвід, зачитувалися його фронтowymi віршами, що ввійшли до збірки «Однополчани» (1944).

Захоплюючи враження залишали по собі й культурно-освітня панорама столиці. Численні галереї, театри, виставки, музеї відкривали Ларисі Гнатівні яскравий, різноманітний і цікавий світ. Але найбільшою насолодою для неї було відвідування вистав театру опери та балету. Лариса Гнатівна любила згадувати, як вони «с Лёлькой» (Оленою Миколаївною Євстаф'євою, студентською подругою, в подальшому викладачкою нашого факультету) неодноразово «бегали на галёрку» Большого, до того ж по кілька разів на один і той же спектакль. А потім до хрипоти сперечалися, чий Ленський або Германн виразніший: Лемешева чи Козловського? Або хто з улюблених акторів сьогодні співав краще.

Лариса Гнатівна любила згадувати і про святкування 9 травня 1945 року. Тоді все місто вийшло на вулиці й площі, люди сміялися, плакали, обіймали один одного, вітали військових. Ми й наші сучасники знаємо про ті події з документальної хроніки, Лариса Гнатівна та її подружки були учасниками цієї хроніки. Але це довгоочікуване свято не обійшлося й без курйозів: Олена Миколаївна в натовпі згубила черевичок. Звичайно, це була велика прикрість, бо то була єдина пара взуття, а на нове грошей не було. Та навіть така «втрата» не зіпсувала їхнього піднесеного настрою.

У 1948 році Лариса Гнатівна закінчила Московський університет і одержала диплом затвердженого зразка, в якому було зазначено: «Научный работник в области филологических наук, учитель средней школы».

Першим місцем роботи за призначенням стало місто Печора Комі АРСР, де на той час перебували її батьки. І здавалося, що всі негаразди залишилися позаду. Попереду було мирне життя та улюблена робота. Але сталося не так, як гадалося. Через різні причини та обставини довелося змінювати місця проживання та роботи: Урюпінськ, Борисоглібськ, Ясинувата, знову Борисоглібськ, і нарешті Ніжин. Важким випробуванням для Лариси Гнатівни стала хвороба батьків, догляд за якими ліг винятково на її плечі. Після тривалої хвороби пішов з життя батько, потім дев'ять років була прикута до ліжка мати. І весь цей довгий час Ларисі Гнатівні доводилося поєднувати турботу про батьків з непростю роботою вчителя.

Нелегко склалося і її особисте життя. Чоловік Лариси Гнатівни виявився шанувальником чарки. А інколи дозволяв собі задивлятися в бік інших жінок. Тому, як згадувала Лариса Гнатівна, одного разу вона не відчинила йому двері, і з того моменту він назавжди пішов із її життя.

Після втрати батьків, за її власними словами, Ларису Гнатівну потягнуло на Україну, і тому, коли вона прочитала в газеті оголошення про заміщення вакантної посади викладача кафедри російської мови Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя, не вагаючись, подала документи на конкурс. Усе її подальше життя було пов'язане з цим містом і цим навчальним закладом. У Ніжині вона остаточно сформувалася як фахівець високого рівня. Тут вона захистила кандидатську дисертацію (1972), тут стала доцентом (1976), тут вона була нагороджена знаком «Відмінник народної освіти» (1976), саме тут знайшла вірних і надійних друзів, допитливих та вдячних студентів.

У Лариси Гнатівни не було власних дітей, тому всю добру й щедрю душу вона віддавала своїм студентам. Особливою сторінкою її викладацької біографії були стосунки зі студентами-узбеками. У цій роботі для неї не було дрібниць. Лариса Гнатівна терпляче навчала їх російського правопису, усного мовлення та літературній мові. Вона допомагала їм вирішувати побутові проблеми, пов'язані з гуртожитком, і не тільки. Вона знайомила їх з історією нашого міста та нашими традиціями, проводила літературні вечори, екскурсії, влаштовували обговорення кінофільмів та аматорських вистав студентського театру.

Колег і знайомих Лариси Гнатівни вражала її здатність тримати в пам'яті найдрібніші подробиці, пов'язані з життям студентів. Наприклад, довгі роки потому, як її вихованці поїхали з Ніжина, вона пам'ятала їхні імена, імена та професії їхніх батьків, знала імена чоловіків, дружин, дітей, яких в узбецьких родинах було по п'ятеро-шестеро. Більше того, Лариса Гнатівна пам'ятала навіть ті помилки, які вони робили на першому курсі: «поставь ручку» (положи ручку), «моя шляпі» (моя шляпа).

Робота вчителя не залишає багато вільного часу, але в рідкісні хвилини, коли вони з'являлися, Лариса Гнатівна любила приймати й частувати гостей. Найчастіше це було у святкові дні: на Новий рік, 8 Березня та, безумовно, 1 Травня. Зазвичай приходили найближчі друзі. Збиралися близько 13-ої. Як правило, святковий стіл був уже накритий. Страви було невибагливими, але смачними: різноманітні салати, бутерброди, нарізка. Та родзинкою столу була запечена

качка з яблуками, приготована господинею. Після нечисленних, але щирих тостів гості переходили до розмов: про роботу, про студентів, про газетні та телевізійні новини, про нові кінофільми та телевізійні вистави. А далі хазяйка дому брала гітару – і починалися співи. Пісні були різні: українські, російські, народні, авторські, серед них обов'язково – «Цвіте терен», «Ой, цветёт калина..», «Синий платочек», «Землянка», «Темная ночь», «На безымянной высоте». На той випадок, коли хтось не знав чи забував слова, у Лариси Гнатівни було декілька рукописних пісенників. За співом час спливав непомітно. Розходиться починали, коли землю огортали густі сутінки, душу кожного переповнював мир і спокій.

У пам'яті всіх, хто знав Ларису Гнатівну, вона назавжди залишилась відповідальною, чуйною, доброзичливою, щедрою, безкорисливою людиною, принциповим та вимогливим викладачем, добрим і надійним другом.

Дівоче прізвище Лариса Гнатівни – Богомаз, тобто її родина мала церковно-релігійне коріння. Проте сама вона була переконаною атеїсткою, але жила Лариса Гнатівна за біблійними заповідями: «Не ображай!»; «Допоможи!»; «Будь милосердним!». Тому сьогодні, згадуючи цю світлу людину, хочеться завершити словами відомого поета: «Природа-мать! Когда б таких людей ты иногда не посылала миру, заглохла б нива жизни».

N. M. Zharkevych

Ph.D. in Philology, Associate Professor of Russian and Foreign Literature Department of Mykola Gogol Nizhyn State University

V. O. Sydorenko

Ph.D. in Philology, Associate Professor of Ukrainian Language Department of Mykola Gogol Nizhyn State University

In memory of the teacher and scientist (on the centenary of the birth of L. H. Kerentseva)

The paper is dedicated to the 100th anniversary of the birth of Larysa Hnativna Kerentseva, who was working for 20 years at Russian Language Department of our University. Her life path was not an easy one, which was common for the people of her generation. But, despite all the troubles of life, she was a sincere, empathetic person, a principled and demanding teacher, a good and reliable friend. In the memory of her students Larysa Hnativna remained forever as a teacher for whom philology was not a mere "higher school subject", but a matter of life. Though she was not a religious person, she always lived according to the biblical commandments: «Do not offend!», «Help!», «Be merciful!».

Key words: Nizhyn, Nizhyn State University, teacher, tutor, troubles of life.

АРХІВНІ ЗНАХІДКИ ТА ДОКУМЕНТИ

УДК 821.161.1.09

DOI 10.31654/2520-6966–2022–20F-106–190–194

Л. Ф. Сиротенко

выпускница аспирантуры Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя, учительница школы № 10 г. Нежина.

Первая публикация французской повести Я. П. де Бальмена «Сновидение» и история рода де Бальмен

У статті подана інформація про першу публікацію повісті українського письменника Я. П. де Бальмена «Сновидение», написаної французької мовою та перекладеною російською Михайличенко Г. А., розкрита основна сюжетна лінія твору, що торкається старовинного шведського роду де Бальменів. Автор статті звертає увагу на специфіку стилю повісті, традиції романтичної літератури і зокрема роману В. Скотта «Уверлі».

Ключові слова: Я. П. де Бальмен, повість, романтизм, історизм, В. Скотт.

Единственный, дошедший до наших дней, рукописный сборник Я. П. де Бальмена (хранится в Полтавском областном архиве) содержит 12 повестей. Семь из них были опубликованы исследователем творчества писателя А. Е. Кузьменко в 1988 году в харьковском издательстве «Прапор». Нами были прочитаны и опубликованы три ранее неизвестные повести автора: «Мщение» («Література та культура Полісся», – Ніжин. 2011, – Випуск 61. – С. 208–217), «Пустыня» (там же. – 2011, – Випуск 62. – С. 315–321), «Повесть» (там же. 2010, – Випуск 60. – С. 267–276). «Пустыня» и «Повесть» являются неоконченными произведениями.

В этом сборнике мы представляем ещё одну ранее неизвестную повесть Я. П. де Бальмена «Сновидение», единственную, написанную на французском языке. Впервые она была переведена по нашей

просьбе Михайличенко Анной Анатольевной и подготовлена нами к печати. Повесть написана на голубой бумаге, листы пронумерованы. Текст находится в достаточно хорошем состоянии, поэтому лишь небольшое количество слов осталось непрочитанным, заключено нами в угловые скобки и обозначено точками.

Повесть написана в 1834 году во время службы в Белгородском уланском полку. Как и все произведения рукописного сборника под названием «Собрание повестей, одна другой глупее», она имеет непосредственное отношение к личной драме Я. П. де Бальмена. Это единственное произведение, в котором автор использует исторический и фантастический элементы, вплетая их в канву любовной повести. Произведение содержит не только факты биографии Я. де Бальмена, но и историю его рода.

Предки Я. П. де Бальмена являются ветвью древнего рода клана Рэмзи (англ. Ramay), известного в Шотландии уже в XII веке. Рэмзи (рус. Рамсей, Рамзей) был одним из влиятельных шотландских равнинных кланов. Во время освободительных войн против власти Англии клан поддержал будущего короля Шотландии Роберта I Брюса в его борьбе за независимость. А также был сторонником известного военачальника, народного героя Шотландии Уильяма Уоллеса. По прошествии веков в 1625 году король Карл I дал роду баронетство Рэмзи оф Балмейн. Родоначальник русского графского рода Деодат де Балмэйн (в православии Богдан Андрианович) проследовал из Шотландии за Иаковом II в XVIII веке во Францию и принял там фамилию Де-Бальмен, затем перешёл на службу к турецкому султану, а при императрице Анне Иоанновне вступил в русскую службу майором графом де Бальмен. В 1741 году он был убит в сражении со шведами под Вильманстрандом. Начиная с Богдана Андреевича де Бальмена, все мужчины рода служили в высоких чинах в армии, были храбрыми воинами, имели многочисленные награды, – вплоть до революции и гражданской войны в России, когда де Бальмены покинули страну. Яков Петрович и его родные братья также стали офицерами и принимали участие в военных действиях. Отметим, что во время учёбы в Нежинской гимназии Яков мечтал заниматься наукой, писать диссертацию и негативно относился к войне как явлению. Об этом мы узнаём, читая его «Записки из заброшенного дневника». Но ряд обстоятельств и семейная традиция приводят его на службу в армию. В 1845 году штаб-ротмистр Я. П. де Бальмен погиб на Кавказе в Даргинской экспедиции. Т. Г. Шевченко, потрясённый гибелью друга, пишет

поэму «Кавказ» с посвящением: «Искреннему моему Якову де Бальмену».

В повести «Сновидение» чётко прослеживается история рода писателя, интерес автора к её страницам из далёкого шотландского прошлого. Следуя романтической традиции, автор использует фантастический элемент, необходимый для задуманного сюжета. Писатель перемещает Шотландию в Россию. Её горы появляются «на голубом небе Украины». Таким образом, Яков де Бальмен помещает шотландскую историю рода в хорошо известное ему пространство. Но в посвящении Этьену К... отмечает, что всё изложенное было во сне.

Главный герой повести граф Артур Б. – офицер русской армии с многозначительным прозвищем, данным ему сослуживцами, – Шотландец, принц, лишённый наследства. От одного из героев мы узнаём, что Артур потомок старинного королевского рода (намёк автора на знатность фамилии и связь с Робертом I Брюсом), что он изучает гаэльский язык горцев (шотландцев), читает Вальтера Скотта и рыдает над его романами о горцах Шотландии. Сам Артур излагает Элизабет, с некоторыми изменениями, историю рода де Бальмен. Герой называет свой род кланом Дональда Р. Б. (Рамзей, Бальмен), указывает на его близость к Брюсу и Уильяму Уоллесу, а также рассказывает историю побега из Англии Иакова II, короля Англии, который укрылся во Франции, в сопровождении предков Артура. Из-за преследований один из них уехал в Россию и поступил там на службу.

Мы видим, что по прошествии веков Бальмены помнили свою историю, а Яков хорошо знал семейные предания, сделав их сюжетной основой повести. И в дальнейшем потомки клана Рэмзи занимали высокое положение в обществе. В имени Бальменов Линовице хранился столик самого Наполеона Бонапарта, привезённый из Франции дядей Якова Александром Антоновичем де Бальменом, который был комиссаром от России на о. Св. Елены во время заточения императора. В память о французской истории рода и, вероятно, отдавая дань моде того времени, Якова в семье называли на французский манер Жаком. По-видимому, французский язык повести – дань тем же обстоятельствам.

В определённом смысле произведение является проекцией собственного жизненного опыта писателя. В повести «Сновидение» главный герой Артур не просто скромный офицер русской армии, – а последний отпрыск воинственного клана Дональда Р. Б. и неоспори-

мый претендент на корону древнего государства. К тому же Россия в повести-сне показана как порабититель Шотландии. Возможно, здесь есть аналогия с Украиной, к истории которой де Бальмен испытывал интерес, благодаря дружбе с Т. Шевченко и представителями демократического общества «мочеморд». Герой говорит, что служит угнетателям своей родины. До определённого времени Артур служит честно, живёт умеренной жизнью, и честолюбие не волнует его сердце. Но любовь к Элизабет всё меняет. Развитие получает характерная для всех повестей де Бальмена любовная тема, обусловленная не только романтической традицией, но и личной драмой писателя – любовью к С. Г. Вишневской и их расставанием. В данной повести, как и во всех остальных, мы видим очередную модель выхода из сложившихся обстоятельств (отвоёвывание старинных прав), осуществимую только в романтическом сне. Герой-двойник автора предлагает своей возлюбленной корону Шотландии и начинает восстание против порабитителей за независимость и свои исконные права на престол.

Историческая составляющая повести написана под естественным для романтической эпохи влиянием основоположника жанра исторического романа Вальтера Скотта. Сюжет «Сновидения», его начало напоминает первый роман В. Скотта «Уэверли», опубликованный в 1814 году. Заглавный герой – романтически настроенный юноша, единственный наследник знатного и богатого английского рода, который становится офицером расквартированного в Шотландии кавалерийского полка (де Бальмен служил в кавалерии), в силу обстоятельств, присоединяется к мятежным шотландцам. В романе В. Скотта также есть любовная история, но со счастливым концом. Предположим, что именно ряд совпадений с биографией самого де Бальмена побудил автора воспользоваться сюжетом В. Скотта. В «Сновидении» любовная развязка трагична, как и в жизни Я. П. де Бальмена: он не смог соединить свою судьбу с С. Г. Вишневской (родственники выдали её замуж за более состоятельного жениха). Главный герой Артур побеждает в борьбе за независимость Шотландии, отвоёвывает корону, но не сердце Элизабет. Она любит другого. Жизнь для Артура утрачивает всякий смысл. Он отрекается от престола и сдаётся в плен русскому императору, героя ждёт расстрел. Трагическая развязка в той или иной степени характерна для всех повестей сборника.

Французская повесть Я. П. де Бальмена «Сновидение» написана в романтическом ключе с характерным использованием ряда

романтических приёмов, тем, образов и мотивов. Представленная читателям повесть пополнит список романтических произведений I половины XIX века, а также откроет новые страницы жизни и творчества яркого представителя эпохи романтизма Я. П. де Бальмена.

L. F. Syrotenko

post-graduate of Nizhyn Mykola Gogol State University, teacher at Nizhyn secondary school № 10.

The First Publication of the French Story of J. P. de Balmen «The Dream» and the History of J. P. de Balmen's Family

The paper deals with the first publication of the story of Ukrainian writer J. P. de Balmen «The Dream», which was written in French and translated into Russian by H. A. Mykhailychenko. The main plot line of the story, which concerns the ancient Swedish family of de Balmens, is revealed. The author draws attention to the originality of the artistic style of the story, Romantic literature traditions, especially the novel of W. Scott «Waverley».

Key words: J. P. de Balmen, story, romanticism, historicism, W. Scott.

Я. П. де Бальмен

СНОВИДЕНИЕ

Ноябрь, 1834

Посвящается Этьену К...и

Боюсь, я был немного не в себе, когда мне приснился этот сон, который я видел наяву. Если бы это не было во времена, когда я не пил ничего крепче воды, я подумал бы, что был пьян в стельку.

Прошлой ночью я видел сон настолько странный, что не смог удержаться, чтобы не припомнить все обстоятельства. Это сновидение было очень длинным и продолжительным – у меня никогда в жизни такого не было, и, более того, мне бы никогда не хотелось увидеть его ни секунды снова. Страны для меня исчезли, мне показалось, что Россия присоединилась к Шотландии, суровые горы которой, казалось, окрашиваются и отсоединяются на мрачных грубых топографических планшетах на прозрачное голубое небо Украины.

–1–

Вечер был прекрасен. Заходящее солнце окрасило в настоящий пурпур церкви и колокольни города Т. – Генерального Штаба отряда кавалерии России. На севере виднелись отблески горных скал Шотландии. Несколько полупрозрачных, легких, воздушных облаков кружились в воздухе – менялся окрас отблесков вечера.

Бульвар был заполнен прогуливающимися людьми. Трубы полка уланов города Т. исполняли то военные марши, то легкие симфонии – это была музыка, какую редкий караульный полк мог бы похвастаться сыграть...

Бульвар заканчивался площадью с собором – огромным, прекрасным, остроконечным, в соответствии с новым вкусом – таким свежим, таким лёгким. Там же к нему примыкала большая поперечная аллея.

Другая аллея заканчивалась огромным и длинным зданием Генерального Штаба, в нижних этажах которого проходила тренировка караульного полка – это было похоже на подвал, углублённый на несколько футов в землю, выложенный грубым камнем, и даже в прекрасный солнечный полдень там царил грустный полумрак. Для того чтобы попасть на платформу, где шагал часовой, надо было подняться по семи или восьми ступеням. Одна из

прекраснейших аллей бульвара, очень чистая и абсолютно забытая, проходила перед этой платформой, от которой она была отделена массивной балюстрадой.

На один из столбов этой балюстрады опирался офицер караула, который, утомленный грустными сумерками подвала, вышел, чтобы насладиться восхитительным спектаклем, который даровало заходящее солнце и бульвар.

Это был высокий молодой человек с каштановыми волосами, большими голубыми глазами, наполненными смелостью и чувственностью. Лицо такое, которое я себе всегда представлял у Роберта Брюса в 20 лет. Он был в парадной форме, с саблей на боку, фуражкой на голове, шарфом и патронной сумкой.

Эта парадная форма, на которую так приятно было смотреть, как нельзя лучше подходила к его несчастному виду. Это был отпечаток его службы, и он даже не осмеливался смешаться с группой прогуливающихся людей – он должен был оставаться на своём посту и, как Тантал, наблюдать за удовольствием других, не смея принять в нём участие. Он видел, как товарищи кружатся вокруг красивых и грациозных дам, он слышал шёпот разговоров, но издалека.

И вдруг его глаза, которые только что блестели от нетерпения и озирали все вокруг, неподвижно застыли, как будто вся душа молодого человека перешла в его взгляд. Его зрачки зажглись и, казалось, метали молниями. О! если бы у взгляда была сила – город Т. оплакивал бы огромную потерю!

К молодому офицеру караульного полка вдоль аллеи приближалась группа женщин.

– Господин М., – заговорила самая молоденькая девушка лет восемнадцати, у неё была свежая белая кожа, она улыбалась, а её чёрные глаза были влажны, – не знаете ли вы, какой полк заступает сегодня в караул?

– Полк Б., мадмуазель, – ответил офицер. – Вчера был наш.

– А кто офицер караула? – снова спросила она, пристально глядя своими очаровательными глазами на караульный полк.

– Я вижу, что это Шотландец – принц без наследства, как мы его называем, – граф Б.

– Что значит принц без наследства? Извольте объяснить.

– Это смешное прозвище, которое ему дали офицеры полка Б., потому что он, насколько я понимаю, потомок старинного королевского рода Шотландии, предки которого были высланы за пределы родины по неизвестной мне причине. Но его насмешливое прозвище

распространилось, поскольку он изучает язык наших злых соседей горцев – гаэльский.

Этот Граф Б. настоящий шотландец. Он рыдает как ребенок, читая Вальтера Скотта, и что бы вы думали? «Роб-Роя» и «Уэверли», одним словом, только романы, где речь идет о горцах. Однако он родился здесь и не был в горах, какой бы ни была его позиция.

– Это особый случай. Он интересный, этот молодой человек. В его взгляде есть одновременно что-то жалостливое и дикое. Я была почти напугана, когда он на меня посмотрел на прошлом собрании.

– Возможно, мадмуазель, это был взгляд восхищения. А что бы вы сказали, если бы увидели его глаза, когда он в гневе?

– О! представляю, как это должно быть, у него такое странное лицо. Мне кажется, что в его душе находится целая поэма.

– Прочитайте эту поэму сейчас, пока мы находимся возле него. Посмотрите. Боже мой! Вот снова этот взгляд и то же выражение лица! Честно, мадмуазель, от него меня бросает в дрожь. Давайте пройдем.

Она ускорила шаг, однако поприветствовала молодого человека и исчезла в рощице.

– Да я скоро с ума сойду! – закричал Шотландец, ударив себя кулаком по лбу. – Элизабет! Элизабет!

А вскоре его глаза снова заблестели. Она вновь появилась. М. её оставил и направился к караульному полку.

– Дорогой мой, – сказал он Шотландцу, – хорошая новость. Завтра прогулка и бал, а поскольку это только завтра, ты не будешь в карауле и точно сможешь там быть.

– 2 –

Генерал-аншеф Н., командующий кавалерийским корпусом, расположенным в городе Т. и окрестностях, командир полка Т., кавалер Орденой ленте только что вошел в бальный зал.

Все офицеры, полковники, генералы поднялись при его появлении. В зале воцарилась глубокая тишина.

Приветствуя всех, старец прошествовал в одну из трёх боковых комнат, где он расположился за западным столом с тремя генералами.

Начали танцевать вальс.

В этот момент раздался шум сабли в коридоре, и вскоре вошёл Шотландец. Бросить фуражку на окно и снять саблю было делом

одной минуты. Он устремился через толпу танцующих. Затаив дыхание, подошёл к Элизабет и тот час же пригласил на танец.

О! каким же долгим был этот вальс, который он с ней танцевал!

– Мадмуазель! Могу ли я иметь честь танцевать с вами мазурку?

– Меня на неё уже пригласили.

– Котильон?

– Меня уже пригласили.

– Ну, хотя бы на кадрили?..

– Месье, я занята на весь вечер!

В неистовстве Шотландец пересёк зал. Затем он привязал свою саблю, взял фуражку и вышел.

Он не был тяжёлым человеком, этот Шотландец, вовсе нет! Он хотел танцевать только с самой красивой девушкой на балу. Ничего более! И он презирал всех остальных.

Кто же была эта королева красоты? Это Элизабет Н., единственная дочь генерал-аншефа, командира полка, кавалера Орденской ленты и ещё сотни российских и иностранных приказов, фрейлина её Величества Императрицы. Не так много, практически ничего!

А кем же был Шотландец?

О! здесь есть, что сказать! Сирота, с крошечным жалованьем, которое ему приносила служба за границей, притеснения его изгнанной матери, воспоминания и бумаги выдающихся предков, благородное и чувствительное сердце, вспыльчивый и неукротимый нрав и безумная страсть к прекрасной девушке. Это был великий человек!

Три кадрили закончились, начиналась мазурка.

– Что стало с вашим принцем без наследства – кавалером дедикато Айвенго? – спросила Элизабет у М., передвигаясь вместе с ним к центру со стульями, который был сформирован для мазурки.

– О, Боже мой! Он ушёл, – ответил М. с горькой и язвительной улыбкой, – он злится за то, что вы ему отказали.

– Вовсе нет, я ему не отказала, и я бы никогда этого не сделала, если бы не была приглашена. Я это ему сказала.

– Да, конечно, – ответил М. язвительно, – я полагаю, вы сожалеете, что вам пришлось принять приглашения до того, как он успел вас пригласить?

– Да! Я сожалею, что причинила ему боль, не зная об этом. Мне кажется, что он рассердился, и это меня огорчает. Он так интересен!

– Ах, вот как, интересен! Я это знал, я это предвидел вчера. Он интересен!

– Но, в самом деле, месье М., на кого вы сегодня взъелись?

– Ни на кого, мадмуазель! Я просто восхищён видеть, как вы любите разнообразие.

– Месье М.!

Вошёл Шотландец. Даже в своём горе он не мог отказать себе в удовольствии видеть её. Элизабет, улыбаясь, посмотрела на него.

– Мадмуазель забыла, что сейчас наш танец, – сказал М., проглотив свою ревность.

Фигура была такова, что дама должна была выбирать кавалера. Элизабет подошла к Шотландцу.

– Месье! Позвольте мне выбрать вас, хотя бы по причине того, что я не могу иметь удовольствие быть вашей партнёршей!

Он ломал руки от счастья.

В течение всей мазурки она то и дело выбирала только его. То же самое повторилось и во время котильона. Бедный Шотландец умирал от счастья. Это был первый вечер в его жизни, который он проводил вот так. Он просто сошёл с ума, но он бы ни за что не променял это безумие на всю вселенскую мудрость, ни даже богатство, что, безусловно, намного лучше.

– Мадмуазель очень приятно проводит вечер, – сказал М. к концу котильона, поскольку именно котильон он наконец-то танцевал с ней, и, тем не менее, он, как проклятый, завидовал счастьем Шотландца, – я полагаю, что воспоминаний вам хватит хотя бы на две недели.

– Вы прямо мне войну объявили, – ответила она, – хотелось бы знать, что я вам такого сделала сегодня?

– Абсолютно ничего, мадмуазель! Я всего лишь делаю замечания.

– И что же вы такого интересного заметили? Кажется, вас очень занимает этот граф.

– О да! Граф, принц без наследства. Он сейчас более счастлив, нежели был бы, верни он своё наследство назад из прошлого. Что вы на это скажите?

– Но я ничего об этом не знаю. Невозможно, чтобы он был так счастлив, поскольку он танцевал не целый вечер, а только когда его выбирали.

– Именно, когда его выбирали! Но вы всё-таки пожалели его и танцевали с ним – он просто счастлив! А вы, я вам говорю, у вас воспоминаний будет на две недели, пока кто-то другой...

– Месье М.! что всё это значит? Вы себе слишком многое позволяете!

– А! я себе многое позволяю, это я-то! Давно ли я себе слишком многое позволял по отношению к вам?

– Месье! Месье! Это просто ужасно! Месье, я вам запрещаю произносить хотя бы слово!

Она отвернулась и за весь вечер больше не обмолвилась с ним ни единым словом. Он испытывал бесконечную ненависть к Шотландцу.

– 3 –

Шотландец заступил на службу. Снова на бульваре играли трубы, и толпа там была такая же большая, как и в первый раз.

Опираясь о свою любимую колонну, граф больше не был грустным, как раньше. Нет! Его щёки горели, его глаза сверкали, улыбка с выражением небесного блаженства сияла на его полуоткрытых губах.

Перед ним, на прекрасной песочной аллее, остановилась Элизабет и заговорила. Гипнотическое выражение глаз молодого человека утратило для неё всё, что в них было пугающего.

– Итак, через неделю вы возвращаетесь в свой полк, месье? Ваша служба здесь закончена?

– Да, мадмуазель! Мне остаётся всего несколько дней, чтобы насладиться счастьем быть здесь! Скоро всё закончится! Ах! Если бы я мог умереть на то время, что пройдёт до того момента, пока снова настанет мой черёд заступить здесь в караул!

– Честно говоря, месье, для меня просто непостижимо, как вы можете желать того, чего другие всячески избегают. Говорят, что служба здесь очень трудная.

– Это действительно так. Но я не чувствую сложностей, когда есть что-то, что меня стимулирует, когда мой разум занят – тогда становится всё равно. Я полагаю, что если бы у меня была причина, я мог бы сделать что угодно: воскресить мертвых и их права. Я бы стал тем, кем когда-то были посланники! Но это того не стоит!

– Послушайте, М. мне рассказал в общих чертах о вашем происхождении. Хочу вам сказать, что вы кажетесь существом поэтическим, что мне очень любопытно. Если вы мне доставите такое удовольствие...

– Мадмуазель! Даже не стоит об этом говорить, но если вы этого хотите, я готов вам его доставить.

– Спасибо! Как вы добры. Послушайте! Этим вечером я буду у мадам С., с которой, насколько я знаю, вы хорошо знакомы. Ой, я забыла, что вы сегодня в карауле. Как жаль!

– Мадмуазель! Для вас я сделаю то, что никогда в жизни не делал и ни для кого бы не сделал. Я оставлю свой пост! Я подвергнусь опасности встретить там...

– О! насчет этого будьте спокойны. Я уверяю вас, что там никого не будет из вашего начальства. Все эти господа генералы и полковники проводят вечер у моего отца. Они будут играть в свой виски-покер.

– Мне всё равно. Этим вечером я буду в вашем распоряжении и в распоряжении истории всей Шотландии.

– Тогда до вечера. Прощайте!

И Элизабет с очаровательной улыбкой побежала догонять своих спутниц, которые удалились.

– 4 –

Ночь была тёмной. По небу плыли чёрные тучи, которые гнал сильный ветер. Время от времени длинные молнии сверкали в воздухе, и удалённые раскаты грома слышались с разным интервалом.

После того как всё было приведено в порядок в караульном полку, и выданы были инструкции младшему офицеру в случае визита начальника, Шотландец снял свою саблю, шарф и фуражку, завернулся в солдатское пальто из толстого сукна <с колпаком полицейского> и тихонько ушёл.

Быстрым шагом он пробежал бульвар, спустился вниз, снова поднялся, свернул на улицу и вошёл в дом довольно красивый с виду, хоть и небольшой.

– А! Господин граф! – сказала мадам, поднимаясь и приветствуя новопришедшего, – а мне сказали, что вы сегодня в карауле.

– Да, мадам, – ответил Шотландец, – я в карауле, я вам это доверяю под грифом секретности, но я не мог вынести скуки оставаться в этом подвале совершенно одному.

– Месье! Но вы подвергаетесь опасности!

– Да, конечно, но удача на моей стороне, поскольку в такую грозовую ночь никто не захочет мне нанести визит. Более того, я полагаю, что если вы кого-то ждёте, то ждёте напрасно.

– Нет, я больше никого не жду. Моё общество этим вечером немногочисленно. Кроме людей, которые являются моими всегда-

таями, у меня только Элизабет Н., которая здесь вот уже полчаса. Возможно, придёт мой кузен М.

Открылась дверь, и показался М. Его взгляд метал молнии на Шотландца, который его даже не заметил и молчаливо сидел в углу. В этот момент другая дверь открылась, и Элизабет, прекрасная в своём простом наряде, вошла улыбаясь.

Организовали партию в виски-покер: мадам С., её кузен М. и ещё два человека. Остались только Шотландец и Элизабет, которые не играли. Какой счастливый случай!

– Я благодарю вас, месье, – сказала Элизабет, усаживаясь у окна и приглашая молодого человека расположиться возле неё, – вы не боялись такого риска только ради удовлетворения моего напрасного любопытства. Я не могу не повторить своей благодарности, но я чувствую, что вы настоящий кавалер, настоящий Брюс Уоллес, который честно держит своё слово.

– О! Мадмуазель! Вы мне оказываете слишком большую честь, сравнивая меня с моими прославленными предками.

– Как, Брюс Уоллес был вашим предком? О! ради Бога, не скрывайте вашу историю! Если бы вы знали, как это интересно.

– Так знайте же, мадмуазель, что моя семья принадлежит к целому клану горцев – Королевскому Клану, дочери которого воспитывались первыми лицами Королевства – своей родственницей по линии старых королей Шотландии. Этот клан всё ещё существует сегодня, и это клан Дональда Р. де Б. – самый многочисленный, самый воинственный из всех горцев. Этот клан сам, своими силами победил известные кланы Келя и Шатана и заставил их покоиться с миром из-за нехватки средств продолжать войну. Семья Дональда Р. де Б. очень близко восходит к Брюсу, а по женской линии к сэру Вильяму Уолессу. Мои предки, когда Жак М., король Англии, оставил трон и укрылся во Франции, сопровождали его в его убежище, и там, чтобы избежать преследований, они оставили своё настоящее имя и упоминали только графа Б. Мой предок, преследуемый во Франции, уехал в Россию и поступил там на службу. Начиная с этого времени эта несчастная семья, оставаясь под чужим небом, рассеялась и, наконец, исчезла. Но права последнего отпрыска на воинственный клан Дональда Р. де Б. и на корону древней Шотландии являются неоспоримыми, и этот последний отпрыск – Я!

– Вы? – вскрикнула Элизабет.

– Да! Я! Я изгнанник, служащий угнетателям своей родины, простите за эти слова. Я, который едва заметен среди толпы под

флагом орла. Я! Я несчастный отпрыск древа, когда-то зелёного и густого, а теперь сухого и лишённого яркости, разбитого молнией. Вот, мадмуазель, ужасный пример превратностей этого мира.

– Боже мой! Но зная все эти ужасы, вы, должно быть, глубоко несчастны.

– Нет! До настоящего момента я доволен моей умеренной жизнью, если не сказать бедностью, я жил счастливо, служа по моему состоянию, а не по моему происхождению. Я бы ничего не желал, но честолюбие входит в сердце мужчины незаметно для него, особенно, когда он видит себя настолько ниже других, и когда он часто унижен теми, кто должен был бы стоять на коленях в государстве моих предков. И потом, совершенно новое чувство меня сейчас разрывает, и я полагаю, да я в этом уверен, если надежда подкрепила бы все силы, я бы умер или вернул себе всё то, что принадлежит мне по праву.

– У вас такие странные идеи! Как вы можете думать о свободе вашей родины? Возможно ли, чтобы Шотландия когда-нибудь избавилась от зависимости, от ярма, если хотите, от той власти, которая её поработила?

– Ничего нет невозможного для того, кто твердо этого хочет! И я, я этого хочу, но мне не хватает надежды!

– И какова эта надежда?

– Ах! Мадмуазель, если бы я знал, что вы примете участие в моей несчастной судьбе, я бы вам всё сказал!

– Говорите, прошу вас, будьте уверены, что я живо вами интересуюсь.

– Ну, хорошо! Знайте же тогда, любовь царит в моей душе. Но я был слишком большим смельчаком. Я возвёл свои нежные чувства, как Рыцарь Леопарда, сэра Кеннет Шотландский, на слишком высокий пьедестал для того, чтобы когда-либо смочь надеяться быть удостоенным благосклонного взгляда! О! если бы у меня только была эта надежда, я клянусь, что я бы вскоре подарил этому божеству или трон, или труп – так как иначе я не смогу говорить о любви!

– Зачем отчаиваться? – начала Элизабет с такой мягкой, такой вкрадчивой улыбкой, – возможно, ваше сердце занято, возможно, вас уже любят, вас – простого офицера, больше чем любили короля Шотландии, или вождя клана Дональда Р. де Б.

– О! думайте о том, что говорите! Не бросайтесь своими словами, не взвесив их тщательно. Вы не знаете, что можете сделать! Послушайте! Поскольку вы так хорошо угадываете чувства

человека, от которого зависит моя судьба. Скажите, хотела бы она стать королевой и разделить со мной трон?

– Не только трон, но и ваше теперешнее положение – графиня Б. или королева Шотландии была бы равно счастлива. Вот уже месяц, как я составляю понятие об этой особе.

– Вспомните эти слова! Возможно, придёт время, когда вы мне ответите за особу, о которой говорите.

– Я ничего не боюсь, и тогда я скажу то же самое, что говорю сейчас.

– 5 –

– Господин Б., зайдите в мой кабинет, мне нужно с вами серьёзно поговорить.

Так начал разговор генерал-майор, глава Исполнительного бюро. Артур де Б. молча за ним проследовал.

– По городу достаточно быстро распространяются слухи, что вы влюблены в мадмуазель Элизабет Н. Я прошу вас дать мне только один ответ. Это правда?

– Ваше благородие должны понять, что секреты моего сердца не имеют никакого отношения к службе, как и вопрос, который Ваше благородие мне задали. Я не расположен на него отвечать.

– Как? Что? Что вы сказали, месье лейтенант?

– Я говорю, что я не обязан отвечать на вопрос Вашего благородия.

– Ах! Вы не обязаны, сударь! Вы не обязаны! И вы открыли рот, чтобы мне это сказать! А я, я вас обязываю!

– Никто в мире не имеет на это права.

– Никто! А! я бы не мог поверить, что какой-то лейтенант будет со мной разговаривать подобным образом.

– Однако вы это видите, Ваше благородие. Но предположим, что я хочу об этом говорить, позвольте мне спросить вас, кто распространяет подобные слухи?

– Все об этом говорят. Вы мне заплатите за вашу дерзость! И потом, абсолютно ясно – вы ходите в церковь только затем, чтобы её увидеть, вы ищите её на всех прогулках, вы без конца с ней говорите. Но это неслыханно! Как? Осмелился любить мадмуазель Н., и кто, он? Человек без связей, без малейшего положения, без имени! Вы были сумасшедшим нищим, когда осмелились поднять глаза так высоко, не боясь ослепнуть. И потом он мне говорит, что это тайны его сердца! И что может быть общего у вашего сердца, вы ничтожество, с мадмуазель Элизабет? Оглянитесь немного! Он

любит её! Знаете ли вы, что вы слишком большой ноль, чтобы осмелиться смотреть на неё! Вон! Оставьте здесь вашу саблю и идите в караульный полк. Я вас заключаю под арест на месяц! Я уберу эти либеральные идеи из вашей головы! Идите!

– Если бы я не испытывал жалости к вашим сединам, – воскликнул Артур, бросая саблю на пол, – это лезвие узнало бы вкус ваших внутренностей! Но будьте спокойны, Ваше благородие! Это я вам говорю, вы дорого заплатите за вашу дерзость, вы заплатите унижением. Прощайте!

– 6 –

– Ваша Светлость! Офицер полка Б., граф Артур де Б. – лейтенант, вчера оставил свой пост или, лучше сказать, дезертировал.

– Как дезертировал? Кто? Офицер?

– Да, Ваше Высочество! Я его отослал под арест в караульный полк, а он, вместо того, чтобы туда отправиться, исчез. Он подарил одному из своих товарищей униформу и парадную лошадь, а два солдата даже видели, как он поехал по горной дороге в старой форме без эполет на хайландском пони.

– Ладно! Снарядите младшего офицера и двух солдат в горы с приказом об аресте, мы его передадим под суд.

И Его Высочество повернулся спиной к главе Исполнительного бюро, который отдал ему честь и ушёл.

– 7 –

Два месяца прошло, и во всех окрестностях города Т. только и было разговоров, что о великом всеобщем восстании шотландских горцев и молодом графе Артуре Р. де Б., – воинственном командующем Королевским Кланом Дональда Р. де Б.

Огонь сопротивления распространялся с устрашающей быстротой во всех частях Шотландии, горы обрели свою былую полную свободу и высокий трон Клеймора.

Войска, в частности военный корпус генерал-аншефа Н., участвовали в кампании, чтобы дать отпор повстанцам. С самого начала они набросились на горы, но сейчас довольствовались удерживанием врагов на равнине и вокруг военного города Т., поскольку «дружеский» приём горцев не выказал особого расположения к регулярным войскам. Авангард был почти полностью разгромлен.

В городе Т. прогуливались по бульвару и, как в спокойные времена, толпа гуляющих не уменьшалась.

Любезная и весёлая, как когда-то, появилась Элизабет. Она хотела смешаться с группами людей, но видела, что не будет ничего интересного, поскольку бульвар был заполнен только дамами. Все офицеры полка Т., проживающие в городе, находились на своих постах с утра до вечера и с вечера до утра.

Элизабет села в тишине на перила в тени липы, её взгляд упал на горы, иногда ей казалось, что она слышит выстрелы. Ожидали спуска горцев.

Вдруг какой-то офицер пересёк площадь быстрым галопом и помчался прямо к дому её отца. Там он спешил и вошёл в дом.

Вскоре офицер снова появился и, взяв свою лошадь под уздцы, пошёл в сторону бульвара. Это был М.. Элизабет не обмолвилась с ним ни единым словом с той самой их ссоры на балу. В этот раз любопытство а, возможно, и другое чувство, побудили её позвать его.

– Месье М., – сказала она, – подойдите на минуточку сюда.

Он послушался и привязал свою лошадь к одной из колонн караульного помещения.

– Что желает мадмуазель Н.? – спросил он

– Прежде всего, я хочу вам сказать, что я не испытываю к вам больше ненависти. А теперь расскажите мне, почему вы так быстро приехали, и какие новости?

– Я вас благодарю за ваше великодушное извинение, – сказал он с горечью, но с улыбкой, хотя и язвительной, позволяющей увидеть удовольствие, – что же касается новостей, они очень плохие. Вчера повстанцы сняли наши пикеты у подножия гор. Сегодня была перестрелка, в которой захвачена половина эскадрона: люди и лошади. Наконец я прибыл, чтобы высказать своё мнение о том, что кланы готовятся дать главную битву. Бог даст! мы их удержим.

– Но чего хотят эти горцы?

– Немногого! Свободы своей страны и короля Шотландии!

– И кого, говорят, они возведут на трон?

– Графа Артура Р.де Б.! это точно!

– Видите, наш принц без наследства вновь завоёвывает его.

– Да! И что бы я ни говорил из глубины моего сердца, я должен признаться, что он завоёвывает его смело.

– О! этот вспыльчивый Шотландец, я всегда предполагала, что он способен на великие дела!

– Вы чувствуете эти великие дела лучше, чем он сам! О! вы жестоки! Позвать меня для того, чтобы говорить о нём, это просто ужасно!

– Вы один. Почему бы мне вас не спросить, когда он меня интересуется.

– Он вас интересуется! О! я очарован, что он вас интересуется! Но, будьте уверены, он не будет вас интересоваться долго! Вскоре он исчезнет с этого тревожного горизонта. Его победа повернёт его взгляд к нам. Его счастье должно пройти! и потом, даже если он будет победителем – я поручился, и я повторю перед вами эту клятву из чувства ненависти к нему, я пойду в эти горы, и там я убью его. Я его убью ночью, предательски, и моя родина будет мне признательна!

– Боже мой! Что вы говорите? Это из ваших уст я слышу эти речи?

– Да! Это я, я разочарован. Да! Смерть Шотландцу! Я буду его искать везде!

Крик, единственный крик, но такой резкий, такой раздирающий, такой хриплый, такой пронизывающий – его было бы достаточно, чтобы поднять мёртвых из своих могил, затаих за бульваром, и группа горцев устремилась через деревья с поднятыми мечами, ружьями через плечо. Артур был во главе.

– Смотрите! – вскричала Элизабет, поднявшись и выпрямившись со всем благородством своего происхождения, – вы сдвинетесь со своего места? Вот ваш враг! Месье М., нападайте на него сейчас!

Но М. уже запрыгнул на свою лошадь и пересёк площадь на полном карьере. За ним последовало несколько выстрелов, и вскоре весь отряд бросился на площадь. Ещё несколько шагов, и командир отряда будет захвачен, но в этот момент четыре эскадрона выскочили галопом с соседних улиц, и шотландцам, которых было не более пятидесяти, пришлось отступить к бульвару и вернуться туда без единой потери.

Там они снова взяли перевес. Они были пешие, с огнестрельным оружием и расположились в излучине бульвара или, можно было сказать, в саду, отрезанные <...>. Кавалерия не могла туда войти, и частый огонь горцев постоянно обрушивался на людей и лошадей.

Послали за пехотой, но она была слишком далеко и могла прийти только к ночи. Кавалерия галопом кружила по бульвару, не имея возможности ни приблизиться, ни укрыться от пуль, которые

то и дело пересекали площадь. Сами шотландцы практически не передвигались, их стрелки разделились на несколько групп, которые постоянно менялись, давая отдохнуть друг другу, но от этого огонь не становился менее насыщенным.

– Мои Leihthals! – кричал Артур после того, как расположил свою группу, – окружите эту благородную даму, и чтобы ей не было причинено никакого вреда, ни нашими, ни врагами. Вы за это отвечаете своей жизнью!

– О! Месье граф! – сказала Элизабет с тревогой, – вы собираетесь меня задержать как пленницу? Вы, на кого я всегда смотрела, как на идеал рыцарского благородства!

– Мадмуазель! Будьте спокойны. Я вас окружу своими охранниками, чтобы укрыть от опасности. Вы свободны, я вам клянусь честью шотландца, что вы можете идти, куда захотите, как только дело будет закончено.

– Но скажите мне, что вы хотите сделать? Зачем и как вы сюда добрались с таким малочисленным отрядом?

– Я надеялся положить конец войне внезапной атакой, но у меня ничего не получилось. Сейчас я жду ночи, чтобы проложить себе путь через эту толпу или чтобы меня вытащили к оврагу. Тогда вы будете свободны.

– Сколько беспокойства вы уже причинили! Зачем вы начали это фатальное сопротивление?

– Зачем? И это вы меня об этом спрашиваете? Так, стало быть, вы забыли ваши слова, последние, которые я услышал из ваших уст! Не вы ли мне дали надежду? О! Я хочу быть королём, и я им стану! Кто я сейчас? Бунтовщик, изгнанник! Послушайте! Возможно, придёт время, когда я у вас попрошу отчёта за эти слова, которые постоянно в моих мыслях. Подумайте о том, что вы обещали уважать то, что тогда сказали!

Один из горцев-стрелков появился возле Артура и сказал ему несколько слов на гаэльском языке.

– Leichtahls! Подумай о своём долге!

И с этими словами Артур побежал собирать свою группу и снова отступил к оврагу.

– Часть уланов спешила на землю, – сказал он Элизабет, – возможно, мне представится случай безопасно передать вас в их руки.

В этот момент подъехал офицер с пешим взводом. Артур что-то прокричал по-гаэльски, и в эту же секунду все ружья были направлены на прибывших, но ни одно не выстрелило.

– А! это М. Во имя жизни, М., остановись! Мои газльцы попадают в ласточек на лету, одно только моё слово, и ты, и твой взвод будете мертвы! Послушай! Я хочу тебе предоставить решение, и если ты мне обещаешь честно его выполнить, ты сможешь вернуться в целости и сохранности.

– Я пришёл не за тем, чтобы капитулировать, а чтобы сразиться с тобой! Ты хочешь принять бой один на один? – спросил М., постоянно продвигаясь вперёд.

– У нас ещё будет время сразиться с тобой, всё что захочешь. Сейчас я не принимаю твой вызов! Вот Элизабет Н. посреди сражения. Отведи её к отцу, ты сделаешь доброе дело.

М. ничего не ответил, но оставил свою саблю. Он был смущён таким благородством, съедаем ревностью, иссушён любовью.

Элизабет вышла из рядов шотландцев и пошла вперёд со спокойной улыбкой.

– Прощайте! Слишком благородный победитель, – сказала она, повернувшись к Артуру, её красивые глаза были полны слёз, – я никогда не забуду этот день! Ваш образ будет всегда предметом моего восхищения. Идёмте!

И М. вернулся со своим взводом грустный и задумчивый. У него даже не было права сказать, что он что-то для неё сделал.

Однако наступила ночь, кавалерия не прибыла. Артур со своей группой под покровом темноты, в тишине вернулся назад в свой лагерь через овраг по труднопроходимым горным тропкам, а когда он уже был в убежище от любой неожиданности, кавалерия атаковала пустой бульвар.

– 9 –

Сияющее солнце поднялось над горами Глин-Корна, позолотив стволы елей.

На равнине, покрытой красивым зелёным густым ковром, прислонившись к остроконечному скальному склону и возвышаясь над узким и глубоким оврагом, поднималось несколько палаток и шалашей из кустарника. Разнообразное оружие – ружья, топоры, пики, клейморы – было выставлено вдоль скалы. Рядом прогуливалось несколько часовых.

В расщелине скалы, немного слева, светились и потрескивали костры. Это была кухня лагеря.

Какой-то горец вышел из шалаша и расположился посередине лужайки. В горах зазвучали пронзительные звуки волынки. В эту же

секунду из каждого шалаша выскочило несколько воинов, и в мгновение ока вся равнина была заполнена более тысячью людей, и это был только элитный батальон, охрана Артура, парни клана Дональда Р. де Б. Вместе с капелланом клана все произнесли молитву человеколюбия, после чего войско вернулось в шалаши.

Вскоре из всех палаток вышли лучше других одетые горцы – это были вожди и офицеры клана. Все друг за другом вошли в павильон, расположенный посередине.

На охапке соломы, покрытой пледом, перед пустым бочонком, который служил столом, и на котором были в беспорядке разложены перья, какие-то бумаги и карта, сидел Артур. Он был одет подобно горцам в короткую одежду из тартана в крупную зелёную и белую клетку. На голове у него была шапочка из такой же ткани с белыми страусиными перьями. Его широкий клеймор, короткая винтовка и маленький круглый щит с буквой «Е» вместо девиза висели на одном из столбов. Из оружия на нём был только короткий кинжал с богатой рукояткой, украшенной золотом и драгоценными камнями, привязанный к красивой шелковой перевязи, с другой стороны которой был подвешен маленький охотничий рожок, отполированный до блеска.

Он поднялся и, сняв шапочку, любезно ответил на приветствие своих подчинённых и товарищей.

– Ну что же, Дональд! Какие новости? – сказал он, обращаясь к молодому высокому человеку, чьи гордые жесты и благородные манеры выдавали человека, рождённого, чтобы командовать.

– Я ничего не узнал, сеньор, – ответил Дональд, – все мои гонцы вернулись, никого не встретив. Враг не двигается, кажется, он ожидает подкрепления.

– А вы, МакАллан? Ваш посланник ещё не вернулся?

Тот, к кому он обратился, был мужчиной лет тридцати, крупный, с широкими плечами, длинными усами и рыжей густой бородой.

– Ещё нет, сир Артур. Я послал его в клан Кэла. Он уехал вчера днем. Я не знаю, что его могло задержать в пути так долго.

– Кажется, что наши союзники, наши земляки не слишком спешат выполнять то, что они нам обещали с таким рвением. Что делать? Мы не должны думать об этом. Возможно, настанет тот день, когда они ответят за своё промедление. Подумаем лучше, что мы можем сделать сами, без них. Не следует думать, мои храбрые товарищи, о том, чтобы покинуть защищающие нас горы до того, как соберутся все гаэльцы. Мы должны защищать только

укрытие войск. С нашим единственным кланом, каким бы храбрым он не был, нельзя ставить на карту судьбу нашей дорогой родины. Русские слишком хорошие солдаты и слишком дисциплинированы. Поверьте мне. Я это знаю, я служил в их рядах. И потом, разве моя вылазка на прошлой неделе не доказывает, что они настороже. Таким образом, тайно атаковать будет сложно. Не следует думать о нападении на них, будем довольствоваться тем, что будем постоянно их тревожить. Что вы на это скажете?

Весь совет придерживался того же мнения.

– О! мои соотечественники! – продолжал он, – они за это ответят перед Богом и перед родиной! Если бы собрались все кланы – я бы сразу уничтожил это войско... Но Бог приказывает поступить иначе!..

Одна из пол палатки приподнялась, и вошел горец, покрытый пылью, его шотландка была в зелёную и красную клетку.

– Сеньор! – сказал он Артуру, – я гонец клана Кэла. Уилфрид МакЯн шлёт вам свой привет, он в нескольких шагах отсюда.

– Господь Всемогущий, – вскрикнул Артур, падая на колени, – ты слышишь мою молитву! Будь благословлен!

Вошёл второй горец, одетый в шотландку в зелёную и жёлтую клетку.

– Сеньор, – сказал он, кланаясь, – я приехал от лица МакФергюса Шаттанала, чтобы передать вам извещение о его прибытии. Он и весь доблестный клан Шаттанала находятся в ущелье Глин Корна.

– Идёмте, мои друзья, – закричал восторженно Артур, – бежим навстречу к этим храбрым союзникам. Пусть Бог мне простит мои несправедливые подозрения!

Он вышел, но в ту же секунду столкнулся с третьим горцем в шотландке в белую и синюю клетку.

– Сеньор, – сказал он, – сыновья Ивора находятся у подножия этого подъёма. Рональд МакИвор придёт с минуты на минуту.

– Сеньор, – сказал человек в красно-чёрной шотландке, прокладывая себе путь через толпу, – Ишиур МакИг с Детями Ночи ждёт ваших распоряжений позади восточного подножия горы.

У Артура едва хватило выдержки отослать этих гонцов, он был так счастлив, он хотел быть всеми любим.

Стоило только выйти гонцу Детей Ночи, как появился новый – в сине-жёлтой шотландке, который пришёл сообщить о прибытии Джили МакАлея со своим кланом.

– Теперь, мои дорогие компаньоны, я могу вас заверить в успехе. Мы многочисленны. Идите каждый к благородным вождям кланов-союзников и покажите им подходящие места, где они смогут разбить свои лагеря. Попросите вождей оказать мне честь и разделить мою трапезу воина.

– 10 –

В чистом и безоблачном небе луна уже достигла самой высокой точки своего бега, а собравшиеся в палатке Артура вожди кланов продолжали излагать свои мысли касательно военных операций, которые они ему предложили начать послезавтра.

К счастью, все были согласны выступить всеми своими объединёнными силами против армии противника и дать ей главный бой. Хотели воспользоваться всеобщим, практически лихорадочным возбуждением. Речь шла только о том, чтобы построить войска.

Один из караульных Артура, молодой человек, проворный и смелый, которого он назначил караульным лагеря, вошёл и сказал, что русский офицер пришёл ближе к вечеру и сдался пикету первого ущелья, попросив, чтобы его отвели к Предводителю для передачи поручения от своего командования.

Артур приказал ввести его.

– А! Да это же М.! – сказал он, когда появился офицер. – Рад вас видеть. Давайте посмотрим, что за сообщение вы мне принесли?

– Сеньор! – ответил М. – Прежде всего, разрешите мне вас поблагодарить за благородство ваших горцев, которые, не причинив мне ни малейшего вреда, привели меня сюда. Только у них моё оружие, забрали мою саблю, и я боюсь...

– Ба! Вы боитесь её взять. Эй! Пусть вернут саблю этому офицеру! Видите. Мои люди знают законы войны, не зная законов вежливости. Возьмите вашу саблю, я вам её возвращаю в знак благодарности за то, как вы выполнили миссию на бульваре. Но посмотрим, что вы нам принесли от вашего командования?

– Сеньор! Моё послание такого рода, что должно быть услышано только вами, и если вы сообразовали указать мне место, где мы сможем поговорить без свидетелей, я не заставлю вас ждать.

– Охотно! Но мне нужно об этом предупредить моих союзников.

Тогда он по-гаэльски объяснил предводителям, что молодой офицер не осмеливается говорить в их присутствии, и что только он как Исполнитель Конфедерации сможет узнать то, о чём пойдёт

речь, а затем передать им и попросил не расходиться до его возвращения.

Все предводители с этим согласились. Итак, взяв М. за руку, Артур отвёл его на какое-то расстояние от лагеря к скале, которая возвышалась над оврагом.

– Итак, вот мы и одни здесь, – сказал Артур, – говорите!

– То, что мне нужно сказать, – ответил М. с хмурым видом, – не имеет никакого отношения к нашему командованию. Я обманул твоего караульного, мне надо поговорить именно с тобой!

– Со мной? Ну что же, ноль-ноль. Давай, говори!

– О, да! Я буду говорить! Я уже давно искал этого случая. Слушай! Твоё безумное предприятие и весь твой сумасшедший вид вскружили голову Элизабет, она думает только о тебе и обо мне! Знаешь ли ты, что я теперь? Я терзаем любовью и схожу с ума от ревности! Я поклялся твоей смертью и пришёл выполнить свою клятву! Поручи свою душу Богу, потому что ты уже мёртв!

Вытянув свою саблю, он в бешенстве устремился на Артура, которому ничего не оставалось, как отпрыгнуть в сторону и схватить свой рожок. Раздался резкий и длительный звук в скалах, и в ту же секунду около двадцати газельцев, вооружённых разным оружием, выпрыгнули на равнину и стремительно набросились на М.. Сабля выскочила у него из рук, а сам он упал на колени. Дональд схватил его за горло и занёс свой кинжал на вытянутую руку, чтобы отправить его прямо в сердце офицера.

– Остановись! – закричал Артур, протягивая руку, и Дональд застыл, как статуя – клинок поднят, глаза устремлены на своего командира в ожидании его малейшего знака.

– Предатель! – сказал Артур. – Я бы никогда не поверил, что русский офицер способен на такую низость! Иди! Ты достоин одного – кинжала газельца, погружённого в твою кровь!

– Вложи своё оружие обратно в ножны, Дональд! – продолжил он на кельтском языке, – я презираю этого несчастного! Я оказываю ему милость!

Дональд вложил свой клинок и поднял молодого человека.

– Артур! – закричал он, – пусть меня убьют, потому что я не преуспел ни в одном замысле, который смог бы успокоить моё пылающее сердце! О! это было ужасно! Сказать «прощай» одновременно и Элизабет, и чести! Ради бога, сбросьте меня вниз со скалы, потому что твоя сталь слишком благородна для меня!

– Нет! Я не хочу убийств. Я отошлю тебя в твой лагерь, и пусть знают, как газелец пожалел того, кто хотел забрать у него жизнь.

Leichtahts! Пусть его отведут до самого вражеского пикета. Вы отвечаете своими жизнями за то, чтобы ему не причинили никакого вреда. Идите!

– О! Артур! Ты раскаешься в своём благородстве, я буду тебя искать везде и, возможно, в конце концов, я тебя найду! Я тебя проклиная и торжественно обещаю ненавидеть до самой смерти! До свидания!

Дональд объяснил своему командиру, что, боясь какого-то обмана, он довёл пленника вместе с отрядом Leichtahts до вражеского пикета, и что М. твердо держался за скалой.

– 11 –

Слабый свет окрасил восток, совершенно белый и почти незаметный. Небо было усеяно звёздами, которые сияли ярче, чем обычно, поскольку было холодно.

Лошади дозорных дрожали от холода, а наездники, уставшие от наблюдения, задремали, склонившись над гривами. Это была та часть ночи, когда сон одолевает больше всего. Западный ветер, достаточно колючий, сковал конечности. Все дозорные похрапывали, завёрнутые в свои пальто.

Луна скрылась, и горы выглядели мрачно и угрожающе. Вот уже какое-то время их глубокое одиночество было потревожено слабым, но чётким и размеренным шумом шагов армии.

Вскоре шествие начало оживляться и переполнять равнину. Один за другим все кланы, при полном вооружении и развёрнутых знамёнах, продвигались в тишине к аванпосту. Передвижные отряды рассеялись впереди.

– Да здравствует!.. – прошептал дозорный, но сразу же услышал тяжёлый звук тела, падающего на землю, и галоп лошади, устремившейся через равнину. В рядах дозора началось движение, но прежде, чем раздался хоть один выстрел, весь аванпост был ликвидирован в полной тишине.

Начиная с этого первого успеха, шотландцы продолжили свой ход и на рассвете выстроились для боя перед спящим лагерем.

– Да здравствует! – закричал часовой, в ответ послышались оружейные выстрелы, и в ту же секунду все горцы издали крик, который прозвучал, как труба правосудия, в ушах и сердцах врага.

Ещё секунда, и всё смешалось в лагере. Полураздетые солдаты вскакивали на своих лошадей и падали под ударами клейморов. В нескольких местах начали гореть палатки. Яростные

крики шотландцев, стоны умирающих, ружейные залпы завершали суматоху. Затем прозвучал сигнал тревоги.

Однако несколько эскадронов, более подвижных, чем другие, успели оседлать лошадей и стремительно атаковали солдат шотландской армии. Этот манёвр спас лагерь, который был бы уничтожен за несколько минут.

Понемногу все воинские части воссоединились и с первыми лучами солнца сражение, настоящее выстроенное сражение, шло во всех концах. Только артиллерия молчала, потому что все отвязанные лошади были собраны в кучу по приказу Артура.

– Смелей! Вперёд! Сын Дональда! – кричал молодой командир, подавая пример, поскольку был в первых рядах, – атакуйте! Проклятые на головы этих отверженных, на угнетателей нашей родины!

– Берегите только красные флюгера – это мои старые товарищи!

Ни офицеров, ни солдат полка Б., которые попросили пощады, не убили – все были освобождены при условии, что покинут поле боя.

Но никому другому не было пощады, все были насажены на шпагу.

Настал полдень, постепенно битва достигала самой высокой точки ожесточения. Резня была ужасной. С двух сторон шло отчаянное сражение.

Несущий Штандарт Королевского Знамени Шотландии упал замертво к ногам Артура, воины спешили и поторопились его унести.

Поднять одной рукой флаг, а другой наносить удары клеймом для Артура, как первого смельчака, было минутным делом. Его сталь начала описывать в воздухе быстрые и сверкающие круги, ещё двое солдат покатались к его ногам. Но количество атакующих возрастало с каждой минутой. Больше ни один человек не мог сопротивляться, и Артур видел только один выход. Прижимая знамя к своему плечу, он схватил левой рукой свой рожок и, передвигаясь, приложил его ко рту. При первых звуках более тридцати Leichtahts были уже вокруг него и враг начал сдаваться, когда отряд уланов примчался галопом во главе с М.

– Смерть тебе, Артур! – закричал он, поднимая пику над головой, но в тот же миг раздался выстрел, и он свалился со своей лошади в пыль. М. был взят в плен. Весь отряд обратился в бегство после того, как потерял половину своих. Клань вновь собрались вокруг Королевского Штандарта.

– Мои храбрые товарищи! – сказал Артур командующим в тот момент, когда, казалось, две армии договорились приостановить сражение, – ещё небольшое усилие, и полная победа будет нашей! Посмотрите, что осталось от некогда столь блестящего и полного войска. Все пушки в наших руках. Мой план отлично удался. Возобновим, друзья! Мы уже достаточно отдохнули. Волынчики! Подавайте сигнал атаки!

Когда раздалась звуки волынки, войско генерал-аншефа Н. было практически уничтожено. Несколько жалких остатков беспорядочно отступали назад к городу Т., который успели достаточно хорошо укрепить. Только полк Б. практически не пострадал. От полка Т. осталось одно название.

Шотландцы окружили город, и ещё до захода солнца генерал-аншеф Н. со своими командирами дивизий и бригад, его Исполнительное Бюро и остатки его армейского корпуса заседали в своей штаб-квартире.

После сражения вожди Гор и вожди Равнин пришли с великой помпой к Артуру, поблагодарили его за победу, которую он им даровал, и передали ему Корону, как единственному отпрыску прежних монархов страны. Без притворного отказа он принял то, что ему вернулось по праву, и ещё до ночи граф Р. де Б. стал Артуром Королём Шотландии!

– 12 –

По бульвару города Т. больше никто не прогуливался. Даже улицы были пустынные, только время от времени какой-нибудь грустный житель со следами сражения, опечатанными на лице, проходил, как будто инспектируя, от одного дома к другому. Однако шотландцы не бомбардировали город, поскольку с ними не было Артура, а захваченные у врага пушки были отосланы в горы. Здесь они бы только мешали армии, там же они вооружали ущелья и делали их неприступными.

Голод должен был вскоре охватить город Т., уже чувствовалось его приближение.

Настал вечер. Элизабет грустно было видеть своего старого отца, удручённого последним поворотом судьбы, который ему пришлось испытать. Она вышла в сад, чтобы подышать свежим воздухом и возобновить силы, истощённые страхом. В задумчивости она поднялась на возвышенность и села в беседке с видом на окрестности, которую отец приказал построить для неё. Именно

отсюда, в более счастливые времена, она наблюдала за полками, которые проходили смотр под дождём.

Теперь, куда бы она ни бросила свой взгляд, было постоянно одно и то же зрелище: лагерь и воинские части шотландцев, осаждавшие город!

Вот уже час, как она была погружена в тяжкие размышления, как вдруг услышала лёгкий шум в кустарнике и чьи-то шаги, приближающиеся к беседке.

Томимая мыслями о шотландцах, она бросилась к выходу, но крик, смешанный с удивлением и радостью, вырвался у неё, потому что вместо тартана и клеймора она увидела входящего М., которого считала убитым.

– О боже! – вскрикнула она, – разве мертвецы возвращаются навещать тех, кто их любил!

– Те, кто их любил, и кто больше не любит! – ответил М. жалобным тоном.

– О, М.! Как всегда несправедлив и как всегда дорог! А я его ещё оплакивала, как никогда и никого, и я проклонила дикого Артура, которого считала его убийцей!..

– Элизабет! Дорогая Элизабет! От вас ли я это слышу? Вы, которая превозносили шотландцев до небес, вы, которая лишили меня надежды и склонили к предательству!

– О! Прекратите! Вы всегда были мне дороги, но ваша вспыльчивость, ваша ревность заставили меня изменить поведение. И вы могли сомневаться во мне?

М. упал к её ногам, схватил её руки и осыпал поцелуями. Он плакал. Он дрожал, он, который не дрогнул, идя на убийство предводителя горцев! Но чего только не делает любовь и ревность! Часто они превращают лучших и самых благородных мужчин в ничтожеств, готовых совершить последнее злодеяние.

После первых порывов Элизабет попросила М. присесть и рассказать ей, как получилось, что она снова его видит.

– Я был пленником, – начал он, – когда мы атаковали Королевский Штандарт. Все мои люди были убиты или разбежались. Меня увели во вражескую армию и держали до окончания сражения.

Вечером меня привели к Артуру. Он сидел в палатке, окружённый мятежными вождями кланов. Когда я вошёл, у них был такой величественный вид, что я был сражён. «Слушай и смотри, что произойдёт, – сказал мне Артур по-русски, – и хорошо всё запомни!» Меня отвели в угол палатки, откуда я мог видеть всех вождей.

Наступила глубокая тишина. Один из самых старых вождей вдруг поднялся и опустился на колени перед Артуром. Я не очень хорошо понял, что он ему сказал, так как говорил он долго. Остальные вожди оставались стоять с покрытой головой. Подводя итог своей речи, он попросил от имени всех товарищей по оружию и во имя всей Шотландии графа Артура Р. де Б., последнего отпрыска королевского рода, принять Корону, которую он ему передал от имени всех. Я думал, что Артур откажется, напротив, он не колебался ни минуты и с поистине королевским величием поблагодарил своих союзников за достойное отвоевание своего королевства, а также за уважение его прав. Наконец, в заключение он сказал, что охотно принимает данную корону по доброй воле. Затем, вытянув свой клеймор, ещё красный от крови наших, он поклялся сложить это оружие только тогда, когда его дорогая родина будет полностью свободна и счастлива! Крики? Нет! Вопли радости и восхищения заглушили его последние слова. Вся банда гаэльских вождей устремилась на улицу, а затем вернулась, с триумфом неся Королевский Штандарт Шотландии, который был передан в руки новому королю.

– Отныне наш принц без наследства – Артур Король Шотландии!

– Артур – Король Шотландии...

Она повторила эти слова с видом таким задумчивым, таким полным нежного беспокойства, с такой улыбкой, что М. снова почувствовал себя подавленным. Снова ревность, как порыв ветра, ворвалась в его сердце и подняла в нём ураган едва уснувших чувств. Он бросил на Элизабет пламенный взгляд, в котором отобразился весь ад, вошедший в его душу.

– А! – сказал он глухим голосом, – Артур Шотландский! Это имя чарует! Титул Кейна и диадема прекрасно бы подошли вашему челу. Вы умеете принимать величественный вид, когда того хотите!

– Снова! – ответила она с улыбкой такой нежной, такой убедительной, – неужели я никогда не смогу уничтожить ваши несправедливые подозрения?

– Несправедливые! Неужели? Но скажите, разве не должно у меня их быть, видя, как меняется ваше лицо при этом имени, которое я ненавижу, да ещё и с титулом короля?

– О, мой Бог! Если бы вы знали почему, вы бы так не думали. Представьте себе, что это из-за любви ко мне он поднял это восстание. Чтобы положить к моим ногам и свою корону, и своё

королевство, которое он пробудил от старой правовой спячки. О! он мне об этом сказал, когда был здесь в карауле...

– О! вы хитры и жестоки! Несчастье тому, кто хоть раз отдал вам своё сердце!

– 13 –

В одном из небольших лесов в окрестностях города Т. расположились палатки Исполнительного Бюро Генерального Штаба Короля Шотландии.

Широкий павильон с несколькими секциями возвышался над остальными. Он принадлежал Королю. У входа возвышалось большое знамя Шотландии в окружении караула.

В одной секции был виден более яркий свет, чем в остальных. Это была квартира Короля.

Внутренние стены палатки, изнутри оббитые богатыми персидскими коврами, были искусно задрапированы шёлковой тканью, формирующие что-то вроде штор, которые можно было поднимать, и которые скрывали ниши, причудливо образованные в облаках ткани. Одна из ниш была спальней Короля. Там находилась его походная кровать, всё тот же ворох соломы, накрытый пледом. Оружие находилось рядом.

В кабинете, который живо контрастировал с нишей, если бы она не была закрыта, прекрасный ковёр покрывал пол. Посередине стоял стол красного дерева, на котором лежали бумаги. Вдоль стен воцарился османский диван, достаточно мягкие табуреты были расставлены вокруг стола. Массивная серебряная лампа горела в центре, распространяя изысканный аромат благоухающего масла.

Лишь два человека занимали эту комнату. Они сидели перед маленьким столиком, инкрустированным перламутром, на котором стояли две богатые чашки, окруженные прозрачным паром чая. Один из двух мужчин курил. Это был Артур, он не мог оставить привычку, приобретённую на службе за границей.

Вторым был Дональд – вождь клана Дональд Р. де Б.

– Дорогой друг, – сказал Король, – оставим царскую помпезность. После дня, проведённого в напрасных церемониях, я наконец-то могу стать Артуром. О! если бы ты знал, чего мне это стоило! Я хотел бы быть королем только в дни сражений. Ах! Оставь сейчас государственные дела, достаточно того, что весь день им был посвящён. Я бы хотел с тобой поговорить о своей любви, поскольку

ты единственный хранитель моей тайны. Знаешь ли ты, что она должна была быть первой, кто узнал о моём восхождении на трон?

– Каким образом?

– Знаешь ли ты пленника, который несколько дней назад приходил в горы, чтобы убить меня – М.? Что же, он был там, когда вожди пришли, чтобы возложить на меня корону, он всё видел, всё слышал. Я ему даровал свободу при условии, что от этого ущелья он направится прямо к ней и всё ей расскажет.

Вошёл Уилли, помощник Рюи по лагерю.

– Сир! – сказал он, – сюда привели парламентария со стороны осаждённых. Я приказал его обезоружить, и он ожидает в приёмной павильона.

– Введите его. Дональд, ты останешься со мной.

Это был полковник Р. – помощник генерал-аншефа. Он вошёл, держа шляпу в руках.

– Добрый день или скорее вечер, полковник! – сказал Артур брезгливо. – Что вы нам скажите хорошего?

– Сир! – ответил гонец, кланяясь, – я пришёл предложить Вашему Величеству капитуляцию города Т., умоляя Вас отсрочить штурм, который назначен на завтра.

– А! уже известно о моём предложении выдворить вас силой! – Артур заставил себя кричать, чтобы поторопить нерешительность, в которой были голодные командиры противника, хотя он и не думал рисковать жизнью своих храбрецов. – Ну что же! Так и быть! Я согласен на капитуляцию, вы можете возвращаться с моим ответом.

– Сир! Мне поручено представить Вашему Величеству условия...

– Условия? Неужели ваш старик воображает себе, что он будет мне ставить условия? О! Извините, полковник! Скажите ему, что он говорит вздор. Условия! Чёрт побери! Это я их буду ставить. Подождите немного.

Он взял лист бумаги и достаточно долго писал.

– Вот, – сказал он, – что вы отнесёте вашим командующим. И скажите им, что я не изменю ни единой буквы. Спокойной ночи, полковник!

Помощник генерал-аншефа взял бумагу, отдал честь Королю и покинул квартиру.

– Уилли! Пусть его проведут в безопасности и со всеми почестями до ворот города.

– Дональд! Если бы ты знал этого человека! Это фаворит командующего Исполнительного Бюро, и что первый, что второй – хитрые мерзавцы. Этот даже доносчик. Как говорится, рыбак рыбака видит издалека.

– 14 –

– Итак, полковник! Что вы принесли?

Таким был первый вопрос генерал-аншефа, когда парламентёр вошёл в комнату, где собрались все генералы.

– Ваша Светлость! Я принёс бумагу, данную мне Королём, в которой изложены условия!

– А мои?

– Он не захотел их выслушать. Он насмеялся над нами, он сказал, что нам не годится думать об условиях...

– Ох, этот король! Этот король одного дня! Это кустарник на тропе моей жизни! Но посмотрим, что он написал. Ваше превосходительство! Не будете ли вы столь любезны, зачитать нам это.

И он передал бумагу Главе Исполнительного Бюро, который прочёл следующее:

«Мы, с Божьей милостью и милостью Нашего Клеймора, – Артур Король Шотландии Горной и Равнинной генерал-аншефу Н. в осадном городе Т.

Мы имели удовольствие принять полковника Р. – помощника Вашей Светлости, в качестве парламентария и спешим вам сообщить, что готовы отложить штурм вашего города и принять вашу капитуляцию, если вы подчинитесь следующим условиям:

1-е. Вы передадите в Наши руки военный и укрепленный город Т. тайно, не смея прибегать к обману.

2-е. Ключи будут Нам переданы вне города его комендантом, а также командиром отряда уланов города Т. полковником М.

3-е. Ваши владения со всеми генералами, офицерами, начальниками (старшими офицерами) и подчинёнными (младшими офицерами) Мы примем у ворот города в парадной одежде, но без оружия и с непокрытой головой.

4-е. Все высокопоставленные лица, которые упомянуты ниже, окажут Нам почтение коленопреклонением при Нашем прохождении, признавая Нас Законным Сувереном Нашего Королевства, что же до остальных, Нас это мало смущает.

5-е. Остатки ваших войск будут военными пленниками и останутся в наших руках, равно как и ваша особа, а также все те, кто находится в городе Т.

6-е. Я исключаю из унизительной церемонии приёма храброго генерал-лейтенанта Г., командующего дивизией уланов, которого я слишком уважаю, чтобы принуждать к этому, однако вынужден удерживать пленником.

7-е. Нам выдадут штандарты, флаги и знамёна всего полка, равно как и георгиевские трубы.

8-е. Наш приём должен проходить под звуки труб и музыку полка.

9-е. Мы исключаем также полк уланов Б., который будет волен уйти из города в полном составе, со своим полковником и офицерами, с оружием и багажом, со своими штандартами, трубами и со всеми людьми, которым Мы обязаны воспоминанием Нашей службы в этом храбром полку. После чего он будет волен идти, куда ему угодно.

10-е. Когда Мы войдём в город, Глава Исполнительного Бюро – генерал-майор Л., который прикажет подготовить одну из лошадей императорской конюшни, подойдёт придержать Наше стремя, когда Мы будем подниматься для выполнения Нашего торжественного входа.

На этих условиях Я пощажу город, в противном случае завтра Я возьму его штурмом и проткну шпагой гарнизон, жителей и всех сановников.

Артур генерал-аншефу и командующему корпусом Н.»

Бледный как смерть старик слушал это чтение, наконец, кожа его почтенного лица стала приобретать цвет крови, которая ещё оставалась в его венах и ударила ему в голову, он хотел что-то сказать, но смог выдать только стон и упал навзничь.

Все бросились ему на помощь. Элизабет, которая слышала всё, о чём шла речь в соседней комнате, поспешила в зал и, плача, упала к ногам своего отца. Несчастный старик не смог вынести такого унижения.

Его хотели перенести в его комнату, но он этому воспротивился и попросил привести полковника П., командующего полком Б.

Вскоре прибыл П.

– Прочтите это, полковник, – сказал старик, – а затем вы мне будете нужны.

– Ваше Высочество! – сказал П., пробежав бумагу глазами, в которых смешалась радость и плохо скрываемая гордость, – я вижу условия короля, и я готов выполнить всё, что вы мне прикажете.

– Полковник! Идите и найдите этого беспощадного короля. По его мнению, вы лучший из кого бы то ни было, я возлагаю на вас ответственность за то, как он с вами обращается в этой бумаге, и потом, вы были его начальником, возможно, вы сможете произвести на него какое-то впечатление. Умоляйте его, да, умоляйте, полковник! так как теперь мольба – это всё, что нам остаётся. Заклинайте его пощадить русскую армию, в которой он имел честь служить, от позора унижения, которого она ещё никогда не знала. Идите! И да помогут вам небеса вынести гордость этого жестокого человека!

П. отдал честь и вышел, но в прихожей его остановила Элизабет и вручила запечатанное письмо, со словами: «Королю Шотландии».

– Возьмите это, полковник, – сказала она ему, – это талисман, который поможет вам заклинать гордость Короля. Передайте его только ему самому.

И она исчезла как сон.

– 15 –

Артур собирался идти спать, когда Дональд, который уже вернулся в своё отделение, вошёл к королю и сказал, что прибыл второй парламентёр и просит, чтобы его ввели сию же минуту.

– Пусть войдёт, – сказал Артур, – я всегда на виду для тех, у кого ко мне есть дело.

П. вошёл.

– Вот уж визит, которого я не ожидал! – вскрикнул Король, подбегая к нему, – о! мой полковник! Вы наконец-то пришли проведать вашего бывшего подчинённого и, я надеюсь, друга. Вы мне действительно доставили удовольствие, за которое я не смогу вас отблагодарить. Присаживайтесь, мой дорогой начальник, – продолжал он, усаживаясь на диван и указывая П. на место возле себя, – поговорим как старые знакомые. Я надеюсь, вы в полном здравии и с вами ничего страшного не случилось?

– Сир! – ответил П., немного сконфуженный приветливостью, с которой он был принят, и которой он никак не ожидал, – дело, которое привело меня к Вашему Величеству, очень тягостное! Я пришёл, сир! умолять о Вашем милосердии...

– О моём милосердии? Что же, я понимаю, что это значит! Эти господа, которые попали в осаду, не желают отступать. Ну что же, им придётся покориться клеймору, когда завтра я захвачу город штурмом.

– Но сир! Унижение слишком велико, мы итак в жалком положении!

– Нет, дорогой полковник! Это касается всех без исключения, и вас и вашего полка, и даже генерала Г., к которому я отношусь с любовью и уважением. Неужели вы не читали моих условий?

– Да, сир! И я благодарен, что Вы не забыли о ваших товарищах, а также о начальниках, которые были добры к Вам. Но другие...

– Больше ни слова, полковник! Больше ни слова! Другие должны будут подчиниться, в противном случае завтра они перестанут существовать. Я знаю, что город больше не может держаться, и я вам обещаю, что прикажу их всех уничтожить.

– Ну что же, сир! Коль скоро Вы остаётесь глухи к моим мольбам, держите вот это. Мне поручили передать лично Вам в руки. – Он передал письмо Элизабет.

Артур взял его с удивленным видом, повертел со всех сторон и, наконец, сорвал печать. На листе было написано следующее: «Король Шотландии, если у Вас есть хоть капля жалости к бедной девушке в отчаянье, сжальтесь над сединами моего отца, избавив от стыда, на который Вы его обрекаете. Поступив так, Вы навсегда останетесь в сердце Элизабет».

Все чувства разом отобразились огненными буквами на лице Короля, ставшем вдруг суровым. Он несколько раз перечитал письмо – такое дорогое, которое ему столько обещало, так как любовь самонадеянна, она подпитывается малейшими вещами, которые безразличный человек даже не заметит. Эти слова: «Вы будете бессмертны в сердце Элизабет!» – открыли ему весь рай.

– Полковник, – сказал он, – я внял вашим мольбам. Я пощажу старика от унижения, которое слишком сильно для него. Он его не заслужил. Я изменю это условие.

– Сир, – ответил П., – Ваше Величество так добры. Бог отблагодарит Вас за Ваше милосердие. Завершите Ваше деяние, сир, простите другим...

– Другой? Никогда! Все поедут, кроме тех, кого я исключил! Дело военной чести! Слышите, полковник! Больше ни слова!

Он что-то написал, затем встал и прочитал:

«Из соображений уважения к возрасту и заслугам генерал-аншефа Н. Мы исключаем его из церемонии Нашего въезда, и Мы просим его считать себя под домашним арестом, так как Мы считываем на честь Его превосходительства. Все остальные условия должны быть точно соблюдены или завтра Я объявлю штурм.

Артур»

– Держите это, полковник! – добавил он, – и отнесите вашим начальникам. Скажите старику, что это только в знак уважения к его возрасту я делаю это исключение.

– Я благодарю Ваше Величество от его имени. Я могу идти? Меня ожидают, чтобы узнать результаты моей миссии.

– Прощайте, полковник! Вспоминайте иногда о вашем бывшем подчинённом. Что же до остальных, я вам ручаюсь, что они об этом не забудут. Я ещё надеюсь, что буду иметь удовольствие увидеть вас у меня в Т. Прощайте!

– 16 –

Было десять часов утра. Прекрасное сентябрьское солнце светило над лугами, желтеющей листвой леса, тёмными горами и открытыми воротами военного города Т.

Несметная толпа спешила по ковру к заставе и воротам.

Полковник М., комендант города, при параде, но безоружный, держался на некотором расстоянии перед воротами, грустный и молчаливый. В руках он держал ключи от города.

Немного ближе начиналось кольцо, которое образовывали два ряда сановников – генералы впереди. Они были все при параде, безоружны, шляпы в руках.

Чуть поодаль, внутри города, от ворот и почти до бульвара также было два ряда солдат, одетых таким же образом, с трубами и своими развёрнутыми знамёнами. Возле ворот шталмейстер держал под уздцы лошадь, покрытую богатой попоной.

– Ваше превосходительство никогда не думали, что наступит такой день, как сегодня, – сказал один из командующих отрядом Главе Исполнительного Бюро, – кто бы мог предположить, что этот молодой человек...

– О! не говорите об этом, Ваше превосходительство, этот фатальный человек, этот негодяй, как камень преткновения для меня! Меня! Меня, кто был полностью в духе Императора <...>, я доведён до такого унижения! О! вы не можете понять, как должны ненавидеть этого короля, он – король! Он, который осмелился дерзить мне, который пообещал мне то, что он так хорошо выполняет сегодня и всё это. Когда он был простым офицером, сгорбленным под моими приказами. Это просто ужасно!

– Умерьте вашу ярость, Ваше превосходительство, вот едут победители, они не были бы так добры к нам, если бы услышали, что вы говорите.

– Не бойтесь ничего, Ваше превосходительство, я не стану понижать голос до шёпота перед этими мятежниками. Я сумею сдерживать свои чувства.

Он был хитёр, он умел придать другой оборот чувству, достаточно естественному, которое, к несчастью, не являлось редким. В остальном он был в порядке, поскольку горцы не любили эти выходы, уже тягостные. Дула их ружей, лезвия их клейморов успокоили благородного собеседника.

Генерал отряда не ошибся. Вскоре у ворот города показались кланы. Клан Дональда Р. де Б. был первым, во главе его шёл Артур, следом за которым несли Королевское Знамя Шотландии.

Генерал опустился на одно колено и вручил ключи от города королю, который, не удостоив его даже взглядом, сделал знак своему помощнику лагеря взять их и продолжил своё шествие медленным и величественным шагом.

Король, ни на кого не обращая внимания, прошёл через ворота и остановился. Глава Исполнительного Бюро, который следовал за ним, подошёл взять поводья лошади, которую даровал первый шталмейстер.

Артур легко спрыгнул на песок, и как будто для того, чтобы опробовать лошадь, грациозно сделал несколько кругов галопом, затем пустил своего скакуна шагом и продолжил свой ход между рядами коленопреклонённых солдат.

При его проходе флаги опускались, а трубы играли военный туш.

– Пусть следуют за мной! – сказал он Уолли, который передал этот приказ дальше, и все побеждённые следовали за ним по мере того, как он продвигался. У всей церемонии был вид старых триумфов, и здесь триумфатор медленно вёл за собой своих пленников.

Таким образом Артур пересёк почти весь город и прибыл, наконец, на большую площадь перед бульваром. Там был выстроен полк Б., при параде, на лошадях, со своими штандартами и при полном вооружении.

Короля поприветствовали фанфарами, и полк начал проходить колонной перед ним, чтобы выйти из города. Полковник выполнил половину оборота галопом и расположился возле Артура, чтобы смотреть, как проходит его полк.

Король поприветствовал каждого офицера, все они были его товарищами, он смягчился, и слёзы выступили у него на глазах.

– Полковник, – сказал он, когда прошёл последний эскадрон, – езжайте, куда вам заблагорассудится, я даже не хочу думать о том,

чтобы вас обязать присоединиться ко мне. Это было бы предательство, а я его ненавижу. Езжайте туда, куда призывает вас долг. Я знаю, что вы ещё будете выступать против меня. Это ваш долг. Прощайте! Будьте счастливы!

И полк Б. исчез.

Король прошёл к дому, который был ему предназначен – дом для приёма Императора <...>, когда он приезжал на смотр, рядом с домом генерал-аншефа. Туда были принесены флаги победённых. Пленников закрыли в Исполнительном Бюро. Знатные особы оставались в своих домах под охраной.

Часть шотландской армии расположилась в городе, а часть в окрестностях. Во всех местах, представляющих опасность, было расставлено множество часовых. Отряды наблюдения заняли дороги.

– 17 –

Король Шотландии дал большой бал, на который был приглашён весь город. Вот уже две недели, как он стал хозяином города, но почти там не был, потому что после его триумфального входа российский армейский корпус, который был послан на помощь корпусу Н., но запаздывал, прибыл к городу.

Артур со своими отрядами выехал ему навстречу и полностью разгромил. Однако он всё ещё располагался лагерем для того, чтобы разогнать остатки.

В течение этого времени два подразделения, разъединённых, но достаточно значительных, объединились и продвигались вперёд. Однако их тоже постигла участь предшественников. Всё это задержало короля за городом. Но теперь, когда он знал, что находится далеко от любого врага, он вернулся в город и хотел снять всю усталость этой тяжёлой войны.

На этом празднике произошло важное событие: король выпустил пленников-дворян и держал их под честное слово.

Всё происходило в том же зале, где когда-то проходили заседания, на которых собирались все самые почётные жители города Т.

Диких горцев очень удивил вид всей этой красоты, изящных украшений. Российская униформа казалась им восхитительной, так как до того момента они её видели только в схватке.

Дональд приблизился к Королю.

– О! как она прекрасна! – сказал он осторожно.

– Кто? – спросил Король.

– Будущая королева – мадмуазель Элизабет.

– О! мой добрый Дональд, я тебе об этом говорил! Полагаю, что вкус у Артура всегда был неплохим!

По правде говоря, она была блистательно красива, молода, изящна – эта соблазнительная Элизабет. Артур не мог этому противиться. Он должен появиться перед ней тем, кем он однажды обещал ей стать.

– Буду ли я иметь счастье, мадмуазель, – сказал он приближаясь, – осуществить ваше желание настолько хорошо, как я того хотел?

– О! Сир! Может ли бедная девушка выказать свидетельства своей признательности Королю? Я не осмеливаюсь говорить с Вашим Величеством, судить о своих чувствах.

– Я не надеялся на такой приём после моего отсутствия, когда столько всего произошло. Я полагал, что мадмуазель не захочет огорчить старого знакомого этим титулом «величество», который исходит из уст только тех, кто раньше устраивал праздник, чтобы унижить меня.

– О! Сир! Отношения изменились, и Король Шотландии больше не тот лейтенант уланов!

– Я не могу сейчас говорить с вами об этих отношениях, мадмуазель, мне многое вам нужно сказать, и если бы вы захотели оказать мне честь найти вас через два часа в беседке сада, вы бы освободили моё сердце от тяжёлого груза. Могу ли я рассчитывать на вашу доброту? Подумайте о том, что речь идёт о самой важной вещи для меня и для всей Шотландии.

– Сир! Ваше желание – закон для той, у которой так редко бывали доказательства вашей деликатности, вашего благородства и вашей лояльности!

Вскоре уланы сели за многочисленные столы, которые были приготовлены. Элизабет сделала вид, что занята и ушла к себе до вечера.

Король как хозяин и владелец дома не сел за стол, а с самого начала вступил в приятную и любезную часть разговора со своими самыми близкими друзьями. К середине банкета он извинился и побежал в сад, его сердце сильно билось. Уже стемнело.

Быстрее серны бежал Артур к беседке. Элизабет его уже там ждала.

– Сир! – сказала она, вставая, – что прикажете, Ваше Величество? – но сказала она это гордым тоном.

– Снова! Во имя Бога, чтобы я больше не слышал из ваших уст этого «величества», которое причиняет мне боль! Почему вы меня

не называете как раньше? Неужели я в ваших глазах так изменился?

– О! Сир! Конечно, Вы очень изменились! При тех обстоятельствах, о которых Вы так любезно вспомнили, я разговаривала с особенным человеком, со знакомым, с подчинённым офицером моего отца, я могла ему сказать всё, что приходило мне в голову, не боясь последствий, но теперь я должна взвешивать каждое своё слово, поскольку оно адресовано Королю, победителю! Сир! Простите за мою откровенность!

– Боже Милостивый! Ей доставляет удовольствие обо всём мне лгать! Она меня упрекает в титуле короля, в этой славе... а для кого, по чьему приказу я стал тем, кого вы, делаете вид, что ненавидите!

– Сир! Тогда я и не думала, что Вы воспримите мои слова так буквально...

– А! вы не думали! И вы забыли о вашей обещании? Не вы ли мне сказали, что отвечаете лично?.. Сейчас время пришло! Послушайте меня! Я раскрою вам тайну, которую я думал, что понял тогда о вас. Вы не забыли того времени, когда я, будучи лейтенантом, нес здесь караул. Во время этого караула я был счастлив, спокоен. Но тогда появились вы – прекрасная, блестящая – такая, какой я вас вижу! Я вас обожал, а кто бы этого не сделал на моём месте?! Один взгляд, одно слово из ваших уст было всем для меня! Да! Я осмеливался поднять на вас глаза, несмотря на огромную дистанцию! Я осмеливался вас любить, я даже осмеливался надеяться, я говорил с вами о любви, и вы меня ободрили – после этого для меня уже не существовало ничего невозможного! Сейчас больше нет дистанции! Вспомните своё обещание! Ответьте мне: вы хотите стать Королевой Шотландии?

– О! Сир! Что Вы сказали?

– То, что вы уже давно знаете.

– О! нет! Я Вас заверяю, я об этом не знала! Я никогда не могла поверить, что Король Шотландии снизойдёт до меня в своих мыслях.

– Не Король Шотландии, а лейтенант уланов! Это он вам дарит трон!

– Сир! Вы меня огорчаете...

– Дорогая Элизабет! Я вас обожаю! Идёте ли вы, моя Королева! Поднимемся вместе на трон, который я завоевал с таким трудом!

– Нет! Нет! Никогда!..

Артур, который начал верить в свершившееся счастье, изумлённо замер.

– Как? Почему никогда? Вы мне лично ответили согласием, и речь шла о вас, вы это знали!..

– О нет! Сир! Я этого не знала! Я бы никогда не сказала... я полагала, что Вы шутите... выполнение казалось таким маловероятным, таким невозможным. И потом, я верила в другого человека...

– О! она меня не любит!.. она меня никогда не любила!.. Объяснитесь, ради Бога! Почему этот отказ? этот отказ от Короны?..

– Сир! Я русская!

– О! Национальная гордость!..

– Нет! Это не гордость! Это долг! Вы враг моей родины, её победитель! Вы её захлестнули кровью, убили её храбрецов! Я не хочу быть предательницей, предательницей Бога, моих воспоминаний, моего старого отца! Нет, сир! Я никогда не оскверню трон Шотландии, позволив на него подняться женщине, которую Ваши подданные не смогут уважать!

– Этот патриотизм! Ох, как же я несчастен!.. Элизабет! Если в этом кроется единственная причина, если вы меня только любите – о! тогда я силой сделаю вас королевой!

– Пощадите, сеньор! Пощадите! Простите меня – я люблю!..

– Кого?

– Нет! Я не хочу называть его имя!

– Я вам приказываю, как Король и как ваш Властелин! Говорите!

– М.!

– Смерть и проклятье! Я в этом сомневался! И значит таким вот образом, кокетничая со мной, когда вы не видели в этом опасности, вы мне отплатили этой войной! О! пусть вся пролитая кровь падёт на вашу голову! Мне нужна месть!..

– Сир! Я готова умереть, если такова добрая воля Вашего Величества!

– Умереть... умереть! Кто? Она? Для моей доброй воли! О! проклятая! Я тебя обожаю! Нет! Это М. умрёт!

– Пощады, пощады! О! скорее мне! Тысячу раз мне! Сир! Пусть сразу умру я, но избавь его!

– Нет. Я не могу этому противиться! Элизабет! Я вас обожаю в своём несчастье – я его прощаю! Элизабет, вы бросили яд в мою жизнь, такой прекрасный, такой сверкающий! Я вас прощаю тоже! Прощайте!

И он, широко шагая, вышел из беседки.

– 18 –

Какие большие изменения произошли! Через несколько дней Артур отрёкся от престола и исчез. На трон взошёл Дональд.

Победы нового короля дополнили дело его предшественника. Вскоре крепкий мир завершил ужасы этой войны. Россия признала независимость Шотландии, и её границей стали ворота города Т., губернатором которого остался старый генерал-аншеф Н.. Элизабет вышла замуж за М., который был отмечен и получил повышение в звании.

Но что же произошло с Артуром? О! он умер, как и жил! После отречения от трона он уехал в столицу России и сдался в плен Императору.

Он был расстрелян.

Но Шотландия была свободна!

* * *

Мой сон закончился.

Какие своеобразные сопоставления происходят во сне! Для него объединить страны, нации, которые никогда не могут взаимодействовать – это ничто! В одну ночь он перевернул весь географический и хронологический порядок мира. Мой сон сделал всё это, и всё же он был грустным и оставил на мне тяжёлый отпечаток.

Да хранит нас Господь от плохих снов!

РЕЦЕНЗІЇ

УДК УДК 821.161.2'06.09(092)(477.51)

DOI 10.31654/2520-6966-2022-20F-106-232-235

О. М. Капленко

кандидат філологічних наук, доцент кафедри літератури, методики її навчання, історії культури та журналістики

**Концептуально і натхненно
(Рецензія на книгу Самойленка Г. В. «Пантелеймон Куліш
і Ганна Барвінок: доля, Україна, любов (мотронівський
період життя і творчості)»: монографія. Ніжин:
НДУ імені Миколи Гоголя, 2021. 174 с.)**

Сучасне кулішезнавство багате на розвідки, присвячені творчості Пантелеймона Куліша, що різнобічно характеризують творчість письменника як одну із ключових фігур відповідного періоду в історії української культури загалом, і літератури зокрема. Дослідники обирають різні критерії огляду, формують контекстуальні поля, щоби яскравіше висвітлити постать митця. Увага повністю концентрувалася на ньому.

Натомість рецензована монографія розширює межі основного об'єкта дослідження і пропонує читацькій аудиторії поринути в історію подружнього поступу визначних українських письменників та громадських діячів Пантелеймона Куліша і Ганни Барвінок мотронівського періоду життя і творчості. Ідеться про чергову розвідку відомого літературознавця, культуролога, представника ніжинської літературної школи, практика і теоретика, довкола якого вже сформована своя літературознавча і дослідницька школа, професора Г. Самойленка. Книга фактично фіксує узагальнюючий емоційний етап дослідження заявленої теми, адже вражає накопичений фактичний матеріал, вироблена авторська концептуальна модель, а також відчутний особистий інтерес.

Пропонована авторська інтерпретація теми спирається на кілька базових принципів. Деякі з них спробуємо оприаявити.

Насамперед варто зауважити на способі фокусування аналітичного погляду. Г. Самойленко тут суголосний, як нам видається, із надзвичайно популярною тенденцією у сучасній гуманітаристиці – дослідженні практик повсякдення. Основна сутність визначається посиленою увагою до повсякдення як до «крихти буття», а отже, увагою до конкретної людини, до практичного наповнення її щоденного життя. Звичайно, поштовхом до таких досліджень стали саме філософські розвідки, які від абстрагованих теоретизувань повернулися до проблем людини, засвідчивши процес гуманітаризації філософського дискурсу. Також інтенсивно цю тенденцію підхопили історики, адже сьогодні історія повсякденності функціонує як один із напрямків розвитку історичної науки.

Літературознавство і культурологія, на перетині яких постала монографія Г. Самойленка, теж активно залучають сьогодні відповідний теоретичний інструментарій, формуючи нову методологію дослідження. Щоправда, дослідники часто уникають прямої вербалізації використання цієї методології, а проте у процесі дослідження уповні демонструють її засадничі принципи. Рецензована книга достатньо перекожливо ілюструє це. Скажімо, вже спосіб рубрикації матеріалу скеровує реципієнта на усвідомлення потужного культурного потенціалу Пантелеймона Куліша та Ганни Барвінок (О. Білозерської) саме через призму їхнього приватного повсякдення. Відтак у роботі на першому місці – доля і особисті взаємини подружжя крізь призму їх творчого зростання, становлення, визначення їх ролі у історії української літератури і культурного життя в цілому. Тут дуже емким і цікавим є велика кількість епістолярного матеріалу, який яскраво презентує рівень життя подружжя і ті перипетії, які їм довелося пережити.

На це скерований вже сам спосіб структурування книги. Її зміст відображає періодизацію життя Кулішів у Мотронівці, що перемежується цікавими розвідками про родинні і творчі зв'язки, про напруження подружжя, про рецепцію творчості, цінні ілюстрації. Так, ми в деталях бачимо передісторію та саме весілля П. Куліша і О. Білозерської, їхні емоції і почуття, перемежовані щедрим цитуванням листів і спогадів. Спостерігаємо післявесільний період, мотронівські зв'язки та зустрічі, родинні взаємини тощо.

Надзвичайно цінним є включення у структуру монографії рецепції постаті П. Куліша новим поколінням інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ ст. Відповідні спостереження вміщені автором монографії у розділі «Нова епоха – нове сприйняття творів П. Куліша». Розпочинається він оглядом Грінченкового сприйняття творчості

Пантелеймона Куліша. Так, Борис Грінченко у своєму нарисі позитивно оцінював народні витоки формування світогляду, його потяг до народних джерел. Також він відзначав захоплення П. Куліша минулим Україною, попередивши сучасні дослідження історіософії письменника.

У книзі переконливо показано, що з великим розумінням Б. Грінченко поставився і до природи напружених взаємин П. Куліша із тогочасною українською інтелігенцією, що проживала у Петербурзі, і тут професор Г. Самойленко справедливо вказує на його вміння «аналізувати складні явища, по-філософськи підходити до їх розкриття, визначати те типове, що притаманне йому» (с. 133).

Важливо також, що саме Б. Грінченко зауважив на незмінній позиції П. Куліша і відкинув тезу інших дослідників про різку зміну поглядів письменника у другій половині життя. Ґрунтовний аналіз публіцистики П. Куліша засвідчив існування двох постійних принципів його світогляду – самотності розвитку малоруської народності і водночас прихильність державного приєднання. Б. Грінченко оголює внутрішні протиріччя світогляду П. Куліша, але водночас усі його пориви були спрямовані на трансляцію сучасникам і наступникам глибокої поваги до шукань письменника. Свідченням цьому є такі рядки із книги: «...дослідник намагався підняти цінне в спадщині письменника, висловити свою повагу до П. Куліша, його титанічної праці, яка може служити зразком для інших. Б. Грінченко в оцінці помилок письменника обрав специфічну позицію: він намагався їх пояснити, розібратися в них і до цього закликав читачів. У статтях не відчувається осуду П. Куліша навіть там, коли дослідник торкається його грубих помилок. І в цьому повчальність критики Б. Грінченка. Повага і любов до спадщини П. Куліша відчутні в усьому, що подає нам автор» (с. 146).

Так само важливими у книзі є повідомлення про ідейний зміст реферату громадського діяча, депутата Державної думи Іллі Шрага, що відзначається спорідненістю із оцінкою творчості П. Куліша Б. Грінченком. Основний акцент у цій розвідці здійснено на проукраїнській позиції П. Куліша. У цьому контексті згадано його роль у виданні альманаху «Хата», журналу «Основа», продукування етнографічних та історичних матеріалів, редагування творів українських письменників, перекладацьку діяльність. Професор Г. Самойленко фактично співставляє праці обох сучасників, вказуючи на спільні та відмінні позиції у згаданих нарисі та рефераті.

Насамкінець у цьому розділі автор монографії згадує лист до Ганни Барвінок Ферапонта Саєнка, місцевого діяча культури, вчи-

теля з Борзнянщини. Г. Самойленко навмисне залишає без авторського коментаря цей лист, оскільки він самостійно свідчить про велику повагу до Кулішевого доробку, з одного боку, і про усвідомлення необхідності подальших досліджень, адже, як зазначено: «ми ще не можемо гаразд розгледіти всього, бо дуже ще, близько перед нашими очима» (с. 152).

Ще один принцип моделювання монографії, на якому зауважимо, це реставрація Мотронівки як культурного гнізда у свідомості сучасників. Тут ми знову повертаємося до духовного потенціалу господарів хутора, але в дещо іншому ракурсі. Культурологічна топоніміка Чернігівщини постійно перебуває у спектрі наукових інтересів Г. В. Самойленка, а тому він моделює феномен Мотронівки як через зіставлення з іншими садибами («І все ж садиба Кулішів не перетворилася на звичайнісіньке хutorське сільськогосподарське поселення, бо культурна діяльність господарів піднімала цю садибу до значення гнізда культури. І, відрізняючись від раніше описаних нами дворянських садіб за зовнішніми ознаками, вона все ж рідниться з ними своєю духовністю»), так і через вибудовування, так званих, мотронівських етапів у житті господарів. Відтак, маємо взаємообернений вплив: подружжя Кулішів «живило» Мотронівку як духовний центр, але і Мотронівка теж наснажувала духовним потенціалом своїх господарів.

Також варто зазначити, що рецензована книга цілковито може бути свідченням оцінного плюралізму, адже за аксіому береться доктрина множинності у пошуку істинного сенсу певного явища чи феномену. Особливо це виявляється в оцінці творчості і діяльності П. Куліша. Монографія залучає потужний епістолярний і літературно-критичний доробок, а окремий розділ навіть присвячено темі нової епохи і нового сприйняття творів письменника.

Відтак, монографія Г. В. Самойленка, переконана, знайде свого вдячного читача, адже пропонує потужну сув'язь фактажу, аналізу і естетики в оцінці феномену відомого подружжя.

O. M. Kaplenko

Associate Professor at Literature, Methods of Its Teaching, History of Culture and Journalism Department of Nizhyn Mykola Gogol State University

Conceptual and Inspiring

(Review of the book by H. V. Samoilenko "Panteleimon Kulish and Hanna Barvinok: the Fate, Ukraine, Love (Motronivka Period of Life and Creative Work)": the monograph. Nizhyn: Nizhyn Mykola Gogol State University, 2021, 174 pages)

Зміст

Привітання Н. І. Бойко до дня народження.....	6
---	---

Літературознавство

Самойленко Г. В. Художня своєрідність малої прози Ганни Барвінок.....	7
Присівок Д. В. Топос війни в сучасній українській комбатантській прозі.....	32
Чумак Т. М. Місце перекладацької праці Станіслава Шевченка в українсько-польських культурних відносинах	42
Тверігінова Т. І. Культурний код італійського міста в романі Д. Брауна «Інферно».....	53
Остапенко Л. М. Біблійний код у романі Фредеріка Бегбеде «Windows on the World»	63
Матасова Ю. Р. «But Fire thought she'd really rather be Water instead»: Топі Еймос та її практика природного оповідання	76

Мовознавство

Зеленько А. С., Зеленько О. А. Роль і місце психолого- лінгвістичної парадигматизації у витлумаченні процесу самоусвідомлення сучасника	88
Пугач В. М. Видатні постаті Ніжинської вищої школи в контексті історії української етнолінгвістики	103
Бойко Н. І., Самборин В. Л. Об'єктивізація концепту війна в повісті Григора Тютюнника «Климко»	119
Вакуленко Г. М., Клипа Н. І. Актуалізація підрядних обставинних конструкцій прислівного типу в художньому мовленні Євгена Гуцала	132

Краєзнавство та історія культури

Лейберов О. О. Колекція Й. Ф. Паєвського у зібранні мінцкабінету юридичного ліцею князя Безбородько у Ніжині	145
--	-----

Осіпова Г. С. Організація бібліотечного обслуговування читачів у контексті історії бібліотеки Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька.....	161
Жаркевич Н. М., Сидоренко В. О. Згадуємо викладача та науковця (до 100-річчя від дня народження Л. Г. Керенцевої).....	185

Архівні знахідки та документи

Сиротенко Л. Ф. Первая публикация французской повести Я. П. де Бальмена «Сновидение» и история рода де Бальмен	190
Я. де Бальмен. Сновидение. Повесть	195

Рецензії

Капленко О. М. Концептуально і натхненно (Рецензія на книгу Самойленка Г. В. «Пантелеймон Куліш і Ганна Барвінок: доля, Україна, любов (мотронівський період життя і творчості)»: монографія. Ніжин: НДУ імені Миколи Гоголя, 2021. 174 с.).....	232
---	-----

Content

Congratulations to N. I. Boiko on the occasion of her birthday ...6

Literary Studies

Samoilenko H. V. The Originality of the Artistic Style of Hanna Barvinok's Small Prose	7
Pryshivok D. V. Topos of War in Modern Ukrainian Combatant Prose	32
Chumak T. M. The notion of Stanislav Shevchenko's translation in ukrainian-polish cultural relation.....	42
Tveritina T. I. The cultural code of the italian city in D. Brown's novel "Inferno"	53
Ostapenko L. M. The Biblical Code in the Novel «Windows on the World» by Frédéric Beigbeder	63
Matasova Iu. R. «But Fire thought she'd really rather be Water instead»: Tori Amos and her natural narration.....	76

Linguistics

Zelenko A. S., Zelenko A. O. The Role and the Place of Psychological-Linguistic Paradigmatization in the Explication of Self-Consciousness Process of Modern Person	88
Puhach V. M. Prominent Figures of the Nizhyn Higher School in the Context of the History of Ukrainian Ethnolinguistics	103
Boyko N. I., Samborin V. L. The objectivation of the concept of war in the Hryhir Tyutyunyk's story "Klymko"	119
Vakulenko G. M., Klypa N. I. Actualization of Subordinate Circumstantial Constructions of Adverbial Type in the Artistic Speech of Yevhen Gutsalo	132

Regional Studies and History of Culture

Leiberov O. O. The Collection of Y. F. Payevsky at the Münzkabinett of Prince Bezborodko Law Lyceum in Nizhyn ...	145
Osipova H. S. The Organization of Library Services for the Readers in the Context of the History of the Library at the Count Bezborodko's Nizhyn Law Lyceum	161

Zharkevych N. M., Sydorenko V. O. In memory of the teacher and scientist (on the centenary of the birth of L. H. Kerentseva)	185
---	-----

Archive Findings and Documents

Syrotenko L. F. The First Publication of the French Story of J. P. de Balmen «The Dream» and the History of J. P. de Balmen's Family	190
J. de Balmen. The Dream. Story	195

Reviews

O. M. Kaplenko Conceptual and Inspiring (Review of the book by H. V. Samoilenko «Panteleimon Kulish and Hanna Barvinok: the Fate, Ukraine, Love (Motronivka Period of Life and Creative Work)»: the monograph. Nizhyn: Nizhyn Mykola Gogol State University, 2021, 174 pages).....	232
---	-----

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДО ЗБІРНИКА «ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ»

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

До опублікування у збірнику приймаються **вичитані** наукові статті, які раніше не друкувалися.

У даних про автора зазначаються прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчені звання, посада, місце роботи, контактний телефон, e-mail, поштова адреса, подаються *українською та англійською мовами*.

Текст статті – Microsoft Word (розширення *. doc, *. docx). Гарнітура – Times New Roman, кегль – 14 pt. Усі поля – 2 см. Мікрядковий інтервал – 1,5. Абзацний відступ – 1 см.

Якщо у статті використовувалися нестандартні шрифти, необхідно обов'язково (!) їх надати.

Назва статті, прізвище, ім'я, по батькові подаються *українською та англійською мовами*.

СТРУКТУРА СТАТТІ

1. Стаття починається з **індексу УДК** у верхньому лівому куті.

2. **Ініціали та прізвище автора** – напівжирним шрифтом по лівому краю.

3. **Назва статті** напівжирним шрифтом вирівнювання по центру (мовою, якою написана стаття).

4. **Анотації та ключові слова** подаються *українською та англійською мовами* (мовою, якою написана стаття). Кожна публікація не англійською мовою супроводжується анотацією англійською мовою обсягом не менш як 1800 знаків, включаючи ключові слова. Якщо видання не є повністю україномовним, то кожна публікація не українською мовою супроводжується також анотацією українською мовою обсягом не менш як 1800 знаків, включаючи ключові слова.

5. **Основний текст** статті може розбиватися на підрозділи. Посилання в тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та сторінки (7, с. 64).

Нерозривний пробіл (Ctrl+Shift+пробіл) ставиться **обов'язково**:

- між ініціалами та прізвищем (С. Русова);
- після географічних скорочень (м. Київ);
- між знаками номера (№) та параграфа і числами, які до них відносяться;
- у посиланнях на літературу [14, с. 60];
- всередині таких скорочень: і т. д., і т. п. тощо;
- між числами й одиницями виміру (20 кг), а також дат (XX ст., 2002 р.)

6. Схеми та малюнки у статті потрібно пронумерувати. Нумерація виділяється *курсивом*, назва малюнка – *курсивом напівжирним*.

Слово «**Таблиця**» виділяється **напівжирним шрифтом** по правому краю, *назва таблиці* – по центру *напівжирним курсивом*.

7. **Література** розміщується після статті у порядку згадування або в алфавітному порядку. Список літератури оформляється відповідно до **ДСТУ 8302:2015 р.** Вказувати індекс DOI у статтях, яким він присвоєний.

8. **Пристатейна література повинна бути транслітерована латиницею і наведена після списку літератури (REFERENCES за стандартом APA).**

За достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей відповідають автори публікації.

У РАЗІ НЕДОТРИМАННЯ АВТОРАМИ ВСІХ ВИЩЕЗАНАЧЕНИХ УМОВ РЕДАКЦІЯ МАЄ ПРАВО ПОВЕРНУТИ СТАТТЮ НА ДООПРАЦЮВАННЯ ЧИ ВІДМОВИТИ В ЇЇ ДРУКУВАННІ

Без попередньої оплати стаття до друку не допускається.

Матеріали надсилати за адресою: м. Ніжин, вул. Графська, 2
(кафедра слов'янської філології, компаративістики та перекладу)
E-mail: svit.lit@ndu.edu

Відповідальний редактор та упорядник: **Самойленко Григорій Васильович**
тел. робочий: (04631) 7-19-77; дом.: (04631) 2-41-10

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Збірник наукових праць

Випуск 106

Серія «Філологічні науки»
№ 20

Відповідальний редактор та упорядник
Самоїленко Григорій Васильович

Технічний редактор – І. П. Борис
Комп'ютерна верстка – В. М. Косяк

Підписано до друку
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 14,27
Ум. друк. арк. 14,06

Папір офсетний
Тираж 100 пр.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3-А
(04631) 7–19–72
E-mail: vidavn_ndu@ukr.net
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.